

Это цифровая копия книги, хранящейся для потомков на библиотечных полках, прежде чем ее отсканировали сотрудники компании Google в рамках проекта, цель которого - сделать книги со всего мира доступными через Интернет.

Прошло достаточно много времени для того, чтобы срок действия авторских прав на эту книгу истек, и она перешла в свободный доступ. Книга переходит в свободный доступ, если на нее не были отданы авторские права или срок действия авторских прав истек. Переход книги в свободный доступ в разных странах осуществляется по-разному. Книги, перешедшие в свободный доступ, это наш ключ к прошлому, к богатствам истории и культуры, а также к знаниям, которые часто трудно найти.

В этом файле сохранятся все пометки, примечания и другие записи, существующие в оригинальном издании, как минимум о том долгом пути, который книга прошла от издателя до библиотеки и в конечном итоге до Вас.

Правила использования

Компания Google гордится тем, что сотрудничает с библиотеками, чтобы перевести книги, перешедшие в свободный доступ, в цифровой формат и сделать их широкодоступными. Книги, перешедшие в свободный доступ, принадлежат обществу, а мы лишь хранители этого достояния. Тем не менее, эти книги достаточно дорого стоят, поэтому, чтобы и в дальнейшем предоставлять этот ресурс, мы предприняли некоторые действия, предотвращающие коммерческое использование книг, в том числе установив технические ограничения на автоматические запросы.

Мы также просим Вас о следующем.

- Не используйте файлы в коммерческих целях.
Мы разработали программу Поиск книг Google для всех пользователей, поэтому используйте эти файлы только в личных, некоммерческих целях.
- Не отправляйте автоматические запросы.
Не отправляйте в систему Google автоматические запросы любого вида. Если Вы занимаетесь изучением систем машинного перевода, оптического распознавания символов или других областей, где доступ к большому количеству текста может оказаться полезным, свяжитесь с нами. Для этих целей мы рекомендуем использовать материалы, перешедшие в свободный доступ.
- Не удаляйте атрибуты Google.
В каждом файле есть "водяной знак" Google. Он позволяет пользователям узнать об этом проекте и помогает им найти дополнительные материалы при помощи программы Поиск книг Google. Не удаляйте его.
- Делайте это законно.
Независимо от того, что Вы используете, не забудьте проверить законность своих действий, за которые Вы несете полную ответственность. Не думайте, что если книга перешла в свободный доступ в США, то ее на этом основании могут использовать читатели из других стран. Условия для перехода книги в свободный доступ в разных странах различны, поэтому нет единых правил, позволяющих определить, можно ли в определенном случае использовать определенную книгу. Не думайте, что если книга появилась в Поиске книг Google, то ее можно использовать как угодно и где угодно. Наказание за нарушение авторских прав может быть очень серьезным.

О программе Поиск книг Google

Миссия Google состоит в том, чтобы организовать мировую информацию и сделать ее всесторонне доступной и полезной. Программа Поиск книг Google помогает пользователям найти книги со всего мира, а авторам и издателям - новых читателей. Полнотекстовый поиск по этой книге можно выполнить на странице <http://books.google.com/>

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

PG 3948

V66A2

1903

v.3

INDIANA
UNIVERSITY
LIBRARY

291

Matko Vovchok, ^{н. 170} pseud.

МАРКО ВОВЧОК.

Narodni opovidania

НАРОДНІ ОПОВІДАНЯ.

v. 3

ТОМ III.

ПЕРЕКЛАВ

ВАСИЛЬ ДОМАНИЦЬКИЙ.

НА КЛАДОМ

УКРАЇНСЬКО - РУСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ,
зарєєстрованої спілки з обмеженою порукою у Львові.
1904.

PG 3948
. V 66 N 2
1903
. v. 3

UNIVERSITY LIBRARY

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

МАРУСЯ.

I.

Те, що я розповім вам, діяло ся давним-давно на Україні, у глухій глуші, і ще й досі по сьвітвині не рознесло ся. Бабуся, що мені оповідала, упевняла, ніби у глуші всть чимало чесних великих дїл, все одно як пишних квіток. І оповідала бабуся, — а вона була давня сильно, прожила чимало на білому сьвіті, чимало де-чого побачила та чимало де-чого вазнала — оповідала вона, що нічого в сьвіті не можна поставити в рівень із сими порослими в глуші квітками, ні з сими, що в глуші укриті, ділами. Віки йдуть, минають, оповідала вона, а усе однаково пишні, сьвіжі квітки ваблять зір своєю роскішю, а тихі величні діла осолоджують і мягчать серце людини.

Давним-давно на Україні стояв хутір, а в тому хуторі проживав козак Данило Чабан із жінкою та дітьми.

Хутір сей, де вони жили, такий, що кращого не бажав би собі найбільш вимисливий чоловік. Достав ся він Данилови, перейшовши через руки Бог зна кількох прадідів і прабабок; а звісно-ж кожному, що де оселить ся Українець

із Українкою, там зараз зацвіте вишневий садочок коло білої хатини, запахнуть усякі квітки, простелять ся криві стежечки по степу та гаї та розлягати муть ся мильодійні пісні, — то можете уявити собі, що який то садок був, викоханий стількома поколіннями Чабанів, що яка-то сила квіток, кілько улюблених куточків і в степу, і в лісі і на сумежній луці, та яке то багатство пісень!

До того сам Бог щасливо умістив сей хутір між степом та лісом, річкою та лукою, горою і долиною: в одного боку степ ховав ся в очей, зелений, безкрайї, запашний, покритий хвилями зеленї, — в другого знімали ся до неба гори, то завітчані деревами, мягенькою травицею, то каменясті і оголені. Прегарна долина, зовсім самотня, без тропу або дороги, якось щасливо цвила собі в третього боку, а в четвертого котила води свої річка, то через луку, в рівень із мяжкими берегами, відбиваючи в своїх водах одно небо з його світилами та габу гнучкого комишу, то раптом попадала між дві скелісті кручі і шуміла під їх величною аркою.

Боже, як красно бувало літнього ранку, коли сходило сонце, лука виблискувала росяними краплями і випурхувала птиця, що притаїла ся в комиші, і легенька пелена туману вбачала ся над рікою! Боже, які солодкі бували в безжурній долині, з першим проміннем сонця, перші ранішні пахощі трави та квіток! А посьвіжілі в нічній тиші гори, поволочені світлом та блиском! А ліси, що тихо шорошать листом! А степ безкрайї, весь укритий тіннями та повідю світла!

Се ранок, — а день який! День, коли усе в природі прокинуло ся, живе в повному розпалї світла, життя та діяльності! Як шуміли тоді

свіжі ліси і як сяjala безжурна долина! Як нїжив розкішний степ і що творив у людській душі ропіт глибокої ріки, разом із трепетом дзвінкого комишу! А вечір? Тихий, рожевий вечір, що обгортає землю тьмою і прохолодою? А зорі, що покволом висипають на небо, і місяць над обрієм — полоса місяшного сьвітла на темному степови, — увліся, посрібляне сяйвом, — чашечки нічних квіток у долині, м'яко осьвічені місяшним промінням, — зорі виблискують ся в глибу ріки і дзюрчать у тихих струмочках, одна гора уся стуманїла, а друга — посьвітлішала, і ясний огник в хатині, потонулий посеред розквітлого сада!

А крім сього благодатного сусїдства м'якої луки в глибокою рікою, величних гір та укритої цьвітом долини, гомонливого лісу та хвилястого степу, було ще добре сусїдство хороших людей козацького роду.

Кожного сьвята неодмінно або самі Чабани вибирали ся у гості, або повинні були вдивляти ся і пізнавати, хто се простує степовим шляхом до хати: Семен Ворошило, чи Андрій Крук; або знову треба було йти на зустріч, почувши в долині голосну балачку веселої та вродливої дївчини Ганни, яка появляєть ся попереду иньших дївчат та молодиць. у величennomу, яркому, отсе дорогою сплетеному вінку на голівці, або мусїли дожидати на березі, поки не наблизить ся утлий човен Івана Грома.

Та яка користь перелїчувати усїх друзів та приятелїв, до чого розповідати про усї їх розривки та забавки, приятні зустрічі, любі побачення, ласкаві розстання? Між чужими наймиліша забава може видати ся найнуліїшою, найбільші радощі незрозумїлими, — се вже звїсно, як звїсно й те, що часом нїякі принадні ігрища та радощі не

зрівняють ся в тихою бесідою добрих знайомих людей, і жадні красномовні речі не заступлять мовчазного товариства певного, вірного друга. Мені здасть ся, найкраще буде просто мовити, що на хуторі жите було дуже гарне, таке гарне, що нікому не спадало й на думку у чому-будь змінити його, ніхто не мав жадання чим-будь прикрасити його.

Але життя людське, мовляв, — не простий, рівний, гладенький шлях. Ох, скільки рівчаків, проваллів та усяких пригод! І от по Україні пішла недобра поголоска, а що гірше — почали діяти ся негарні речі.

Чим квітка запашніща і сьвіжіща, тим скоріше простягають руки до квітки і „за її красу зривають її“, — хороша була Україна, і от Татарва та иньші усякі вороги линули до неї і шмагували її, міряючись оди із другим в обмані, ненажерливости та зрадї.

Багато було кривавих, грізних січ, тяжких переворотів, сумних та страшних подій, — про них довго треба було-б оповідати. За Богдана Хмельницького, — я маю надію, що ви усі чули і знаєте трошки, що то за гетьман був Богдан Хмельницький? — за Богдана Хмельницького Україна немов одпочила, але після його смерти такі розрухи знову настали, таке безталання, що кажуть, тоді найгрізнійші очі плакали і наймудрійші голови туманїли.

Нарід український розбив ся на сторонництва: хто тяг за Великоросів, хто за Поляків, хто за приятельство з Татарами. Як сливе постійно на жаль се буває, — до спільного діла домішали ся особисті справи, почали ся сварки, суперечки і нарешті стало ся, як мовить прислів'я: „запрягли й просто, та поїхали криво“.

II.

Одного вечера зібрали ся гості у Данила Чабана. Вечір був тихий, темний, гості були задумані та сумирні, господарі не клопітливі і не веселі. Більш розмовляли очима, як словами. Усіх, либонь огорнули одні й ті самі думки, усім лежали тягарем на серці одні турботи. Зрідка звертали ся до Андрія Крука в запитаннем про місто Чигирин і коли вели розмову, то все про те місто Чигирин.

Знати було, що Андрій Крук добре знав се місто: він одкапував не запинаячись і немов малював своїм оповіданнем і мури чигиринські і вулиці і кріпосні вали.

Жіноцтво журливо прислухало ся до чоловічої розмови, а коли ся розмова втихала і звої диму починали повивати усаті обличчя, вони тихо проміж себе шепотіли. В їхньому шепоті все чуло ся про усякі січі, про спалені міста, зруйновані села, про полеглих у січі людей. Безнастанно жіночі обличчя бліднішали, безнастанно їх очи отяжали сльозми.

Одна бабуся сиділа, ніби скамяніла, нерухомо; тільки в ряди-годи, коли усї змовкали, вона, немов прокинувшись, говорила:

— Мої обидва пішли. Сама виряжала!

— Твій теж пішов? — стиха спитала подругу молода дівчина, що як знати було з блідого її обличчя і горячкової жвавости, сама недавно вирядила „своєго“.

— Пішов. Учора в вечері ми...

Вона хотіла щось розповісти, та губи її затремтіли і помертвіли, вона нічого не розказала, і подруга її більш не питала ся.

Діти не вовтузились, не пустували, а тулились де-небудь у куточку і з насупленими личками теж думали свої думи, або, присівши до старих, нашорошували вуха і, либонь, ловили кожен погляд і ватамлювали кожне слово.

Одна лише манісінька гостя, в білявою головкою, з величезними блискучими очима та в червоними губками, пильно займала ся своїм ділом: від пильности та клопоту вона навіть висунула остренького язичка і, схиливши на бік голову, в'язала якісь снопики з трави

Що більш смеркало і в хаті що більш затихало. Уже манісінька гостя, випустивши в рученят снопики, сама лежала снопом біля ніг матери, обнята міцним сном, запнута уся довгими пасмами ясних кучерів.

На дворі було темно і в хаті стало тихо-тихо. Нараз хтось постукав у хатне віконце..

Стало ся се так несподівано, що в разу ніхто не вірив сам собі. Але стукнуло в друге і ще раз, і чути було виразно, ясно, голосно.

Господар підвів ся зі свого місця і пішов відчиняти двері; його гості та приятелі смоктали безпечно як перше люльки; жіноцтво сполохале ся, дівтора вдрігнула ся.

Данило одхилив двері і спитав, хто стукає. Йому відказали голосом, від відгуку якого заспівало хатне віконце, що се подорожній втомлений чоловік просить дозволу одпочити у ласкавого господаря.

Данило на се одказав: „Милости просимо“ і, ровчинивши двері на встїж, залросив подорожнього увійти.

В ровчинені двері потягло запашним вечернім повітрям і на хвилину блиснуло кілька блідих зір, потім двері заступила велетенська людська

постать, у всіх закутках залуцало і прогуло „По-могай Біг“ і, низько схиливши голову, боком про-несши могутні плечі, уступив до хати подорожній.

Коли-б у хаті були люде хиткійшої, меньш спокійної вдачі, вони певно-б змішали ся і не знали-б, як витати сього подорожнього. Хоч на Україні і не на вдивовижу могутня та блискуча козацька краса, проте не легко було-б знайти до пари сьому, що увійшов до Данила Чабана, подо-рожньому. Сей височезний зріст разом із дивною огрядністю та зміною гнучкістю, се засмалене суворе обличчя з вогняними очима, чуткість та обачність до усього і вразом вільний, безпечний спокій хоч кого заставили-б здригнути ся.

Але в Даниловії хаті вибрали ся усе люде нескорі до переполоху, тим - то й стомленого подорожнього повитали, як і личить стомленому подорожньому-мандрівцеві: його привітно запро-шено садовити ся і щиро частовано, чим Бог послав.

Мандрівець визначав ся простотою і скром-ністю і добродичністю і звичайністю. Як людина перехожа і нікому тут не звіена, він зовсім і не виставляв себе на показ, а так само й не впивав ся цікавими очима у всі закутки хазяйської хати, не розпитував хитрими та пустими запитами про життя хазяйське, — зовсім ні. Анї трохи. Ман-дрівець, як що й вів розмову, то все про справи суільні, що усіх тоді цікавили і хвилювали: про вороже грабівництво, руйнування і спустошення України, про грабіжі та івалти, які він бачив до-рогою; спитав господаря, чи тихо поки що у них і чи безпечні окружні дороги.

Господар та його гості, зі свого боку, пока-зали себе примірно: дивлячись на такого ман-дрівця, певно їм приходили на гадку питання, від

яких смертельно свербів язик: звідки він, мандрівець, прибув і куди мандрує? Скільки він виходив гір та долин, поки втомилось його міцне тіло? Чи мандрує він давши зарік із нужди, чи примхи? Де він уродився та охрестився, коли говорить про невірного Турка, як про нераз ловленого звіря, про Поляків, — як нераз випробованих панів, про москалів — нераз дізнаних боярів? Знає він, либонь трохи й Січ Запорозьку, бачив і всю Україну з краю у край.

Але ніхто не потурбував подорожнього, а себе не зневажив ні лукавим, ні правдивим питанням. Розмовляючи, лише дивилися на нього, на його сільське убрання, та міркували про себе, де та тихомирна нива, оброблена його руками, на якій він здобув собі шрамище на всю щоку, від горбатого носа до чуткого вуха.

Однак що далі йшла розмова, тим подорожній ставав балакливіший: мабуть заохочений увагою усіх присутніх та мовчазним спочуттям, він почав описувати так живо і яскраво недавні битви, що всі затаювали дихання, ніби самі навчачили справжні січи. Безпечні з виду козаки запалилися; жінки скрикували і плакали, діти, втративши сон, що усе перемагає, і ті з пів розкритими устонами, з широко отвореними очима, сиділи нерухомі на своєму місці, немов зачаровані.

Нараз різко рознеслося два постріли з пістоля, оден за другим. Усі в хаті принишкли і напорошили вуха. Постріли донеслися звідкілясь зі степової далечини і знову настала супокійна тиша, як і попереду. Мовчанка тяглася далі, але більш жадного звука не донеслося, окрім повіву пахучого повітря в розквітлому гіллі сада, що обступив навкруги хату.

— І до вашого хутора долітає голосок! — промовив подорожній.

— Се чи не з чигиринського шляху? — мовив й собі Андрій Крук.

— Чути звідусіль! — одказав господар.

Тим часом жіноцтво стало розпрошувати ся з господинею, вибираючись до дому. Одні вели, иньші несли дітей. Між жінками були й старі, і молоді, і геть ще молоденькі, але на всіх їх ріжнородних обличчях, коли блискуче сьвітло осьвітило їх, як прощались, визначала ся в тисячі ріжнородних виразів та сама непохитна воля, яка вогняними рисами відбивала ся на обличчях мущин. Потонула в запашньому, розквітлому саду, хата, в якій тремтяче сьвітло каганця одсьвічувалося на вусатих обличчях; на порозі на пів одчинених дверей постать господаря, що проводив очима гостей, які тихо зникали на окружних стежках; двір, що виходив у степ; ніде ані тину, ані огорож, окрім шелестячого дерева — се усе являло, здавало ся, мирний сільський малюнок, але разом із тим малюнок сей також дихав, сказати-б, якоюсь особливою, німою та тихою, але грізною силою.

З гостей лишили ся тільки Андрій Крук та Семен Ворошило.

III.

— А як тепер добрати ся до Чигирина? — спитав подорожній, спускаючи голос, як звичайно нимохіть робить се чоловік непевного часу, знімаючи розмову про щось для себе важне.

— Трудновато, — одповів господар. — Скрізь польські ватаги.

Приятелі господаря мовчки випустили в уст по величезному звоєви диму, при тім злегка підвели ся до гори їх густі брови і все се разом без слів красномовно промовляло про те, що думки у них зовсім однакові з думками господаря

Подорожній встроїв очі в бесідників та обертав погляд то на одне безпечне обличчя, то на друге.

Уже сам погляд сих огняних, зірких очей промовляв про те, скільки пережито вже небезпечностей, скільки перебуто трудностей, яка то звичка зустрічати лихо, яка моторність у боротьбі з пригодами.

— А мені дорога просто у Чигирин, — мовив подорожній.

— Тепер туди просто й ворона не пролетить, — зауважав Андрій Крук.

— А чи далеко до Чигирина? — спитав подорожній.

— Кращеб „далеко — та легке, а то близько та слизько!“ — озвав ся Ворошило, а Андрій Крук уважнійше поглянув на подорожнього, а господар на Андрія Крука.

— Нашому братови, мандрівцеви, нема чого розбирать дорóг, — одповів мандрівець: хоч часом дорога випаде й докучненька, а береш її... Гаразд, як лучить ся добрий товариш, панове! Я вам скажу, був у мене добрий товариш — була у мене з ним і добра рада і щира правда!

З останніми словами мандрівця щось особливе мигнуло на обличчях його слухачів.

— Звісно, мовив господар, — добре братство лучче великого багатства!

— Хороші у Поляків пани, у Турків султани, у Москалів „ребята“, а у нас брати! — мовив Андрій Крук.

— Та не всякого пана знати по жупану!
— сказав Ворошило.

— Поганий той піп, що угадує свята тоді,
як вони проминули! — одказав мандрівець, обводючи
їх своїми, іскривими, очима.

Йому одказували не менш значущими по-
глядами.

Якийсь час тягла ся отея ніша розмова, але
остільки красномовна, що після неї і слів не треба
було: оден одного признали.

— З Січи товариство уклін засилає! — сказав
мандрівець, — а мене послом у Чигирин.

— Ми вам вірні друзі і слуги! — одказали
йому козаки в оден голос.

— Що нового? — спитав січовик.

— Та один погодив ся був із Московю, а
другий з Польщею перемовляеть ся, Турків на
поміч покликав. Люте время! Глибокий сум-
охмарив козачі обличчя. Журба, прикрита зверх-
ньою бевжурністю, вижнула ся на верх і вияви-
лась із усієї сили.

— Мені треба пробратись у Чигирин, —
сказав січовик трохи помовчавши.

— Всі шляхи одрізано.

— А Гунин хід?

— У них в руках!

Січовик замислив ся, але видно було, що
його не обманута надія васмутила, не лякала труд-
ність, а що просто він прибірав в умі нових спо-
собів та засобів, як краще осягти задуману ціль.

— Слушайте, товариші, — сказав він, поду-
мавши: — мені треба пробратись у Чигирин до
Петра Дорошенка. Справа тут йде не про одну
голову, а про всю Україну... Як я опізнюсь у Чи-
гирин, то...

Тут січовик обернув погляд у всі боки.

Господині не було в хаті, діти цоспали ся сидячи, і він уже хотів був повести річ далі, як раптом зустрів ся з утопленими в нього очима, немов двома величезними алмазами, що горіли співчуттям та увагою. Очи сі сяяли з темного неосьвітленого кутка хати і тільки добре приглянувши ся січовик розглядів там ставну постать дівчинки, що вияснила ся непорушно у тінку: вона як оберла ся на складені рученята, витягнувши головку, встроивши очи, так і застигла, неначе заслухалась.

— Се моя маленька дочка, — сказав господар, оглянувши ся слідом за очима січовика. — Марусю, підійди сюди!

Маруся надійшла до батька. Блискуче світло ударило їй просто в личко і розсипало ся по усій її стрункій постаті. Се була справжня дівчина-Українка, з темними оксамитними бровами, з засмаленими щічками, у вишитій сорочці з широкими рукавами, у синій запасці і в червоному поясі. Густе біляве волося, заплетене у коси, і в косах трохи було кучеряве та лисніло, як шовк. На голові був вінок із квіток; одні з них вже повяли, иньші ще були сьвіжі і трохи пахли.

— Марусю! — мовив батько, — що ти чула з нашої розмови?

— Усе, — одказала Маруся.

— А що?

Марусині очи звернули ся на січовика.

Треба в Чигирин, — промовила вона — треба до пана гетьмана...

— Слухай, дочко, — сказав батько повагом і стиха — про те, що ти чула, не кажи жадній живій душі, так наче ти й не чула. Розумієш?

— Розумію, тату! — одказала Маруся.

Батько не наказував у друге і Маруся не давала ніякої обіцянки, але про непохитну щирість дівчати не було й сумніву.

— Не треба тобі слухати наших речей, Марусю, — сказав Данило. — Піди, поклич матір в саду; скажи їй, що брати послули.

Маруся покірливо пішла до дверей, але тужить разом почуло ся кінське тупотіння, — скакала ніби ціла ватага конниці, чути було на різні товсті голоси гукаання, і бліде, як смерть, обличчя господині указало ся на дверях.

— Скачуть верхівці... ватага... — промовила вона. — Просто до нашої хати... ось вони...

— Пропало все діло! — глухо вигукнув Данило.

Січовик став уже на рівні ноги і держав у руках шанку. Козаки стояли мовчки. Метущі не було найменшої, але знати було, що мисли тяжко напружені були в кожній голові, і що тисячі плянів і намірів перевернуло ся у кожного на умі.

Господиня зачинила двері з на двору в сіни і в сіней у хату і стояла, не зводячи очей з чоловіка дожидаючи наказу та розпорядку.

Коло неї так само бліда і в такому-ж замішанні стояла Маруся.

— Ви спить! — промовив Данило, звертаючись до козаків. — Ти роби щось, ший! — сказав він жінці. — Я пішов до товариша ще за видка... Козаки прийшли оглянути воли, торгують у мене...

— Єсть вихід зі сьвітлиці у степ, — звернув ся він до січовика; — йди за мною!

Все се екаване було хутко, а зараз по тому виповнене хутчій, ніж се можна розповісти словами.

В одну мить обидва козаци лежали на лавках і спали завидним сном, підклавши під голови люльки та шапки; світло грало на їх обличчях, ані трохи не тривожачи їх міцного сну, дихання було таке мірне, що по ньому можна було, немов на двигарах, лічити время; хавяйка сиділа над роботою, Маруся тож, і обидві пильно потонули в мудрості мережаних рукавів.

Данило з січовиком швидко переступили темні сїни, одчинили і зачинили за собою двері у світлицю.

IV.

Тим часом ватага пригнала ся і була вже перед ганком: хропіння коней, переговори верхівців виразно було чути в хаті; потім кілька чоловіків ізскочило з коней, а далі нагло загрюкано у двері і хтось товстим голосом крикнув:

— Ей, ви!... одчиняйте!

Не встигла господиня звести ся і спитать, хто там, як двері мало не одскочили од одвірків од нового грюкання і вибита шибка задзвеніла у хаті, упавши до долу разом із висадженою рямкою. З шорсткими вусами і широкими вилицями пика зазирнула у вікно, швидко, неймовірно та підворливо все оглянула і гукнула:

— Чого не одчиняєш?... Чого не одчиняєш?...

Господиня впустила з рук роботу, але все ще стояла вагаючись на одному місці.

— Одчиняй! — загукало одразу кілька грізних голосів і двері так затрептіли од ударів, що уся хата здригнула ся.

Господиня одчинила двері. Ватага чужоземних салдатів вдерла ся до хати і з шумом та гамом кинула ся шарити по усіх кутках.

Господиня, зібравши коло себе малу дівчурку, нагло розбуджену, перелякану і здивовану, що жадливо стежила за усією метушнею очима повними сліз, стояла осторонь і байдужо дивилася на те, як весь її хатній прибір, усе хазяйське добро кидали до долу, били і нищили.

Тимчасом, як одні присікалися в допитах до Андрія Крука, що позіхав на весь рот замість усякої відповіді і, немов оп'янілий од сну, хитався то на той та на сей бік, як хитається свитка на жертці вітряної погоди, иньші штовхали по-під боки Семена Ворошила, який підводився, позирав на них, вважав їх то за кума Гарасима, то за кума Явдокима, і знову падав на лаву, немов підстрелений.

— Се він! Той самий!... Ні, не він!... Ні, він!... кричала військова ватага, сперечаючись між себе і термосячи обома козаками.

— Де господар?... Подавай господаря! — кричав, як не свій, знати, старший ватаги.

— З ранку до приятеля пішов у гості, — одказала господиня.

— В гості?... Дам я вам гості! Зрадники! Бунтівники!... Що се за люде?

І він, замість того, щоб указати, вдарив з усієї сили нагаєм спершу Крука, потім Ворошила, і з таким виглядом підступив до господині, що вона поступила ся назад, немов перед розлютованим звірем.

— Знайомі люде, — одказала вона, перемагаючи після сього мимовільного руху знову своє замішання. — Прийшли воли торгувати у нас, — дожидають чоловіка.

— Так, так, ваша мосць, — обізвав ся Андрій Крук, встаючи і проганяючи бунців останні сні, — ми прийшли воли торгувати і не застали

хазяїна. Що-ж, кажу я кумови, — ось йому, — пояснив він, показуючи на Ворошила, який теж прогнав сон і покійно водив очима по всіх обличчях, ухиляючись зустрічати ся з утопленими то в нього, то в Крука з усіх боків поглядами. — Що-ж, куме, кажу я сьому... Нема, куме, хазяїна дома, га?... Нема — то й нема. На нема й суду нема...

— Перестань верзти, дурний хлопе! Хитруни! знаємо ми вас! Повязати їх! — гукнув він до своїх і вони ту-ж мить накинули ся на козаків, немов шуліки.

Саме в сей час одчинили ся двері і до хати вступив Данило.

— Хто такий? — загукав старший, накидаючись на нього.

— Та колись люде тутешнім господарем звали! — одказав Данило.

— Ей! ви! чи стоїть варта коло двору? Не дрімать! чусте?

— Коли тобі миле твоє житє, — почав він, звертаючись до Данила, що стояв перед ним — одповідай мені зараз без викрутів: де бунтовник — запорожець? Одповідай просто!... А то я тебе в попіл вітру!

Сказано се було чванливо і крикливо. Данило позирнув на доволі грубу постать перед собою, що ледве досягала йому до козацького плеча, і одповів спокійно:

— Не відаю ні про якого бунтовника запорожця!

— Я хату твою в попіл оберну! Я тобі й сліду од неї не лишу! Чуєш?

— Ваша воля й ваша сила! — так само спокійно одказав Данило.

— Та він не втіче од нас! Варто з за сього гарячитись! — сказав другий, тож, знати, офіцер, який скоро лише увійшов до хати, розсів ся на лаві і смокав люльку з янтарною пипкою. — Ми-ж мало не з ранку не їли нічого! — додав він протестуючи і тихо зітхнувши.

— Що в їсти? — загукав гнівно старший, нагло і люто кидаючись на всі боки і нюхаючи повітря. — Що є? Подавай сюди! Хутко! Подавай!

І він тупотів ногами і лупив своєю шаблею об стіл.

— Жінко! — промовив Данило — поспішай в вечерю.

Господиня проворно увяла ся готувати гостину. Очи її оббігли усю хату, усі куточки, ніби шукаючи когось і, здавало ся, якась тривога промайнула на її байдужому обличчі.

Вона шукала очима Марусі і тепер лише примітила, що дівчина непомітно зникла підчас метушні.

V.

Чудова, темно-блакитна, прозора, тепла ніч таємничо зоріла, коли Маруся спішно вислизнула з хати, проповзла по під гіллястим наметом розквітлої калини, що стелила ся по землі, і опинила ся в саду. Тут її сховали кучеряві яблуні і густі, як сітка, черешні.

Тут вона постояла, ждучи поки перестане колотити ся серце. Кожна жилка в їй біла ся, ноги підгинали ся під нею, мислоньки роїли ся і мішали ся; якісь блискучі образи літали перед очима, а в очей точили ся пекучі сльози від пової, досі незнаной туги на серцю, суміш із якоюсь радісною надією.

Від свіжого нічного повітря вона прийшла до пам'яті, нарешті, й сліви припинили ся, і думки увяли лад.

Усе навкруги було таке пахуче та свіже, та цвітуче! Усе таке любе і близьке серцеви! Уся сповнена любови і смутку, вона нахилила ся і палко почала цілувати траву, квіти, нахилене гілля, звертаючи туди і сюди очі свої, виказуючи усією істотою своєю і вагання, і щиросерду прихильність до чогось, не зовсім ще ясно зрозумілого, але що вже поглинуло усю її душу.

Легенький шорох між деревами проняв її морозом і кинув у жар. Вона припала до землі і уся її біла постать потонула в розквітлому білому гилі.

Все знову замовкло.

Вона на якийсь час немов прикипіла до землі серед цього німого саду, під м'яким світлом і мерехтінням вір, серед тихомирних пахоців квіток і трави, — всюди округу неї було тихо і втиху, що долітали в двору, пронизливо тремтіли в теплому повітрі.

Вона хотіла вже була одхилити гілля, що прикривало її, як знова проніс ся легенький шорох, такий самий як і попереду, і просто перед нею виросла здорова постать січовика між двома високими черешнями.

Марусине серце радісно затремтіло і слідом потіму журно та жахливо затріпотіло.

Постоявши трохи, січовик рушив далі — знати простував до виходу з саду над річку. Велетенська постать його здавала ся велетенською тінню, — так легко, так тихо і зручно пробірала ся вона між густими, міцно сплетеними між собою черешнями та кучерявими яблунами: ані шелесту не було чути, ані колихання не було помітно.

Сама не розуміючи добре, чому і на що, Маруся пробирала ся й собі слідом за січовиком, часом лише зупиняючись від тьохкання та замірання серця.

Так обоє перейшли вони через увесь сад, вибрали ся за огорожу із живої виткої і повскої зелені і опинили ся коло річки.

Річка колисала ся між берегами з якимось негмонним ропотом. Побережній комиш сріблів ся у темряві; золоті зорі миготіли на хвилях і блискотіли у небі. До вяза, що понустив снідне гия своє у річку, прив'язаний був човен, хисткий і легенький, як шкаралупа. Сумежна лука, гори — усе повито було тишою, теплом і презорою теплою імлюю.

Тут січовик знову спинив ся, обертаючи погляд у всі боки і міркуючи, — як нараз почув позад себе діточий тихий голосок і туж мить почув дотик дитячих ніжних рученят. Він обернувся, як людина, якої ніщо не в силі ні вдивувати, ні вразити, і побачив перед собою Марусю.

— А що, дівчино? — спитав він її таким рівним голосом, ніби і в віроді не бувало ніякого лиха, ні напасти.

Але Маруся не примогла вимовити й словечка і, тільки ухопивши його за руку, з благанням звертала до нього очи.

Проте сі очи говорили так красномовно і так багато, що січовик погладив її по головці. Щось схоже на ласкаву ніжність, на жалісне співчуття виявила його нахилена постать.

— Можна пробрати ся до Чигирива! — вимовила Маруся.

— Яким же се робом, дівчино-порадонько? — спитав він, стиха усміхаючись.

— В степу стоїть батьків віз із сіном, — промовила Маруся; — воли пасуться тож у степу... Я все знаю, де й що... Запряжемо воли... Лягай в сні... Я повезу до Книшового хутора... Там річка... За річкою вже чигиринська сила!

Січовик дивився в блискучі її очі, на її тремтячу легеньку постать, що стояла перед ним, і чув, як колотить ся маленьке серденько. Він почув нараз, що його мужнє, загартоване серце немов розтонлюється в грудях, і щось таке з ним подіяло ся в ту хвилю, що й опісля не міг він до ладу розказати, а тільки замислював ся, згадуючи.

— Хто се тобі сю думку подав, Марусю люба? — спитав січовик.

— А я знаю казку, — одповіла Маруся, — як дівчина від розбійників утікла.

— А розкажи мені сю казку, Марусю! — мовив січовик.

— А до Чигирина? — несміливо спитала Маруся.

— А до Чигирина поїдемо, — одказав січовик, ніби обіцяв їй медяника. — Ми, мабуть, узявши берегом у сей бік проберемо ся у степ?.. Прoberемо ся? Ну, й добре! А дорогою сказки послухаємо.

Рука об руку вони почали пробірати ся берегом як найобережнійше. Зразу долітав до них шум і галас із Данилового двору, але потому облягла їх цілковита тиша, яка лише буває нічної доби на безлюдних берегах річки, коли навіть плески та леліне хвиль тільки наддають тиші, а не нарушують її.

— Ану, розкажуй казку, Марусю, — мовив січовик, скоро вони ступили сюди.

Чимало тривоги, чимало надій і острахів хвилювало Марусю, і вона поглянула на січовика

з сумним ваганням; січовик споглядав на неї і усміхався. Навіть при непевному мерехтливому світлі нічних світил видно було в ньому стільки чуткості, відваги, таким чарівником виглядав він, що у Марусі одразу одлягло від серця і зникла уся тремтяча метушливість.

— Ну, починай, Марусю любя, починай! — сказав січовик. — Я страх як люблю казок слухати.

VI.

Маруся почала:

— Жив собі, був собі козак і оддав свою дочку заміж.

— Коли за доброго чоловіка, то й з Богом! — зауважив січовик.

— Козачці не любим був жених, — оповідала далі Маруся, — але вона покорила ся батькови, пішла заміж і молодий одвіз її до себе в господу.

— Бідна дівчина! — додав січовик.

— Тільки чудна була та господа у молодого, — оповідала далі Маруся. — Стояла вона серед густого лісу і ніде не було шляхів битих і ні звідки ніхто не показував ся, — пустиня навкруги. Тяжко зажурилася молода.

— Ще-б не зажурити ся! — зауважив січовик.

— І зразу вона ні на що не дивилася, усе побивалася, потому з горя почала до усього дивлятися та усе розглядати... Все розкоші... тільки їй не треба було розкошів, а замануло ся їй довідати ся, куди се чоловік її що вечера їздить із товаришами. Але скоро спадуть вони на коней, так одразу й зникнуть у гушавині, тільки

хвильку яку чути кінське тупотіння, а потому знову тихо та глухо.

Ходила вона по усьому домі і од усього дому були у неї ключі. Тільки ніколи чоловік не пускав її в один льох. Льох сей стояв під густими гиллястими дубами; двері чорніли з під зеленої листви, немов звівряча паша.

— І що вони таке ховають? — подумала молода.

Подумала і зараз до льоху. І бачить на за-суві такий замок, що й в десятих його не підняти.

Постукала у двері, ніби об камінь — так глухо. Поглянула у щілину — темно, як у кри-ниці.

Коли се в під порога щось блиснуло, як іскорка. Вона припала до землі. Щось блищить!

— Що воно таке? — думає собі вона.

І хоч страшно, проте засунула руку і вхо-пила.

Чує — щось холодне. Зирк, а то обрублений біленький мізинчик і на ньому перстеник.

— Довідалась я, — думає молода; — ївдять вони на розбій.

А молодий був такий ласкавий.

— От і впівнай людину в виду! — мовив запорожець.

(А тим часом уже почало сьвітати. Перед-ранішній вітерець перелітав по степу. Вони все йшли понад тихими берегами рука за рукою).

— Почала молода думати-гадати, що їй ро-бити, так думала вона, що в голові у неї шуміло, пеначе під млиновим колом. Навкруги усе чорніли ліси, такі густі, як стіни. Пустиня така навкруги, що в ній лише заблудити ся можна, а не знайти притулок або вибрати ся до живих людей.

Куди втікати!

Довго вона думала й передумувала. Сонце уже закотило ся, а вона все думає. Зорі висинали на небо, а вона все думає.

Коли чує: їдуть!

Увіходить чоловік і такий радий їй.

— Я за тобою скучив! — каже.

Простяг до неї руки, а вона бачить на рукаві у нього кров!

— Що се на рукаві? — питає.

— А се я полював червоного звіря, — одказує й сьміється.

Почули товариші й собі засьміяли ся.

Поглянула вона на чоловіка — був він їй нелюбий, а се ще й страшний став.

Поглянула вона на його товаришів — жадного доброго обличчя не має!

Подумала вона, яково то жити з ними, забула про усякі страхи і поклала утікти.

— Утічу сьвіт за очі!

Січовикови дуже подобалась казка; хоч які думи клопотали його голову, проте він так дививсь на Марусю і так усьміхав ся, наче його солодким медом частували.

— Тільки дождала ся, що усі поїхали з дому, зараз вона щільно позачиняла й ворота, й двері, й вікна, і узяла ся бігти лісом.

Ні шляхів, ні стежок, жадного сліду не було, тільки вечірня зоря присьвічувала їй і по ній вона путь держала.

Усю ніч вона все йшла та йшла, а ліс усе густіший та густіший, все темніший та темніший.

От ледві-ледві стало на сьвіт благословити ся і тихо-тихо стали пробірати ся у ліс червоні стяги. Вона вже подумала собі, що у досьвіта їй

веселійше буде, коли се чує — за нею погоня, і все ближче та ближче. Гіля тріщать, коні прускають, чоловіків голос грівно лунає: найду! і його товариші переговорюють ся: ось тут вона! он там вона!

Зиркнула вона туди-сюди: не має ніде при-тулку!

Тільки одне дерево стоїть, розкинувши кошлате шатро; вона хутчій до того дерева, вилізла на самий вершечок і притаїла ся.

Але поспішаючи упустила хустку в шиї, і коли погоня добігла до того місця, зараз усі вони й побачили білу хустку на землі...

— Ай-яй! — мовив січовик жваво.

— Зараз усі покрикнули: „її хустка! її хустка! вона тут! вона недалечко! вона в сей бік утікає!“

І стали шукати, нишпорити, шаблями гіля рубати, кіньми куші топтати.

А тут чоловік і говорить: чи не забрала ся вона де на дерево?

Ухопив свого списа і що було сили почав ним колоти проміж гіля.

— Ай-яй! — сказав січовик. — Бідна молодиця! натерпілась же вона лиха!

— Коли се острій спис устряв їй в бік, потому влучив у руку, потому черкнув об плече — вона не крикнула, не зойкнула, та тепла кров так і закапала, так і закапала в дерева...

Січовик знову розжалобив ся над бідною молодницею: охав та ахав він дуже жалібно.

— Краплини її крові улучили просто на голову чоловікови. „Ох, яка тепла роса капає з сього дерева!“ — сказав він.

— Видно, побігла вона десь далі, — говорять йому товариші.

— Далі на здогін за нею!

І усі розсіпали ся у лісовій гушавині.

А вона тоді тихенько злізла з дерева і знову узяла ся бігти.

Довго вона бігла, дуже довго і вибігла на дорогу і бачить — їде шляхом старий козак, і везе віз із сіном. Кинула ся вона до козака і почала його благати: „Возьми мене, чоловіче добрий, сховай мене де-небудь! За мною женуть ся! Мене піймати й убити хочуть!“ — А козак їй і каже; „Та ось я везу сіно; лягай на возі, зарий ся як найглибше, та тільки лежи тихо!“

— Бравий козак! дай йому Боже вдоровля чорт-зна поки! — мовив удоволений січовик.

— Ледві вспів старий козак зарити її в сіно та махнути на волів батогом, аж тут і погоня надбігає.

— Чи не бачив часом молодиці? — гукають до козака. — Куди вона побігла?

— Не бачив, — одказує козак.

— А що ти везеш?

— Сіно везу.

— Добре сіно у тебе? Ану, взич-но трохи наших коням.

Козак спинив воза і скинув сіна для їхніх коней.

— А в тебе, либонь, ще люлька не погасла? — питає оден розбійник.

— Ні, курить ще, — одказує козак.

— Дай-но запалити.

Козак подав їм свою люльку і вони почали оден другому передавати її та свої запалювати.

А отаман і люльки не розпалював, і коня свого не годував, підійшов до воза і схилив на нього свою грізну голову, та все глухо твердять: знайду її! знайду!

А вона все се чує і навіть гаряче дихання його чує.

Так минула чимала година, поки товариші не гукнули :

— Отамане! на коня! на коня! уже день яснїє!

І всі вони впали на коней та помчали у темний лїс...

А старий козак поїхав далі і привіз молодцю до батькового двору.

— Хай щастить їй доля! — сказав січовик. — Чудова казка, Марусю люба, і великє тобі спасибіг за неї! Хороша, хороша казка! Така хороша, що й не вимовиш словами!

VII.

Вони ні на хвилину не задержували ходи і увійшли уже чимало.

Зоря ще не розсвітала, але м'якє, тепле нічне повітря уже посвіжіїшало, з давнього манастиря, невидного за неясними обрисами далеких лїсів, ледви чути було благавість і якесь особливе тихе дзвеніння перебігало по побережньому комишови, і річка, далеко заточившись у м'який беріг сонною затокою, вертала ся звідти, немов знепацька розбуркана та стурбована, котила хвилі вперед і бурхала безпуття та гучно, потому все більш та більш уймала пориви хвиль та бризки і ховала ся в очей, глухо ропчучи.

Коло сеї затоки вони узяли в инший бік.

Ні шляху не було, ні стєжки, але Маруся добре знала місцину і незабаром вивела січовика в чистий степ.

Їх обдало міцними, острими, тверезими пахощами тільки що скошеної степової трави та

квіток, що йшли од величезних, розкинутих по степу стогів сіна; січовик пильно обертав погляд у всі боки. Недалеко позад себе угледів він у присмерку житло людське, укрите тінею від густого дерева.

— Се наша хата, — сказала йому Маруся.
— Загородь близенько — по переду.

— Веди, Марусю, — сказав січовик.

І хоч ніде поблизу не видно було й ознаки якої-будь загороди, та він, не вагаючись й каплі, ступав у легенькі сліди Марусі.

Не вспіли вони ступити п'ять кроків, як Маруся промовила: „тут!“ і вони опинилися над чимось ніби простора яма серед рівного степу, спустилися в неї, і на самому споді січовик примітив вербову загородь, а в ній дві парі пишних круторогих волів, що здавалися крутими горбами на рівній поверхні.

Маруся одчинила загородь і тремтячою рукою погладила злегенька спершу одну, а потім і другу рогату голову. Легеньке ласкаве микання було їй на одвіт і, немов розуміючи, що найголовніша річ тепер обережність та тиша, воли, виведені в загороді, ступали по степу, мов важкі човни на тихих хвилях — нечутно, рівно, швидко.

Віз стояв недалеко від стіжка, високо накладений сіном.

— Що? — спитала Маруся, побачивши, що січовик спинився і дивиться на неї.

— Якаж ти маленька, Марусю! — промовив січовик. — Якаж ти маленька! Кожен вважатиме тебе скоріш за степового жайворонка, як за діловиту особу!

І справді Маруся була не величка, а серед безкрайого степу, коло велічезного воза, запряженого дужими волами, поруч із велетенським січо-

виком вона здавала ся ще дрібнішою, ще хрусткішою, і ще більш безпомічною.

— А ось мамину хустку забули коло воза, — одказала Маруся. — Я завяжу її по бабяхи і як сяду на воза, то здаватимусь бабою...

І вже її великі очі дивили ся на січовика з під бабячої повязки, під якою счезла кучерява сьвітло-шовкова голівка і рожеві плеченята.

Січовик усміхнув ся і довгу хвилю не приміг, чи не хотів вимовити й слова.

Голос його був дуже тихий, коли він знов заговорив.

— Ти добре знаєш шлях, Марусю?

— Знаю. Усе просто до озерця, а коло озера шлях поверне праворуч і тоді видно буде хутір пана Книша, а за хутором уже вільний путь до Чигирина, казав пан Крук батькові...

— А ти знаєш пана Книша?

— Знаю. Він приїзжає часом до батька усячину купувати.

— А як він тебе, гадаєш, привітає?

— Не знаю, як привітає.

— А коли зле?

— Або-ж він зрадить?... і одповіла і разом із тим спитала Маруся. — Він до батька ходить... він приятель...

— А чи знаєш ти, Марусю, що тепер скрізь по всіх усюдах військо стоїть, скрізь вороги вештають ся? Знаєш, Марусю, що тепер, місто квіток, мабуть по обидва боки шляху сувої диму здіймають ся од пальби, різня йде!

— Знаю! — одказала Маруся.

— Зазирати муть недобрі ворожі очі тобі в лице, і коли ти зібеш ся на одному слові, коли тільки затремтиш — усе пропало!

— Я не віблю ся на слові, не затремчу...
Я не боюсь ворога, я тільки бою ся недолі!

— Марусю, знаєш, може смерть нас спіткає...

— О, перш треба тобі у Чигирин достати ся! — промовила Маруся.

І скільки благання і рішучости було в її тихих словах! На сьому стала їх розмова. Воли незабаром були запряжені.

— Марусю, — сказав січовик; — коли тебе хто спинить, не впадай коло воза, як пташка коло гніздечка... розумієш?

— Розумію! Треба бути як ти.

— Усім кажи, що везеш сіно до пана Книша, а як що щасливо доберемо ся до Книшового двору, то ти скажи тому, хто вийде на зустріч: „чудові руна у вас, хоч і не спіли ми жати то добре!“ Чуєш?

— Чую, — одказала Маруся.

Січовик зарив ся в купу сіна на возі, Маруся сіла за погонича, воли рушили і віз, хитаючись та перехилиючись, потяг ся росистим степом.

Зорі починали вже згасати; вітрець став жвавійший і краплини роси замиготіли виднійше у траві.

VIII.

Тихо посував ся величезний віз степовим шляхом; при сьвітлі погасаючих зір мигтів степ, недавно викошений і уже густо і м'якко застелений молодю травою та квітками, усипаний ще не зівалими стогами запашного сіна. Тихо посував ся величезний віз шляхом. Тихо було навкруги, і два-три гукання в далечині, два-три далеких постріли ще більше давали відчувати сю тишу.

Перед Марусею розбігався крайовид на всі боки широко та далеко. Кожний найменший звук ловило її чутне ухо: найменше шелестіння трави, або пташиних крилець, — і безусипливо очи її звертали ся на всі боки і стежили за кожною точкою. У темі літнього досвітка не видно було виразно її личка, нічим не виявляла вона своїх думок, чи почувань, але уся невеличка постать її на версі кошлатого зеленого воза говорила про її невсипущу пильність, про її томливу тривогу.

Нараз почуло ся тупотіння значної кінної ватаги; праворуч указала ся юрма верхових та скажено летіла до Марусиного воза.

Кілька диких, похриплих голосів здалека загукало до неї:

— Стань! стань!

Вона спинила воза.

Миттю обступили її і нечемні питання на чужій для неї мові посипали ся з усіх боків:

— Куди?... Звідки?... Чія ти?...

— З хутора, — одказувала Маруся. — Данила Чабана дочка. Везу сіно на хутір Гони, до пана Книша.

Заспокоєні верхівці розступили ся трохи і хриплий голос мовив з досадою:

— Я-ж казав вам, що фальшива тривога, а ви полохаєте ся, як степовий птах! Ну де-ж ваші польські шпігуни?

— Про те ніякої біди не стало ся од того, що ми прозркакали пів верстви у бік! — одказав на се другий голос, видимо якоїсь молодой, рухливої та безжурної людини.

— Коли в голові гуляє вітер, то все не біда! — незадоволений пробурчав перший.

Дальше бурчання заглушив свист нагая і тупотіння коня, що рванув ся вперед.

— Ох сердитий який! — промовив другий голос із легким сьміхом. — За мною, хлопці! Віз захопіте!

Ватага рушила і під його вартою рушив Марусин віз.

Куди дівчина не обертала свої очі, усюди бачила вона коло себе похмурі, зловіщі постаті, грубі суворі обличчя; усі їхали ходою і немов одпочивали, поринувши у свої думи і на час забувши про сторожки козацькі звичаї. На одних обличчях знати було сум, на інших турботу, або невгавучу одвагу, або байдужність до всього в світі.

Попереду гарцювали два офіцери і либонь сперечали ся. Не чуючи їх слів, Маруся угадала, що один — веселий, молодий — по його живій, рухливій поставі, по його швидких і наче різких рухах, а поруч його — незадоволений гладкий товариш, який здавав ся важким чугунним зливком, що тяжко пригнітав нетерпливого, гарячого коня. Силкуючись не упустити ніякого речення, якими перекидали ся в рідка між собою в ватазі, Маруся намагала ся теж одгадати, про що сперечали ся старші, що гарцювали по переду — чи не про її воза? Чи вони забули про нього? І що далі буде? І як зустрине її пан Книш? І чи доїде вона до пана Книша? І чи пощастить йому достати ся до Чигирина?...

Тихо хитаючись та перехилиючись, посував ся віз. Останні нічні тіни мали вже зникнути; передсвітню здорову, проникливу сьвіжість уже було чути; поважні воли виступали тепер бадьоріще, муштровані коні, не змінюючи звичайної військової ходи, тулили ся ближче до воза, витягали голови, і залюбки висмикували жмутки запашного сіна.

Нарав щось примусило Марусю мимохить звернути устромені в далечінь очі в ліво і вона зустріла допитливий, пронизуватий погляд інших блискучих очей — погляд, який стежив за нею уважливо і з непевністю.

Коло самісінького воза, черкаючись об нього, їхав уже не молодий верховець. Очі дівчини, привичасні до присмерку, добре розгляділи кожну грубу рису його живого, розумного обличчя. Він глядів пильно на неї, і без слів можна було зрозуміти його погляд: „Чудне отсе мале дівча! Чудний і той, хто обібрав сю крихку цяцьку за погонича серед ночі, неспокійного, непевного воєнного часу!“

— У тебе, дівчино, рідні батько та мати, чи ні? — спитав він несподівано Марусю, і помітивши, що вона не розуміє його мови, каліченою українською мовою переклав їй своє питання.

— Рідні і батько і мати, — одказала Маруся.

Погляд його впив ся в неї ще більш непевно і став іще допитливіший та пронизуватійший.

Марусі здало ся, що якийсь крижаний покрів покрив усе її тіло і холод проняв її усюди до самого серця. Степ перевернув ся у неї в очах, немов небо в бурливих хвилях, у голові закрутило ся, але вона пам'ятала наказ січовика і, жадаючи бути як він, промовила рівним, хоча не жвавим, голоском:

— А ваші батько та мати живі?... Багато у вас родичів?... Єсть у вас діти? Дочки, чи сини у вас?...

Не знати, чи тихий здержливий голосок, чи звичайне питання розбуркали заглушені радощі та тугу на серці, тільки вони прокинули ся і допитливе, підворливе обличчя, що наповнило Марусю

томливою трівогою, стало якимось ігрищем то охмарюючих його тіней, то сьвітлих просьвітків: спомини, образи, жалощі, боясть, надії, здавало ся, душили сильну людину, підступаючи живими лютьми припливами. Чудно гляділи тепер на Марусю сі неймовірні, попереду допитливі очи, ніби жадаючи знайти в її образі якийсь иньший, далекий образ, що заставляв, може, колись усміхати ся тепер тремтячі губи.

— Так, у мене есть дочка, — промовив він помовчавши чимало.

— Велика? — спитала Маруся.

Він усміхнувся. Мабуть перед його очима промайнула дуже маленька, неміцна, хрустка постать, коли вважати на його трохи томливу усмішку.

— З тебе завбільшки, коли ще не менш, — одкавав він і тяжко замислив ся.

Офіцери, що гарцювали по переду, все сперечали ся; одному не обридло піджувати, другому не опостинуло буркотіти; се була либонь забавка кожному з них у вільному, дикому, нудному житю.

Нараз у задніх лавах хтось у пів голоса заспівав: „вспомни, вспомни, моя любезная, нашу прежнюю любов!“ і Марусю, у якої кожен звук викликав цілу низку мрій про Чигирин, про пана гетьмана, про нього, уся здригнула ся від звуків глухого, дужого голосу не молодого верхівця, її допитувача, який тихо про себе підспівував ровпочату пісню. Слів скоро зійшов у нього на якийсь пристрасний, гіркий шопіт, тим часом як заспівав, явно захоплюючись, розпинав ся ще голоснійше і такими хвилями суму та безжурности, жалю та відваги, що люто допікав до живого. То той, то иньший голос підхоплював пісню; на-

решті усі голоси заразом підхопили її і зіллялись у оден гук, що далеко розкотив ся по степу.

Коли пісня стихла, усі добачили, що розвидніло, немов досвіток виступив десь із-за нагло розчинених дверей, а не розжеврив ся помалу. Недалечко від шляху видно було тихе, невеличке озерце, окрите немов димовою пеленою, ранішнім туманом; од озера праворуч звивав ся мягкий чорний шлях до хутора, над яким стояв тонкою прямою цівкою дим.

Се виднів ся хутір пана Книша.

Моторошно було в присмерку теплої ночі, в присмерку ранішнього сьвітання, але при блискучому сяві благодатного ранку стало ще моторошніше. Весела величність природи якось дивно впливала на душу, то розстравлюючи її, то втихомирюючи, то наповняючи якимось подвійним чуттям — страху і надії, які счеплювались і бороли ся не перемагаючи оден одного, як борють ся в собою два однаково дужі — огонь і вода, що не зіллють ся ніколи.

Маруся шукала очима підстаркуватого верхівця, який од'їхав од неї і зник в юрмі серед иньших, і її очи скоро одшукали його та стріли ся з його очима. В його погляді не було вже ні допитливости, ні гострого нагляду, — якесь вагання, якесь непевність та острах розілляли ся по усіх рисах його грубого, хижого обличчя і дивно його мягчили.

— Господи ти, Боже мій! яка малеч! — мовив оден із ватаги, углядивши Марусю при сьвітлі сонця. — І їде собі байдужісінько: ні пороху, ні кулі не боїть ся.

— Та таку дрібноту ні одна куля, гадаю, не возьме, — одказав другий. — Все одно, що макове зерно.

— У них і дівчата не боязкі — се вже такий народ, — устряв до них третій. — Я, скажу вам, бачив, як підчас самої колотнечі, кров хлющить, земля дріжить, і січуть ся, і вирають, а вона собі ходить поміж них та вибирає своїх, наче в саду ягоди, їй-Богу!

— Тай гине-ж їх скільки! — сказав ще один бесідник, що прилучив ся до них.

— Та усі ми загинемо так чи інак, — сказав хтось із боку. — В тім тільки й річ, щоб загинути найлуччим робом! От що!

З далека донесло ся кілька пострілів і гук од них, немов чари, в одну хвилию сполохнув усі иньші думки, усі иньші почування: роздум, що було обняв де-кого, розпочатий помисел, у половину висловлена думка, не висловлена відповідь, — все се урвало ся, немов перетята острими ножицями нитка, і уся ватага разом перекинула ся немов в одну істоту, що чутко нашорошила вуха і готова була до одсічи.

Офіцери теж припинили свої коні і перестали сперечати ся і дражнити один одного.

Постріли залунали знову.

— Се з нашого боку! Запевне, се з нашого! — скрикнув молодчий офіцер.

— Гайда, гайда! У підмогу! Се наші бють ся! Ей, Іване! Пристав воза до хутора та розпорядись... Вперед!

Маруся не встигла ще й зміркувати до путя, у чім річ, як уже ватага помчала як вихор і скоро зникли з очей усі, окрім Івана, якому було наказано „приставити воза і розпорядити ся“. Немов дикі птахи, не оглядаючись, усі знялись вони і полетіли, тільки підстаркуватий москаль, що розмовляв із нею, обернув ся і ще раз поглянув на неї.

— Торкай, торкай, мала! — промовив Іван, запалюючи коротеньку люльку.

Маруся позирнула на Івана. Він їй здавав ся чимось подібним до їжака.

— Торкай! торкай! — сказав він суворіще у друге.

Віз посував ся помалу вперед, до Книшового хутора; замигтіли засіяні, але подекуди немилосервно витоптані, витолочені поля, постріли долітали все частійш і частійш, і непомітно підіймаючись на взгористу могилу, через яку звивав ся далі шлях, Маруся вгляділа якісь намети і шатра, а над ними стояли сувої чорного диму і вибухали в ряди-годи огняні язики червоного полум'я. Часом у голосному ранковому повітрі чути було людський голос і стогін, ледве виразне жалібне ревіння худоби і дитячий плач, і галасування дробини, та тріскання од руїн людських осель.

З'їхавши на самий шпиль могили, Маруся як на долоні побачила здалека бойовище. Вона угляділа село у полош'ї, дві дитячі постаті, що бігли, самі не знаючи куди вхопивши ся за руки, перелякані, з жахом; розпізнала кілька жіночих постатей, що нерухомо простягали ся посеред степу; і на її очах падали стогнучи люде, мчали ся перелякані коні без їздців, рідчали люті ватаги, застеляла ся земля трупом та пораненими; трава, змочена теплою кровю, темнійшала. Небо мало якийсь вловіщий червоносиній одтінок. Купи порошу кружляли хвилями.

А просто перед нею веленів і пахнув хуторець пана Книша і віз тихо до нього посував ся все ближче та ближче. В гущавині густого саду уже вирізнявалось різнородне дерево і кущі зі своїм мережаним листом і квітками; в одчиняні ворота побачила вона темножовтих, перістих курей,

що похажали по широкому двору, порослому мягким оксамитним муріжком і заставленому усякою хазяйською справою та знарядям; коло воріт сиділа величезна кудлата собака; вона вже угляділа на шляху воза і ждала його байдужно та пильно, як особа, що вже досить бачила де-чого у своїому життю, і давно вже поклала собі за правило не квапити ся виявляти свої почуття.

IX.

Ледве він спинив ся коло воріт, як перед Марусею опинив ся хлопчик літ п'яти, схожий на орля, румяний та дужий. Коли-б він справді був степовим орлятем, то й тоді він не зміг би ні проворнійше налетіти, ні устроювати сміливіше в Марусю погляду, ні хутчій оглянути і її, і воза і воли.

— Чи дома пан Книш, хлопче? — спитала Маруся.

— А ви приїхали до діда в гості? — спитав місто одвіту хлопчик.

— До діда; дома дід?

— Дома.

— А деж він?

— Оттам у саду, а може в хаті, а може на толоці.

— Поклич діда, хлопче.

Але дід уже наближав ся до воріт.

Трохи похилий, простодушний дідок у сільському полотняному убранні, — в сорочці та широких штанах, у солом'яному капелюсі.

Він почтиво уклонив ся приїзжому воякови і гараз же впізнав Марусю, — і ні каплі не виявив здивовання, неначе її ждав, немов такі одвідини були найзвичайнішою річю.

— А, дівчинко малая! — мовив він; — чи здорова та весела? Милости просимо у господу, а коли у хаті занудиш ся, то от Тарас знає, де є суниці і де поспіла малина. Можна тож забавити ся пампушками, або маківниками. Єсть і пиріжки про запас, — такі пиріжки, що розважать голодну душу.

Іван почув слова маківники, пиріжки.

— У тебе, либонь, у господі не без припасу? — промовив він суворим голосом, але в якому чути було нотку вже м'якшу, викликану уявою пирогів та інших страв.

— Дякувати Господеви! — одказав господар; — милости просимо в господу.

Що який то привітний, що який щирий, який нелукавий, вдало ся, господар був пан Книш!

— Милости просимо, дорогий гість... не сподівався, а Бог і послав... і послав!... От несподіваний, та за те дорогий гість... Милости просимо, милости просимо!

„Несподіваний, але дорогий гість“, втомлений і голодний, не починав ніякої розмови, ні пояснень і пішов слідом за господарем, випростовуючи намучене тіло, позіхаючи, чухаючись — словом, користуючись рідкою нагодою поніжитись тілом і душею, поклавши собі за річ певну, що господар — простак і добрячий мужик, і тільки піклуючись про те, що то за пиріжки у нього, що то за страви та напої.

Маруся заїхала у двір і тож пішла за ними, а за Марусею хлопчик Тарас.

— Пане Книше! — сказала Маруся. — Яка чудова ярина у вас! Хоча-б і не стигли ми жати — то все добре!

— Слава Богу, дівчинко, слава Богу! сього року все добре уродило! — одказав пан Книш, не обертаючи ся.

І хоч би хоч трошки затремтів у нього голос, або став вищий чи нищий, хоч би от стільки стрепенула ся його постать, або прискорив він чи задержав дрібну, поспішну ходу, хоч би капелинку змінив ся де в чому його вигляд хазяїновитого господаря, трохи чвапливого своїми пирогами, що в тайним торжеством спішив почастувати і наперед уже лукаво усміхав ся, бачучи утішне здивування гостя, в першим шматком його страв, які, либонь, ставив він вище усього на світі.

— Що-ж се? він не зрозумів?

У Марусі тяжко замліло серце; вона не знала, що думати та діяти, і постановила знову тож саме: бути, як він.

То-ж вона більш нічого не сказала і увійшла в господу. Се була простора, прохолодна, біла як сніг хата, в широкими лавами, із столом застеленим білою скатеркою, в глиняною долівкою. По стінах подекуди висіли пучки у пів зівалого запашного степового зілля; в кутку, за образами, поваленими білими рушниками, тож висіло зілля і змішувалось із сухими торішніми квітками, із свяченою вербою і зеленосьвятковим зіллям.

Господар запросив садовити ся і, знати, увесь заклопотаний частуванням, увесь зайнятий чванливим бажанням не осоромити ся і виказати своє господарство в найлучшого боку, метушив ся накриваючи стіл, бігав у льох, рив ся в коморі, бряжчав посудом, опускав до долу ложки, переливав щось із одної пляшки в другу, лавив на горіще за копченою ковбасою; і через сі щирі клопоти мучив усе доживанням голодного гостя та звертав усі його помисли тільки на сі клопоти

та їх ласі наслідки, вселяючи в нього вдячність, разом із досадою та нетерплячкою, які одначе не переважали першої.

— Та ти, господарю, не турбуй ся вже так задля мене! — говорив у ряди-годи гість.

— Не можна... не можна... дозвольте, панё... як звуть вас, добродію? — одказував щирий господар.

— Та мене звуть Іваном, — одказував той зітхаючи і покоряючись.

— То вже дозвольте, пане Іване, почастувати вас чим Бог послав. Вже дозвольте!

— Ми люде військові, ми не звикли солодко їсти — нам аби не голоден, тай доволі! — на свою користь силкував ся вмовити пан Іван.

— Ні, ні, ви вже дозвольте! — одказав господар.

Маруся сиділа на лаві, намагаючи ся бути, як він, з виду спокійна і тиха, але такі припливи та відпливи надій і страху вона відчувала, що ніхто того й розповісти словами не зможе, та рідко хто зможе собі уявити.

Хлопчик Тарас, доволі надививши ся з кутка на гостей, глядів у вікно і числив постріли, що ясно долітали до хутора.

Нарешті усе для снідання було наготовлено і пан Іван після довгого ждання накинув ся на його з якимось ворожим чуттям і з грізним видом вояка, що не шанує осолоди смаку; але хутко, дуже хутко, він якось увесь помякшав, навіть перейняв ся трохи ввічливістю, а після кількох чарок усяких наливок очи йому посоловіли і зайграла невиразна усмішка на устах.

Хозяїн у ряди-годи пригадував собі про які небудь нові, заховані десь ласощі, і то ходив

у льох, то лазив на горище, питаючи попередку дозволу пана Івана.

А пан Іван уже не перечив, тільки кивав йому головою на знак того, що йому се здасть ся добре і що він на все згоден.

— А ти що-ж, Тарасе, галок числиш? — сказав господар до внука; — пішов би та сіна підкинув волам. Се у мене такий робітник, що кращого й не треба, — дарма, що ще до неба не виріс! — додав він, звертаючись до пана Івана.

На се пан Іван хотів відповісти щось поважне, але поважного нічого не одказав, тільки помалу та невиразно усміхнув ся.

Тарас скочив зараз з лави і побіг до дверей.

Маруся не примогла стерпіти муки, тож устала і мовила:

— І я піду з Тарасом.

— Іди, іди, малесенька, — одказав їй господар, і коли вона йшла поуз його, він погладив її по головці — тільки погладив по головці і неначе якими чарами вернув їй певність і бадьорість.

— Господарю! — мовив враз пан Іван, з безнадійним силкуванням збіраючи до купи думки та пояснюючи справу: — сіно наше... узято сіно в полон... дай викуп... великий викуп давай... се добре... дуже добре...

— Ваша воля, пане Іване, одказав господар. — Хоч сіно, хоч викуп беріте, ваша воля!

— Ну, се добре, — одказав пан Іван. — Се... се добре...

X.

Вийшовши на двір Маруся побачила свій вів на тому самому місці; Тарас таскав із нього

оберемками сіно і підкидав волам, а воли велично, з достоїнством приймали належите трактовання. Третячи непомітно ходила Маруся коло воза, силкуючись відгадати те, що її мучило.

Довго вона оттак кружала, немов підбита пташка над зруйнованим гніздом; Тарас, сповнивши доручене йому діло, заговорював до неї про се, про иньше, але вона одповідала йому коротко — усю її істоту перейняли були турбота, тривога та надії.

Розваживши, що се кружання коло воза може накликати підозріне, вона одійшла од нього і тиняла ся по широкому дворі; вона заглянула в густий садок, позирнула в далечінь у поле.

— Що діяти? Що буде? — думала вона.

Коли се, йдучи поуз купи каміння, накиданої у дворі, вона почула голос, що ясно промовив:

— Спасибі, Марусю малая! Не бій ся нічого, все гаразд!

Вона туж мить упізнала сей голос і вражена радіощами, мов стрілою, разом счарована та знесилена від мук і тривоги, які разом отсе зникли, похитнула ся, ледве не впала і сіла на землі, не маючи сили ступити далі й кроку.

Помалу вона прийшла до памяти і уважно придивила ся до місцини: купа каміння, коло якої вона сиділа, видимо була накидана тут дуже давно, ще як мурували льох, якого камінна продуквина виходила у двір, і каміння, що лишило ся зайве, з того часу видно й не займали, бо воно приросло травою та кропивою геть усюди.

— Чи не почуло ся мені? — подумала Маруся, уся завмираючи від млости.

Але голос, виходячи з під землі, прогучав у друге.

— Вірна моя дівчинко! Розваж своє серденько! Перепливли ми саму бистру, — на березі, дасть Бог, не потонемо!

Маруся довго не рушала ся, все ще при-слухаючись. Від його слова, як чарівничого наказу, серце її наповнило ся живою радістю, і тому на лиці загравав такий яркий, щасливий румянець, очи так засяяли і засьвітили ся, що Тарас, що гарцював по дідівському дворі, то в гордому виді гетьманського коня, то в грізному виді самого гетьмана, то узявши на себе лик хоробрих козацьких отаманів та полковників, то нарешті розпалений своїми гарними і славними ролями, свавольно стрибаючи та плигаючи у своєму власному виді, опинившись перед чужою дівчинкою зачудував ся переміні в ній, спинив ся перед нею в якомусь ваганні і втопив у неї свій орлячий погляд.

— Що їй дід дав? — подумав він. — Що?

Перед ним замигтіли і почали літати якісь неясні привиди смашних маковників у меду, солодощі, коней-медяників, смажених оріхів та иньшого добра. І що більш глядів він на чужу дівчину, тим привиди сі ставали фантастичнійші, принаднійші, а разом із тим усе більш дражнили та хвилювали його. Не розуміючи, сподіваючись, він стояв та дивив ся, більш як коли-будь похожий на хиже орля, що розпростало крила, нагостило дзьоба та вірко оглядає оком, в який бік летіти за здобичю.

Він весь здригнув ся, коли Маруся заговорила:

— А що, хлопчику, може підемо з тобою у садок?

— Підемо, — одказав він трохи вагаючись, як людина, що ще непевна, чи виграє вона од сього, чи програє. — А що дід дав?

— Кому? — спитала Маруся.

— Тобі?

— Нічого.

— Так обіщав? Що обіщав?

— Нічого.

Тарас глянув на гостю пильно і непевно.

— Чого-ж ти така рада? — спитав він.

— Я?

Вона хотіла була сказати: „я не рада“, та не примогла, і сказала тільки:

— Ходім у садок.

І вони пішли у садок, і гуляли там, і рвали ягоди, обмірковували усячину.

Хлопець Тарас до міркування був охочий; особливо міркувать про те, як би те, або иньше він впорядив, як би був паном гетьманом, і вже певно нікому не зчислити, нехай він буде й числовір, скільки на словах передувив він усякої невіри, скільки городів обезпечив, скільки сїл та слобід збогатив. Речі хлопця Тараса були принадні тоді, як мед; а дивлячись на нього, можна було з певністю покласти, що й діла його не будуть полиню.

Я не знаю, чи багато є на світі чого кращого від гуляння в запашному, свіжо пахучому, густому саду, коли серце грає і уся ваша істота, після пекучого дождання та томливого вагання, неначе сьмієть ся! Дай Боже погуляти так усякому доброму чоловікови хоч раз у житю!

Так гуляла Маруся, ходячи слідом за Тарасом по усіх кутках і закутках сада і розмовляючи про се, про те.

А Тарас, водячи гостю по саду, частуючи ягодами та забавляючи розмовою, все таки деколи поглядав на неї з непевністю і ніяк не міг одігнати од себе тих неясних, принадних привидів таємничих маковників, бубликів, солодоців та усяких иньших смашних річей, які десь близько є

і в'являють ся перед ним кожен раз, як тільки звертало ся до нього сяюще обличчя гості.

XI.

А сонце тим часом височенько підбило ся, і сяяло, і вигравало так, що ніде сливе тіни не було, а як що де і вилучала ся, то все таки її як-небудь та пронизував, як-небудь та переймав, як-небудь та зачепляв соняшний промінь. Його тепле і ярке сьвітло навкоса упало в хатне вікно, біля якого заснув нагодований пан Іван і, мабуть, своєю мягкістю та теплом збудив його, непризвичаєного або вже давно одвиклого од усякої мягкості та теплоти на білому сьвіті.

Пан Іван хоч пробудив ся, та де-який час не розплющував очей, а тільки зітхав та якось жалібно усміхав ся. Сею усмішкою немов хотів він вимовити: адже я добре знаю, що од усіх теперішніх пестоців і сліду не лишить ся, як тільки я розплющу очі; я пак знаю се і розумію!

Але нараз він скочив, як опечений, обличчя знову мало звичайний байдужо-похмурий і навіть трохи ворожий вираз, і проворно осмикуючись та збираючись, він ворожо оглядав білі стіни, на яких йграло веселе соняшне проміння.

В хаті не було нікого; він гукнув голосно і одривчасто:

— Ей, господарю!

Гучний був голос у пана Івана і покотив ся по дворі по всіх кутках. Маруся і Тарас метнули ся до хати і притаївши ся за кущами бозу та каліни, дожидали, що буде.

Кругом було тихо і нічого не було чути, окрім гомону та руху літнього погожого дня.

Пан Іван гукнув знову, голосніше і більш одривчасто як попереду;

— Ей, господарю! Чи тобі позакладало?

І зовсім готовий в дорогу, в шапці і приладжуючи як найзручніше списа, пан Іван стусонув у хаті двері каблуком, розчинив їх навстіж і спинився, не знаючи, куди лучче йти: сіни були прохідні і з обох боків по траві викладали ся стежки, і там і тут стояло різне сільське знаряде. З третього боку були на половину одхилені двері у сьвітлицю.

Але вже чути було привітний голос господаря в одвіт на кликаннє, голос, перериваний легеньким, зовсім не неприємним кашлем та проворною спішною ходою.

— Іду, пане Іване, іду! — привітно та щиро чуло ся з далека.

Але пан Іван ніяк не міг збагнути, звідки наближав ся голос і даремне повертівши вязи туди й сюди, нетерпляче сунув ся в які попало двері і віч-у-віч стрівув ся з ласкавим задиханим господарем.

— Чи добре одпочили, пане Іване? — спитав господар, спочутливо та простодушно гляючи в невдоволені очі гостя. — Не кусали мухи?

— Чорт їх бери, хоч би й кусали! — одказав пан Іван, який почував ся щось не до ладу після спочивку та сну.

— Певно, цур їм, пане Іване, — одказав господар охоче пристаючи на висловлену гостей думку, і тим часом як гість на хвилину замислив ся, похмуро та гнівливо покручуючи вуса, він тож, подумавши хвилину, додав:

— Однак, скажу вам, часом оттак саме під час смашного сну досада возьме доброго чоловіка од сеї погані...

— Од якої? — спитав пан Іван, виходячи в задуми.

— Та од мух таки, добродію. Подумаєш, що добрий чоловік для них солодший меду часом...

— Голова болить, — перебив похмуро пан Іван балакливого господаря.

— Ти краще чарку горілки піднеси, як дарма базікати...

— Милости просимо, милости просимо, пане Іване, — підхопив господарь, — захапавшись із такою охотою, наче йому село з ґрунтами та ланами подаровано.

І дрібною радісною ходою подибав він поперед пана Івана у хату, а пан Іван ступав за ним слідом, усе з тим самим похмурим та гнівливим виглядом, але вже пригласкуючи і розправляючи свої щетинасті вуса.

— Сідаймо, пане Іване, а я зараз чарочку наллю, — говорив хазяїн, тупаючи по хаті.

— Ніколи сідати, — одказав не мнякнучи пан Іван; — давай хутчій, я так на ходу хильну. Та гроші ти вже наготовив? Мені дождити не в руки...

— Шкода, страх як шкода, що так вам спішно, пане Іване, — промовив господарь. — Таку горілочку пити б та смакувати, скажу вам по щирости...

— А гроші готові? — спитав пан Іван.

— Готові, пане Іване, хоч і важкенько нашому братови...

Тут господарь зітхнув і мелянхолічно поглянув на витягнутий з кишені гаманець, а потім на пана Івана.

— Шкода й розбалакувати про се, — одказав пан Іван, що вже успів проковтнути величезну чарку горілки, наче ягідку.

Господарь знову вітхнувши покорив ся і більше не балакав; мовчки вийняв гроші, гривні, і почав їх на всі боки обертати, роздивляти ся, а потім пошепки лічити.

— До трьох сот налічиш, чи не сила твоя? — спитав пан Іван, але не дуже сердито, бо питаючи, наливав другу чарку горілки, а спитав більш глумливо, навіть жартівливо. — Ти по якому лічиш?

— А я все на копи лічу, пане Іване, — одказав господарь: — пять, шість... нема кращої лічби, як на копи... сім, вісім... покійні батько в роду не помиляли ся... девять.. і жаден Жид їх не збив... одинацять... а вже звісно, що Жиди...

— Жиди перші на світі христонпроавці! — неуважливо перебив пан Іван та, наливши третю чарку, випив її і деякий час тихо та мовчки слухав міркувань господаря про жидівську натуру, перериваних лічбою грошей, які складав у стовпці на столі.

Але після четвертої чарки уся суворість пана Івана вернула ся в лишкою: лоб насупив ся, обличчя потемнішало. На ласкаве вітанне господаря він нічого не одказав, строго перелічив подані гроші, засунув їх у кишеню нетерпливою рукою, вийшов скорою ходою в хати, одязав коня, що попасає ся, обізвавши його прожорою, суворо підняв шапку на усі привітання, насунув її зараз же мало не на самі очі, пустив коня плигом із двору і скоро зник серед широкого степу, що яскраво зеленів під промінням веселого сонця.

XII.

Тим часом як орлячі очи Тараса несито гляділи у слід за паном Іваном, як той гнав здовж степом, Марусині очи, вирядивши їздця в двору, звернули ся на господаря.

Господарь стояв коло воріт і либонь без цілі не думаючи дививсь у слід за паном Іваном, глядючи, як і Тарас, на його швидку їзду та машинально прислухаючись до гуку конит по степу. Одною рукою лестив він собаку, що надійшла до нього, а другою, немов парасолем прикривав ся од соняшного проміння, що вдаряло йому в лице. Потім він, наче до схочу вдовольнившись видовищем, покволом і спокійно повернув од воріт до хати, поглядаючи туди-сюди по дворі з тим допитливим видом, із яким хозяїноватий, справний та пильний господарь позирає часом, вишукуючи, чи нема де в його справному та бездоганному господарстві чого такого, до чого би можна було причепити ся та на що можна б звернути свою загарливу господарську діяльність.

— Діду! — гукнув Тарас, отямившись нарешті від упертого глядіння за їздцем, що давно вже зник. — Де вороже військo стоїть? Я думав у Великій Ярузі, аж...

— А, дітки, ви тут у садку гуляєте? — ласкаво промовив пан Книш, задержуючи ходу і киваючи головою...

— Як нагуляли ся, то простуйте до хати та нехай хліб сьвятий не дурно родить!

І він усміхаючись почимчикував до хати, а вони за ним.

Миттю забрано геть пляшку і чарку, поставлені для пана Івана; на столі з'явили ся вареники та

коржі, і місто гострого запаху од горілки стало чути свіжою сметаною.

Тарас, хоч заклопотаний тим, де тепер стоїть табором вороже військо, і в сій турботі не згірш кого иншого уминав вареники — уминав так хутко, наче кидав позад себе, — але Марусі не було і в думці їсти, і тим часом як її тоненькі пальчики ламали та кришили коржика, її очи не одривали ся од господаревого обличчя.

— Діду, діду! — знову почав Тарас; — коли він погнав до Кривих Хрестів, — то виходить, уже військо не в Великій Ярузі стоїть?

— Мабуть що так, хлопче, мабуть так, — одказав ласкаво дід, широ підсовуючи їжу. — А от ти нагадав мені про одну справу, Тарасе: треба б навідати ся, як там наші верші коло Великої Яруги.

— Я геть забув про них! — скрикнув Тарас та зірвав ся з місця, немов його хто скинув одним махом.

— От тобі й хозяїн! — промовив пан Книш, усміхаючись.

— Алé, діду! — мовив Тарас; — я й не знаю, як се я забув!

І він стояв перед дідом у непевности, немов йому ніяк уже не личило, ніяк не годило ся випускати з уваги такі речі в господарстві.

— Піду хутчій, подивлю ся! — промовив він, отямившись нарешті від подиву і збуваючи замішання наміром як найшвидче сповнити порішене питання.

Він вискочив із хати, хвилину чути було його голосне тупотіння, раз почув ся вже здалека його голос, що кликав Рябка — і все змовкло.

Маруся остала ся на одинці з господарем і тепер господарь стояв перед нею і дививсь на

неї — дививсь иньшим поглядом, від якого у неї сильче-сильне почало бити ся і тріпотати ся серце.

На її очах стала нараз немов чарівна зміна, чи краще переображення: пан Книш переродив ся. Замість лукаво-простодушного, добродушно-заклопотаного господаревого обличчя, перед нею блискотіли гострі, пронизливі, немов гострий кінджал, очі; усі мягкі зморшки зникли, усі риси якомсь інакше вияснили ся — не жартівливе, безжурне, було тепер се обличчя, — навіть ростом став висшій, у плечах ширший, рамена зробили ся міцніші.

Кілька хвилин споглядав Книш на Марусю, а Маруся на нього, немов зачарована пташка; потому він промовив, — і голос у нього иньший став: настільки дзвінкійший і твердший, що на попередній схожий був о стільки, о скільки похожа скрипка з порваними струнами на скрипку настроєну і співучу під мистецькою рукою.

— Марусю, — мовив він — тут недалеко пробуває один приятель твій і хоче з тобою слів зо двоє перемовити, — може б ти поспішила до нього?

Зрозумівши Марусину відповідь без слів, які перетяла велика радість, як острый ніж, він подав їй знак іти за ним.

Він вийшов із хати на двір. Марусині очі радісно й непевно спинили ся на купі давнього каміння, поблизу якого вона чула голос, що вернув їй бадьорість і радість, але Книш не ступив до неї й кроку — він спинив ся, вірко поглянув на всі боки і свиснув; Ворон, що вартував коло воріт, двома скоками опинив ся коло нього, сів на задніх лапах, задер голову до гори і тямущо

та уважливо дивив ся господареві в очи, дожидаючи наказу.

— Нема чужого близько, Вороне? — спитав Книш.

Ворон на одвіт якось особливо тихо та виразно завищав, ніби говорячи: ох, будьте певні! і немов на більший доказ того, що можна тепер бути зовсім безпечним, почав ловити та ковтати мушки, користаючись із вільного часу між поважними турботами та важним ділом.

Книш знова увів Марусю в сїни, але місто хатніх дверей одчинив двері напроти, у комору, де було повно запасів усього, що служить на підмогу життю людському: ледве можна було протиснути ся між численними мішками в мукою, крупами, пшоном, горохом, маком, фасолею; світло затуляли низки хмелю, ковбас, сушених яблук; коші в яйцями, які от-от ровсипали ся б од необережного кроку, заставляли боязко припинювати ся; чимало так само непокоїли і цілі лави бутилів та пляшок, що перегорожували дорогу.

Маруся увійшовши стала, вибіраючи, куди б лучче ступити — скрізь було небезпечно стати. Вона звернула очи на Книша, який причиняв за собою двері, і нараз угледіла коло самого порога діру у низ під підлогу і драбину, що була спущена у підземелле.

— Тихенько спускай ся, дівчино, — сказав Книш. — Стережи своїх ніжок!

XIII.

Вони почали злазити у низ по непевній драбині, що угинала ся та трусила ся під ними, немов жива.

Маруся не примітила, яким робом одкрило ся підземелля і як воно закрило ся, вона напрімітила се тільки тим, що вони враз опанили ся у птьмі.

Що далі вони згазили по драбині, тим повітря ставало сьвіжіше і вогкійше, як звичайно у льоху, куди не зазирає в роду теплий та ясний промінь сонця. В ряди — годи чула вона, як до неї доторкала ся певна та вірна рука, яка пильно її піддержувала.

Нарешті драбина кінчила ся і Маруся опинила ся на споді глибокого льоху.

Ту ж мить провідник узяв її за руку і повів за собою.

Йшли вони не довго; ледве ступили кілька кроків у тьмі, як широка стяга денного сьвітла ярко впала з гори і осьвітила Марусі просторе підземелля, де спокійно прокожував ся сюди й туди січовик; він увесь поринув в якісь міркування, але не втратив ані каплі звичайної чутности та пильности і одразу почув та побачив прибулих.

— А, Марусю мала, порадице вірная! — промовив він, зустрічаючи їх іа спокійною усьмішкою, немов гостей на мирному та приємному сьвяті.

Він не виявив хвилювання і тільки на мить, не більш, його блискучі очи потонули у втоплених у нього з радістю і надією очах дівчини.

Але єсть якась таємна, незрозуміла сила, що видає в деякі хвилини життя навіть глибоко затаєне тьохканне серця, і пан Книш добре відгадав і зрозумів, що маленька дівчина уже стала залорощеву усім, що скрашає і відживляє, що чарує і сповняє відрадою та ніжністю тяжке, по-нуре, одиноке небезпечне життя.

І заразом, як він одгадав і порішив сю річ, на його обличчю промайнув той особливий вираз якоїсь млости, якоїсь жадоби знайти кого пестити, якийсь вираз гіркоти, що не подібують його очи нікого й нічого такого, куди ні звертають ся, — той особливий вираз промайнув, який ранійш чи пізнійше промайне у кожної, навіть найсильнішої духом, найтвердїйшої вдачі одинокої людини.

— Ходім далі, — сказав Книш — там вигдїйше буде сісти і побалакати: чутнійше буде, як би часом хто нежданно навідав ся...

Вони пройшли ще вперед — підземелля, яке то ставало вузче, то ширше, то не пропускало ні іскорки сьвітла, то знов сьвітло осьвічувало його, падаючи зверху, кружалами, стягами, вірками, трокутниками і усякими фігурами, в залежности від того, який отвір утворила природа.

Часом се сьвітло падало крізь розколину, ніби крізь кругле вікно, часом цілий сніп проміння проникав через малі продуховини, або вузенькою стяжкою дріжав на чорній земляній стіні.

Скрізь, де тільки прокидало сьвітло, були примощені драбинки, і той, що ховав ся в підземеллі, міг по своїй охоті, не тільки тішити ся денним сьвітлом, але й бачити, що робить ся на дворі, тим часом як самого його не було видно.

Усі помовчали, як часто буває, коли дошкунуть до живого і сильно поверне серце людське яка-небудь думка, або яке почування.

— А на час ми не багаті! — промовив Книш, звертаючись до січовика.

— За те не убогі на вигадки, — одказав січовик; — не просити мемо по під віконю ні одваги, ні здоровля...

— По мойому, коли в путь, то й в путь!

— А вжеж! споряжай мене, приятелю, а я такий охочий, як попівна заміж!

— Ну, то й за діло! — сказав Книш.

Він одійшов кілька кроків у бік і зараз повернув ся з чималим оберемком проношеного убогого селянського убрання, з фальшивою сивою бородою, усами та бровами, із торбою і бандурою, неначе все се добув із під землі.

— Так дівчина піде з тобою? — сказав Книш, розкладаючи принесений оберемок.

— Марусю, підеш зо мною? — спитав січовик.

— Піду, — одказала Маруся.

— А чи знаєш, куди йти, дівчино? — спитав Книш.

— Знаєш куди? — повторив за ним січовик.

Не знаю. Піду, куди скажеш, — одказала Маруся.

І радісно, і тепло, і бадьоро було у неї на серці, як помислила про те, що піде.

— Те ось убрання дівчині, нехай убіраєть ся, коли думає йти, — сказав Книш, вибіраючи з оберемка дівоче убрання і подаючи його Марусі, як подає добувши з яйця букет квіток містецький одводчик очей людських — кумедійник.

— Славний бандурист із тебе вийде, пане приятелю! — говорив Книш, дивлячись, як січовик убірав ся в одіння мандрівного співця. — Та і поводитирь у тебе буде щирий! — додав він, переводячи погляд на Марусю та усьміхаючись із того старання, з яким уся вона взяла ся перебірати ся, далеко одкидаючи своє гарне убрання та жваво одягаючи старі й подерті драпки.

— Підемо, Марусю, до самого пана гетьмана! — мовив січовик.

Веселий погляд, яким вона одказала йому, навів на його якусь думу, та не надовго.

Тимчасом як ми збираємося в дорогу, пане приятелю, мовив він до Книша, — ти будь ласка, повчи нас уму-розуму. Розкажи до ладу, що тут у вас діється. От я уже більш місяця никаю поміж людом, а й досі нічого не дійшов ні путнього, ні певного: більше згоди у молодиць на великому тораї, як тут у вас на славній Україні!

Книш усе мовчки стежив за перебіранням і як людина, більш знайома з обачністю, як зі щирістю та одвагою, замість щоб згоджувати ся або заперечувати, лише коли-не-коли стиха перебірав струни на бандурі, що держав у руках.

— У тебе які вісті? Ти ж вільно розбалакуєш, бев поспіху, а моє діло таке, як навздогінці цілувати ся... отже ти, краще розумієш, розбіраєш, як я, — говорив далі січовик.

— Та що! — одказав Книш — роптає люд... Того бо чиньому давно не вірить і сього бо чиньому віри вже не йме... Время не що гоже... З одного боку Москалі; з другого — Ляхи, з третього — Татари, а дома два гетьмани один на другого часник товчуть...

— Оповідали, що наш занепав на здоровю; чи правда?

— Хворий він не був, а змарнів; таї не дивниця: горе одного лише рака скрашає! — одказав Книш.

— А той?

— Той? Про того, коли добрі поголоски збирати, то виходиш усю України і вернеш ся з порожніми руками, а коли збирати-меш лихі, то оглухнути можна скрізь, куди ні зайдеш.

— Хто там коло нього з наших?

— Антін іще держить ся, тай той каже, що вже не в моготу: таким ще плугашем ніколи, каже, я не був. На всякий випадок, памятай, що в нього жінка добра.

— Справді? Отта велика пані?

Так, отта велика пані. Буває, що й між кривою виросте кійло.

— Вона у нього звідки?

— Не знаю.

— Коли з їх поля ягода, то не вірь: буде все той самий звір, тільки з иньшими присмаками. Так наш вельми осунув ся?

— Осунув ся.

— Хто там у нього порадником тепер?

— Ніхто. Сидить сам, як підстрелений орел.

— Йому тяжко.

— А тяжко.

Січовик був уже готовий і узяв бандуру у Книша з рук.

Маруся теж була готова і всі вийшли із підземелля. Ватаги, що проїзжали вечір повз хутір, бачили поважного бандуриста, що сидів на призьбі під хатою пана Книша, тихо перебірав струни та з протягом співав божественних псалмів, тим часом як поводитирь, користуючись із одпочинку, спав на траві, а пан Книш, схиливши голову, смиренно і трохи жахливо слухав сих божественних співів, як людина, яка невизначно почуває, що вона не все йшла стежкою, вказаною в псалмах.

XIV.

Смерком бандурист із своєю поводитиркою були вже коло військового табору, що розкинув

свої намети недалеко од річки, на горбку, серед широкого, пахучого сьвіжого поля.

Вечірні тіні все густійшали і тільки на заході сьвітила яскраво - червона стяга вечірньої зорі.

В таборі було дуже тихо. Вартові, озолочені вечірнім промінням, із за своєї нерухоности і блиску здавали ся вилитими в металлю. Кілька постатей сновигало швидко, метушливо, декілька иньших повільно бродило; в одному наметі, не вважючи на те, що денне сьвітло ще не зовсім згасло, видно було кривь біле полотно як горіла сьвічка; в ряди-годи брязне тут або там зброя, ровкотить ся вигук.

Бандуриста угляділи і примітили ще з далека, але він покволом наближував ся до самого табору і через те ніякої непевности чи обережности не викликав.

Поява його для багатьох навіть видимо була приємна; коли він заграв на бандурі і не швидко, торжественно заспівав божественну псалму, усі слухали замислившись.

Чимало голів, перевязаних окровавленими повязками, підвело ся з очевидним наміром кинути милостиню співцеви, та почуття слабости заставило одних скрикнути в досади, иньших сумно усьміхнутися; оден кивнув на поводитирку, щоб підійшла ближче, показуючи їй здалека шага.

Дівчина одначе стояла вагаючись — бандурист їй нічого не говорив, мабуть тому, що маючи старезні очи, не добачив того киву.

— Підійди, дівчино хороша, — промовив ранений — я тебе не вкусю, а шажка дам!

Иньші руки теж простягли ся в милостинею, иньші голоси теж кликали дівчину, і вона пішла кругом, кланяючи ся та збираючи тремтячою ру-

кою милостиню, зустрічаючи ласкаві погляди, вислухуючи жартовливі привітання.

Але тут бандура так загучала у бандуриста, що усю увагу звернула на себе.

Що то була за пісня — розібрати було тяжко: не то грізний гимн, не то болісний стогін.

Все принишло, слухаючи, захоплене незрозумілою силою; про несмілу дівчинку зі спущеною до землі головою та тремтячою ручкою геть позабули. Усіх учарував бандурист.

В провірчастому тихому повітрі, у ясноблискучій імлі рожевого вечера гуло, тремтіло та розкочувало ся:

Ой ти ремезо, ой ти ремезонько,
Да не мости гвізда да по-над Десною!
Бо Десна — Десни що дня прибуває,
Вона твоїх діток да позатопляє!

Якийсь молодий офіцер, гарний як малювання, самозадоволений, бравий, з військовою манірою і військовим виразом на обличчі, вийшов із намету.

Він вийшов, знати, з нудьги, не маючи роботи, але почувши спів бандуриста, спинив ся, далі перестав пускати дим колісцями, далі забув про люльку, втертя військовий вираз в обличчі та у всій поставі.

Щось давним-давно заглушене, щось давним-давно забуте пригадало ся йому.

Іншої хвилини чудно преображаєш ся ти, образе людський!

На обличчі офіцера, яке кілька хвилин перед тим виявляло, сказати б, одну військову параду, тепер зайграло щось зовсім иньше.

Навіть риси стали неначе иньші. На рівному, спадистому чолі зібрали ся, може з роду тут небували зморшки, губи, що пишали ся, як найлуччою окрасою, самозадоволеною та трохи нахабною усьмішкою, стулили ся; очи, які мали звичай глядіти лише по військовому, дивно помягчали.

Грізний, зловіщий спів бандуриста перейшов в иньший, повний такої безнадійної безсилої туги, що оден ранений москаль промовив:

— Ой, жили з мене тягнуть!

Зажурилась Україна,
Що ніде прожити,
Витоптала орда кіньми
Маленькі діти.
Що малії витоптала,
Старії побила,
Молодую челядоньку
У полон забрала!

Слухаючи сей нехитрий виклад подій, офіцер ніби питав себе самого про чимало де-чого такого, про що ранійше не було й гадки спитати.

Можна було напевно сказати, що в сю хвилину він не гукнув би з такою як перше відвагою:

— Плі! *)

Якийсь вусатий москаль, який нагадував своїм коліром та рубцями носіченого тіла стару, положану мідну статую грубої роботи, що могла олицетворяти в собі уяву про грубу, люту жорстокість, із початку понуро, але нерухомо слухав співу, потому одійшов далі, потому зник за наметом, ліг та траві, укрит ся шинелею і по його загартованому обличчю потекли рясні горячі

*) Російська команда — „стріляй“ (Feuer).

сльози — сльози, які не видали себе ні риданням, ні зітханнем, зовсім тихі, тихійші від весняного благодатного дощу в степу.

Нараз спів урвав ся, бандура загула шпаркїйше, шпаркїйш та шпаркїйше і в військовому таборі залунали танцюристї звуки:

Та продала дївчинонька юпку,
Та купила козакови люльку,
Люльку за юпку купила —
Вона ж його вірно любила!
Та продала дївчинонька душу,
Та купила тютюну папушу,
Папушу за душу купила —
Вона ж його вірно любила!

Розляг ся скрізь та всюди регіт; де-хто почав підспівувать, хитати в такт головою.

— Отсе раз бандурист! — чути було голоси: — отсе раз бандура!

Чи мало жартовливих пісень іще співав бандурист на потїху войовникам, і не без жалю вони розпрощали ся з ним, не без утїхи прийняли обіцянку вернути ся до них знову і знову їх потїшити.

— Куди йдеш? — казав де-хто. — Ніч на дворі, а доробги, знаєш, не певні...

— Старцеві розбій не страшний, — одказав безпечний бандурист відходячи, і скоро зник зі своєю поводитатиркою в імлі літнього вечера.

XV.

Уже зірки засьвіглили ся у небі, а січовик із Марусею все йшли тихим, безкраїм, дрімачючим степом.

Все навкруги нішувало і самі вони не промовили й слова.

Тай на що говорити, коли рука з рукою ідеш на добре діло?

Добре було так іти рука з рукою дрімаючи степом, серед вічної тиші, чуючи лише як беть ся твоє переповнене серце!

Вони не знали, чи довго йшли, і ми не будемо вилічувати того — години сі були гарні, то й годі було знати їх — самі пролинули мов пташина.

Перед ними, миготіючи як точки, заблимали в імлі вогні, а скоро таки в імлі вирисували ся і темні обриси мурів та будинків.

Хмуро й понуро виглядало се місто, що чорніло ся в нічній тьмі та блискотіло дрібними огняними точками. Звичайного поспішного міського гамору не було чути, звичайної верткої міської метушні не було помітно; зовсім иньше життя тут проявляло ся, не ті були відгуки кроків, не той відгомін голосів. Як у природі знати коли надходить буря, так у сьому місті усе дихало готовістю до бою та одсічи; чим се особливо визначало ся — не можна означити точно, але виявляло ся на всьому: і на убогих низеньких хатах серед садочків, і на високій двіниці, і на старезних міських мурах, і на недавно підсипаних валах. Усе тут виглядало на рішучу одсіч, хоча соловії по весняному лящали та щебетали по садках, і жіночі постаті спокійно переходили вулицями.

Ніхто не окликнув їх, коли вони наблизили ся до міської брами, і вони вступили у місто без перешкоди і завади, але кожна пара очей, здавало ся, помітила їх і стежила за ними пильно та зірко.

— Ей, братіку! — оказав січовик, звертаючись до молодого козака, який чогось дожидав сперши ся на тин коло хати в освітленим віконечком. — Ей, братіку! будь ласка, покажи старому бандуристови, як доступити до пана гетьмана.

Молодий козак, піднявши трохи в гору шапку і вказавши в улишню тьму, засіяну, немов іскрами, відблисками од віконець, промовив:

— Як минете сю вулицю, у право буде гетьманська хата.

Вони, подякувавши козакови, проминули показану вулицю і вгадали, котра то була з права гетьманська хата, з того, що вона була яснійше освічена, та з того, що дві дівчини, йшовши мимо, придержали ходу, заглянули у віконце і сказали: „Пан гетьман мабуть не спить“.

В сьому віконці ясно вирисовувала ся голова вусатого козака, ніби виточена з чорного каменя, схилена на руку у глибокій думі. Прислухавши ся, можна було чути чоловічі кроки по сьвітлиці, кроки то повільні, то швидкі, на диво-вижу виразні кроки.

Січовик постукав.

Вусатий козак перестав думати, устав і одчинив двері.

Кроки в сьвітлиці одразу замовкли і настала повна тиша.

— Панови гетьманови приятелі уклін засидають, — промовив січовик, вступаючи до хати рука об руку в Марусею.

То була звичайна сьвітлиця; до другої двері були зачинені.

— Спасибі за приятельську ласку! — одказав вусатий козак байдужо-ввічливо, немов такі одвідини случали ся раз-у-раз.

— А можна бачити гетьманські ясні очі, братіку? — спитав січовик.

Але двері другої сьвітлиці уже розчинили ся, сам пан гетьман стояв перед ними, і вся його постать питала без слів: звідки гості? які вісті?

Сьвітло од вогню осьвічувало його не усього, але стягами та іскрами: то з верху, то з боку, то з низу. Він весь був у чорних тінях та тремтячому мережаному сьвітлі. Рисів його обличчя не можна було добре доглядіти, тільки очі, гострі та допитливі, блищали у присмерку, як вуголле.

— Чолом бю панови гетьманови! — мовив січовик, побачивши його, і низенько уклонив ся.

Низенько уклонила ся й Маруся панови гетьманови.

— Спасибі, одказав пан гетьман. — А якої пісні заспіваш нам, ласкавий бандуристе?

Сам голос уже виявляв людину, що звикла наказувати, а не слухати наказів — людину, що звикла не запинаючись висловлювати свої жадання та думки і не вагаючись або страхаючись змагати ся за них, та за них обстоювати.

— Хиба своєї, пане гетьмане, бо не сижу на чужому воші і не підспівую за хазяйську ласку.

Пан гетьман нічого не одказав на се, але жадними словами не висловити краще подиву, гніву та жалю, як ся мовчанка.

— Звідкіля Бог несе? — спитав пан гетьман.

— З Запорожя, — одказав січовик. — Запорожці веліли низенько уклонити ся вельможному панови гетьманови.

— Спасибі, — промовив гетьман. — Милости просимо до моєї сьвітлиці.

Січовик пішов слідом за гетьманом до дру-

гої сьвітлиці, і Маруся, все ще держачи ся за його руку, увійшла тож у гетьманський покій.

Окриси в сьому покою не було особливої ніякої: такі-ж самі білі стіни, такі-ж самі липові лави, як і в звичайній козацькій хаті, тільки чимало ріжної та коштовної зброї і по стінах висіло, і по кутках стояло; на столі лежав бунчук і папери.

Гетьманські жупани висіли на кілках і шитво на них блищало. Ліжко стояло якесь неприступне для сну і одпочинку, і всунута з увголова подушка ясно та конечне промовляла про те, в якій горячці і м'уці була голова, що не на довго схляляла ся до неї.

— Прошу садовити ся, — промовив пан гетьман.

І сам сів і втопив огняні очи у сїчовика.

Усе його тіло видимо тремтіло, ніби він здержував себе і ся уздечка докучала йому та дразнила його.

— Вибач, пане гетьмане, — одказав йому сїчовик — ось бачиш, у мене поводитирь маленький, втомив ся — аж зів'яв; треба б одпочити їй, бідненькій...

Пан гетьман устав і стягнувши з найблизчого кілочка пишного жупана, кинув його сїчовикови. Потому очи його впали на персидський килим, що укривав великого ослона; він здер його одним рухом і тож кинув сїчовикови, нетерпляче стежачи, як він пеклував ся про поводитиря.

Жадній няньці не стати в рівень із сїчовиком у швидкости та моторности, з якою він простелив персидський килим на лавці, хитро учинивши увголів'я без подушки; та й яка нянька могла б бережнійше і ніжнійше підняти Марусю та дбали-

війше, ласкавійше положити на постіль і укрити пишним гетьманським жупаном?

З якою втіхою втомлене тіло доторкнуло ся до сього ліжка, споряженою вірною та певною рукою!

Але спати дівчина не могла; сон її зовсім не брав.

Вона навіть не дримала; зпід рясних зборів гетьманського жупана очи її мимохіть та непере-можно приковували до себе два бесідники, і вона стежила ними за найменшим їх рухом, ловила найкоротший вираз їх облич.

Вони сиділи за столом, оден проти одного і ясне сьвітло палахкотючої воскової сьвічки вповні осьвічувало їх обличчя і постаті.

Що за могуча постать січовика! Сила, краса його сповняли серце дівчини якоюсь великою повагою та надією.

Але друга постать!

Душа її була повна жалощів та трепету, коли вона дивила ся в сі запалі очи, що понуро та неспокійно поблискували в під рясних брів, на невчасні зморшки, які порисували величче та горде чоло, на усї сліди нищення од внутрішнього вогню — вогню, либонь негасяємого, який палив безнастанно та невідступно.

Вони обидва стиха розмовляли. Дуже стиха та здержливо.

Вона довго прислухала ся до сеї розмови, як дослухують ся до далекого гомону моря.

Нарешті утома ввьяла своє, очи її одразу склепили ся і вона заснула.

XVI.

Маруся спала, як сплять на березі моря: і спиш, і чуєш, що кругом тебе грізна безодня і ловиш через сон її грізний ропіт, і хоч роїть ся в голові чимало свого, та невідступно ввижають ся безкраї філі сього моря, що колишеть ся та плеще.

Йї ввижав ся батьківський хутір, запашний вишневий садок, знайомі рідні обличчя, але все се якось чудно, не то щоб линяло, а краще мовити — тонуло в тумані, одсовувало ся у друге місце; на першому місці яскраво сяяли нові образи.

Нараз вона прокинула ся та хутко підвела ся на своєму ліжку.

Січовик сидів як перше оберши ся об стіл і як перше його очі палали, як дві ясні зорі, сліпучо, спокійно і рівно, як справжнє світило.

Пан гетьман стояв посеред хати. Знати було, що він зірвав ся з місця в той саме мент, коли його вразив страшний біль, зірвав ся і зупинив ся, немов оголошений влучним ударом.

У пана гетьмана тож палали очі, але палали инакше; болісно умлівало серце, чуючи, що з сих очей готові от-от линути розпучливі пекучі сльови. Горде чоло побіліло від тяжкої муки та мордування і часті зморшки на ньому здавало ся, видимо рисували ся все глибше та глибше.

— Чи плакав би сліпий, як би стежку бачив! — промовив він нарешті. — А час минає! час минає! А згоди нема! підмоги нема! Я знаю, я посунув ся в воду, не спитавши броду, знаю! Та й ви до щасливого берега не допливете!! Бачу я, який кінець буде!

Голос йому урвав ся.

Січовик мовчав і тільки пильно дивився на пана гетьмана.

Пан гетьман почав знову:

— То ви так уже й рахували, що я на Юдині гроші спокушуся, га? Добрі люде! добрі люде! Ви...

— Пане гетьмане! — з шанобою перебив його січовик — дозвольте вашій милості байку оповісти.

— Кажі!

— Жили — були собі дві добрі собаки...

— Знаю, знаю, знаю!

Пан гетьман упав на осліні коло столу, протягнув руки на стіл і припав до них головою.

Обличчя його не видно було, але по одному вже схилу шиї, що не зміла згинати ся, можна було відгадати, яка-то тяжка буває гетьманська шапка.

Так він не рушав ся кілька хвилин.

Січовик, що все так само пильно та уважно дивився на нього своїми зораними очима, здавало ся, не вважав за потрібне звертати ся до бесідника з якими будь питаннями, поясненнями чи речами.

Нарешті пан гетьман підвів голову.

— Так що ж мені, по вашому, нести вам повинну голову, га?

Голос його був здержливий, але в ньому чути було глибоку їдку гіркість; бліде обличчя пошалу якось корчило ся.

— А ми-ж присягали, пане гетьмане, сю голову нашу нести, куди треба, за рідний край. Не в нашій голові тут сила.

Пан гетьман швидко встав, пройшов ся по сьвітлиці, як одразу схоплюють ся та кружляють ранені звірі, підійшов до вікна, поглянув у тьму

запашної, тихої та теплої ночі, на безліч сяючих зір і знову сів за стіл.

Настала довго мовчанка і так стало тихо, що Маруся чула, як било ся їй серце.

Нарешті пан гетьман знову устав, підійшов до полочки в кутку, узяв звідти каламар, перо та папір, переніс на стіл, розклав ніби до писання і знову відійшов до вікна, знову глянув у запашну тьму теплої ночі, на искряві зорі і звідти промовив глухо, немов за горло його стискала залізна рука.

— Я йому напишу усе, що треба.

— Добре діло, — одказав на се січовик.

Знов на кілька хвилин настала мовчанка.

Тим часом очі січовика зустріли ся з очима Марусі і він ласкавим кивом голови та усмішкою дав їй зрозуміти, щоб вона постарала ся знову заснути і відпочити.

Але вона на одвіт вказала на пана гетьмана.

Він зрозумів, що її мучить, і знову одказав їй заспокоюючим знаком.

Пан гетьман підійшов до стола і почав писати.

Важний мабуть був сей лист і тяжко йому було писати.

Коли він був уже скінчений, пан гетьман подав його січовикови.

— Прочитай! — промовив він.

Січовик прочитав написаний аркушик, зловив його і узявши свою бандуристську шапку, бережно засунув його під підкладку у шапці.

— Коли-ж доставиш? — спитав пан гетьман.

— Як тільки донесе мене Бог та добра доля, то й доставлю, — одказав січовик.

Сказавши се він устав.

— Ідеш? — спитав пан гетьман.

— Іду, пане гетьмане; щасливо вам оставать ся.

Маруся в один мент стала теж на рівні ноги.

— Мене не покинеш? — спитала вона.

— Ні, не покину, — одказав їй січовик, злегенька схиливши до неї своє смагляве обличчя.

— А як втомила ся, то на руках понесу.

Маруся вхопила його за руку.

— Бю чолом панови гетьманови, — сказав січовик, низенько уклонившись.

— Він продасть нас! — глухо промовив пан гетьман.

— Милостивий Бог не дасть — поросна свиня не взієть! — одказав січовик.

— З ним не можна по правді! — покрикнув пан гетьман — не можна...

— Байдуже, пане гетьмане, байдуже: де не хватає вовчої шкури, там ми наставимо лиса, — промовив січовик; — будьте здорові та нас дожидайте. Ходімо, Марусю малая.

Вони вийшли із гетьманської світлиці і рушили знову до міської застави.

Скрізь по вулицях було тихо та темно; вишневі садочки м'ягко білили ся; десь глухо дзюрчала вода.

Ступивши кілька кроків Маруся оглянула ся на гетьманську хату.

В одчиняних дверях, у які вони тільки що вийшли, стояв пан гетьман і дивив ся їм у слід.

В неясному світлі мерехтячих зір ледви видніла його постать, але й сей неясний образ був так сповнений виразом муки, що в Марусі серце боляче забило ся.

— Утомила ся, Марусю? — спитав січовик, пробіраючись по крутих заулках.

— Ні, — одказала вона. — Мені добре йти. Далеко можу, куди хочеш!.. Ми далеко підемо?

— Далеко.

Якийсь час вони йшли мовчки. Разів два чи три попадались їм на зустріч, то переганяли їх чигиринські городяне — усе дужі, міцні люде, що неначе мимохіть тільки позирали на них і потому йшли далі своєю дорогою.

Біля застави підвівся в землі якийсь велетень, із вусами мало не в аршин і повстав перед бандуристом немов дзвінниця.

— Куди Бог провадить, ласкавий пане бандуристе? — спитав він.

— Туди, де добрі люде, шановний земляче.

— Ну, а як повстрічаються лихі, пане бандуристе?

— Як вовка боятися, то у ліс по ягоди не ходити, земляче.

— Як би я був козак дужий, пане бандуристе, я-б уклонився тобі і попросив би... та я несьміливий козак!

Маруся хотіла краще приглянутися до сього „несьміливого“, але голова його була так од неї високо, що вона примогла побачити лише навислі, немов снопи свіжої степової трави, вуса.

— Байдуже, насмілься, — одказав бандурист.

— Заспівай-но мені яку думу.

— Добре.

Бандурист тихенько заграв на бандурі і тихо васпівав:

Ой послухайте, ой повидайте,
Що на Україні постало:
Під могилою, під Сорокою,
Множество Ляхів пропало.

Коли спів затих, „несміливий“ козак одійшов на бік, а бандурист із Марусею вільно вийшли за заставу.

Дорога звивала ся далеко - далеко чорною гадюкою по мягкому, густому муравнику. В чигиринських садках щебетали соловії.

XVII.

Як раз через два тижні після побачення з паном гетьманом, тихого чудового вечера старий бандурист зі своїм поводитирем не швидко наближали ся до спаленого села.

Видно було, що сі подорожні не балували себе злишнім спочивком: запалі очи блищали якимсь гарячковим вогнем на запорошених, засмадених обличчях; губи пересохли і порепали ся.

Проте вони йшли жваво та спокійно собі балакали. Ані душеньки не зустріли вони по дорозі; скрізь мовчанка, тиша.

Просто перед ними чорніли обгорілі хати та садочки, здалека курили ся села та хутори.

Минувши спалену вулицю, на якій уже подекуди зеленіли ся плями сьвіжого оксамитного моріжку, вони наворачнули до розваленної засьміченої криниці.

— Любо напити ся сьвіжої криничної водиці! — сказав бандурист.

Сказавши се він устромив руку в глибоку торбу, що висіла у нього через плече, добув звідти деревляного ковша, розігнав головешки, що пливали поверх води, зачерпнув і подав своїому поводитиреві з такою дружною усмішкою, яка ясно показувала, що він своїм поводитирем задоволений і щасливий вповні.

— Милости просимо, Марусю! — сказав він.

— Спасибі, одказала Маруся.

І її усмішка тож ясно показувала, що й вона задоволена і щаслива своїм супутником.

Вона припала смажними вустами до ковша з холодною водою; але утоляючи спрагу, вона робила се якось невважливо і очи її неспокійно, сумно та жаденно оглядали розвалену криницю і в глибині її устеляну головешками водяну поверхню.

Нараз вона скрикнула:

— А!

Скрикнула вона так, немов знайшла нарешті те, чого так болісно дожидала. Обличчя її спалахнуло, очи васяяли, стали вогкі і звернули ся до супутника.

Погляд, що звернув на неї супутник, почувши її вигук, був не допитливий, а скорійш погляд жартівливого тріумфу, яким нагадують забудькам-дітям про їх нову помилку, хоч вони не один раз ручили ся за себе.

— Ох, як голосно ахнула! — промовив він.
— Мабуть, дуже смачна кринична водиця, Марусю?

Маруся знову спалахнула, але вже очи її не васяяли, а одразу погасли, брови вдвинули ся і охмарене обличчя ясно промовляло:

— Знову я не видержала!

— Ну, що з вова впало — то пропало, — сказав бандурист. — Кинемо лихом об землю! Ще не всі наші чайки потонули! Марусю, годі! Не запечатуј свого серденька, не топи очей в землю, не стулюј устоньків! Не має кому ні підслухувати, ні підглядати тут на пожарищі. Сядемо, підкріпимо ся, а підкріпивши ся — далі потягнемо.

Із торби добув він окраєць хліба, кілька свіжих огірків, торбинку в сілю, і подорожні узяли ся підвечіркувати.

Що-ж заставило радісно скрикнути Марусю, ніби вона одразу знайшла скарб, якого і сподівала ся, і ні?

Нічого не видно було коло розваленої, обгороїлої криниці окрім перегорілих на вугілля голувешок.

Хиба от тільки впадає в очи свіжа плетениця із барвінку, що разом із осмаленими голувешками кружає на сколоченій воді.

Справді, як попала ся сюди свіжа плетениця?

Бандурист та його поводитирь або сього не знають, або се для них зовсім не цікаве, бо вони ведуть розмову про місто Батурин і ні одним словом не згадують про барвінок.

Підвечірок скінчив ся.

— Що, Марусю, спочила? — питає бандурист.

— Спочила! спочила! — голосно одказує Маруся.

І от вона вже на рівних ногах і перекинула подорожню торбину через плече і дивить ся на свого супутника блискучими очима.

Перед тим як мали одійти звідти, де одпочивали, її супутник опускає свою старечу патерицю в криницю і витягає звідти свіжу плетеницю з барвінку.

— Марусю! — каже він — дуже гарний буде вінок!

Маруся халає подану їй зелень, струшує з неї воду і хутко обвиває нею свою голову.

— О, вінок чудовий! — мовить вона.

І знов бандурист із поводитирем так само жваво і спокійно мандрують далі.

— Тепер уже недалеко, — говорить бандурист; — не вспів зазоріти перша зірка, як ми вже побачимо могилу Наддніпрянку.

І справді: не вспіла ще показати ся в небі перша зірка, як вони вже угляділи сю могилу.

Сонце вже зайшло і наступила вечірня імла, але імла особлива, якась золотописно-вишнева. Молоденькі деревця, густі кущі та висока трава, якими поросла могила, здавало ся тихо палали; кожда гиллячка, кожна билінка вирізувала ся до того виразно на обрії, що очам ставало якось тяжко на них глядіти.

Чорний обломаний хрест був осьвічений так мягко, що здавав ся оксамитним, а птиці, що мріяли в високости, ніби через якісь чари ставали веселчаними, а з веселчаних знову темними і потім знову веселчаними, як в який бік летіли.

З могили видно було Дніпро.

Він здавав ся звідси величезною повідю дулевини. По тім боці знімали ся лісисті гори — в низу геть чорні, а в верху неначе обсіпані золотистим вогнем.

Доходив ропіт води в низу і голосне шоршіння очерету; навкруги чути було дивну свіжість; в ряди-годи в одностайній тиші розкочувало ся кигикання чайки і сама вона мигнула над рікою ледви примітною точкою.

— От тут ми сядемо та заспіваємо, — сказав бандурист.

„Та все пани, та все дуки,
Позаїдали наші поля, луги, луки!“

покотило ся над водами, грімнуло по щілинах і відгукнуло ся далеко за горами.

Скінчивши пісню бандурист кілька хвилини перебирав струни бандури, тим часом як віркі очи його непорушно були втоплені в Дніпро.

Маруся тож з очей не випускала ріки.

Нарав десь неподалеку, в очеретах, кигикнула чайка.

Очи бандуриста блиснули яснійше і знова залунав над рікою спів:

„Та не має гірше так нікому,

Як бурлаці молодому!

Гей, гей, як бурлаці молодому!

Що бурлака робить-заробляє,

Аж піт очи заливає!

Гей, гей, аж піт очи заливає!

Знову недалеко в очеретах кигикнула чайка.

„Аж піт очи заливає,

А хазяїн нарікає,

Гей, гей, а хазяїн нарікає!

А хазяїн нарікає,

А хазяйка в вічі лає,

Гей, гей, а хазяйка в вічі лає!

З того боку, де кигикала чайка, в комишів вплив узенький човник і ледве одрізняючись од темної води, швидко совгав ся по ній, прямуючи до маленької затоки, споряженої самою природою як раз проти могили Наддніпрянки.

Вдививши ся пильно можна було розглядіти неясні обриси пловця чи, краще мовити, його високої шапки.

Але й не бачивши пловця, можна було певно сказати, що рука в нього дужа та влучна.

Ся рука обходилась із веслом, як із іграшкою. Човник летів по воді, як легенька пушинка по вітру.

— Ну, Марусю, — сказав бандурист — пора нам до берега. Не розбіраючи дороги, — тут, правда, не було протоптаних стежок — вони хутко спустилися з могили, обігнули каменястий, крутий виступ берега і опинилися у низу, коло самої ріки, що тихо плескала ся у побережні трави та облямовувала їх вузенькою смужкою білої піни.

— Здорові були й Богови милі! — привітав їх ласкавий знайомий голос.

Легенький човник витягнуто на побережній пісок, а коло човника, обперши ся підборіддям об весло, стояв добродушний хуторянин, пан Книш.

— Бемо чолом! одказав бандурист, здіймаючи шапку.

— А що, дівчинко? Як живеш — можеш? — спитав пан Книш, пильно вдивляючи ся в Марусю своїми ясними соколиними очима.

— Гаразд — одказала Маруся.

Та коли-б вона сього й не одказала, він легко міг би відгадати одвіт із кожної жилки її живого личка.

Одначе, як людина, що звикла не покладати ся на один, хоча-б найясніший доказ, він не задовольняючись свідомством обличчя Марусі, усміхаючись і гладячи її по головці, скинув бистрими, але наскривь пронизливими очима на її супутника.

Той в сей мент дивив ся усміхаючи ся на Марусю. Панови Книшови мабуть ся усмішка здала ся доволі виразною, бо він перестав скидати на них очима і звернув їх на Дніпро.

— Скоро попливемо? — спитав бандурист.

— А от зараз. Гарно буде плисти, тихо... Тихо так, що ані шелесне... Як би не сьвіжість од води, то душно було-б.

Було знати з обличчя і голосу пана Книша, що він залюбки тішив ся сею тишою і слова несамохіть зривали ся з його уст, як се буває, коли чоловіка усього причарувало якесь чуттє.

Нараз кигикнула чайка, немов десь із-за плечей пана Книша.

Зараз же здалека, з того берега, донеслось на одвіт таке саме кигиканнє.

— Пара обзиваєть ся! — зауважив бандурист.

— О, сі птахи дуже чуткі! — одказав пан Книш, садовлячись у човен. — Сідай, дівчино, — додав він, звертаючись до Марусі і простягаючи до неї руку.

— Де друге весло? — спитав бандурист, ускочивши так легко і зручно у човен, що човен навіть не схибнув ся.

— В човні, на споді! одчалюй!

Човен хутко ізсунув ся на воду і помчав по темному Дніпрови.

XVIII.

Дуже красно плисти великою рікою літньої теплої ночі!

Зорі блищать над вами і зорі блищать під вами, у горі пливе місяць і в низу пливе місяць.

— О там береги! — думаете ви, вдивляючись у темні риси? Он там неодмінно росте сосна, бо отсе зараз повіяло звідти смолистим запахом, а он там, певно, безліч квіток, бо подув теплий вітер і немов кинув вам у лице цілий, тільки що набраний, обризканий нічною рососою букет.

— Ну, що нового? спитав бандурист.

— Не багато, — одказав пан Книш, правлячи веслом.

— А скільки небагато?

— Та так, що й малій дитині двома пальчечятами ухопити нема чого.

— Що-ж, він дома?

— Дома, каплуни смажить, ненажерливих гостей сподіваєть ся.

— Ну, коли каплуни смажить, значить, щось надумав: дармо втрачати ся не буде, не такий господар!

— А хто його розбере, що він там замишляє: у нього гадок, як у пса стежок!

— Ну, та вже в сьвячене місце не вскочить; хіба що незнарошпа.

— Певно. А той!

— Е! Як би усі такі були як той, дак іще-б можна людям на сьвітї жити. То — людина. У нього душа, як піде до неба коржі з маком їсти, то не буде жаліти ся, що у пні жила!

— Написав?

— Написав. А не легко було йому писати! Так його усього й корчило, як березову кору в огні?

— Половину діла зроблено, і за те хвалити Бога. Сей охочий таки крутити...

— Може зо мною не багато покрутить: я такий карась, що тріпав ся на гачку... Марусю, втомила ся, га? Лягай-но та одпочинь, га? А я тобі сказку розкажу.

— Се діло, — зауважив Книш.

— Я не хочу спати, я посижу, — почала була Маруся.

Але дві дужі, зручні руки в один мент, одним махом, розстелили на споді лодки товсту

суконну свиту, підвели Марусю і без ежно поклали на се ліжко.

— А я сказку розказуватиму, — в друге мовив січовик.

— У, роскіш! — мовив Книш. — Горенько моє, що в мене усього-навсього двоє вухів: як би міг, ще-б десятків зо два позичив і всіма слухав би.

— Жив - був козак, — почав січовик; — козак добрий, побожний, та тільки дурень. Він так із виду й байдуже, і з перших слів байдуже, а от зачерпни його глибче, дак така вже там дуровина, що инші розумні козаки п'яніли від неї, як од якого поганого зілля. От і надумав сей козак поставити собі хату. І каже він жінці:

— Ну, жінко, здивую я тебе: таку хату вибудую, якої ще не бувало на світі. І ставити її буду не так як люде.

— А як же? — питаєть ся жінка.

Він моргнув оттак оком: мовляв, не на такого наскочила, не проговорюсь! засьміяв ся і пішов у ліс руб...

— Гляньте, — нараз скрикнула тихенько Маруся — гляньте! І вона вказала вперед, у право.

Але Книш, що сидів лицем туди, давно вже по трохи жмурих свої соколинні очи, неначе вдляючись та розпізнаючи знайомі речі.

Січовик, коли скрикнула Маруся, не ворухнув ся, а тільки спитав Книша:

— Що там?

— Вони, — одказав Книш.

На піскуватій косі, що неначе срібною стрічкою увіходила в темні, сяючі зорями води, стояли два чоловіки, у свитах та високих шапках, і либонь, дожидали ся човна, що плив до них.

Хоч до пісковатої коси було ще доброї чверть верстви, то ті, що стояли на ній так ясно і виразно вимальовувались у повітрі, що Маруся одразу впізнала знайомі постаті Семена Ворошила та Андрія Крука.

Що ближче допливав човен до пісковатої коси, тим яснійш можна було доглянути, що козаки, які дожидали когось, не веселі.

Андрій Крук стояв, обперши ся на свій кийок, та понуро дивив ся, не зводячи очей, на човен; Семен Ворошило міркував, видимо, про щось невеселе, і ліва рука його безнастанно робила такі рухи, якими звичайно люде виявляють свій гнів, оповідаючи про надії, приятелів або ворогів, які обманили їх.

Коли човен черкнув носом об косу, обидва козаки зняли шапки і промовили:

— Здорові були!

— Здорові були! — одказали Книш та січовик.

Вони дивили ся кілька хвилини один на одного.

Обличчя січовика і Книша були спокійні, очи їх уважно встромені в обох козаків, тай годі.

Обличчя козаків були значно похмурі, а очи не то щоб уникали зустрічі з прибулими приятелями, але якось або розбігали ся, або ховали ся під насуплені брови.

— Човен сюди-б, до сього берега, — понуро проказав Семен Ворошило.

І мовивши се пильно узяв ся пособляти Книшови витягти човна.

— Марусю, — сказав Андрій Крук, виймаючи з за пазухи клуночок — ось мати тобі при-
слала.

І він подав їй посилку.

— Спасибі, — одказала Маруся — як вони там? Усі здорові?

— Усі здорові. І байдуже, усе вийшло гарзд.

— А мені гостинця ніякого немає? — спитав січовик. — Коли принесли, то, будь ласка, давайте, а як ні — то так і кажіть.

— Були ми скрізь, — почав Андрій Крук: — та не так то воно все дієть ся, як...

— Ми ходячи коло тих ледачих підпанків пару чобіт стоптали, — підхопив Семен Ворошило. — Сказано: не так й сами пани, як ті підпанки!

Човен лежав уже на піску і тепер усі четверо стояли один проти одного.

— Так діло не вигоріло? — спитав січовик.

— Воно не те, щоб зовсім не вигоріло, і не те, щоб вигоріло, — одказав Семен Ворошило.

— Та чи бачили ви Самуся?

— Ні, Самуся не бачили.

— Чому?

— Та ми дожидали його, а він не прийшов.

— Чому-ж ви сами до нього не пішли?

— Та ми й думали були піти, а потому розсудили, що його не застанем, бо він, казали, у Київ поїхав.

— Так рада було без нього?

— Без нього.

— Таку раду і радою сором назвати, — сказав Андрій Крук. — Прийшло сім баб та сказали сім рад, а инші сіми на колоди, поговорили про пригоди, табаки понюхали, ради послушали, тай до дому пішли!

— На чому-ж стали?

— А ні на чому не стали. „Подумаємо“, кажуть; „ще, кажуть, треба подумати“.

— А довго будуть думати?

— В ту суботу знову раду зберуть.

— Ну, так от що, панове козацтво: ви, не дожидаючи сеї суботньої ради, потрудіть свої шановні ноги, обійдіть кого треба і скажіть, що коли на призначений час не буде все справно, то діло пропаде. А коли тепер діло пропаде, то нехай уже на нас не покладають ся.

Ні Андрій Крук, ні Семен Ворошило нічого на се не одказали, може тому, що саме в ту мить почали запалювати свої люльки.

Люльки, одначе, чомусь довше як звичайно запалювали ся. Нарешті, як уже дим пішов клубком, Семен Ворошило промовив:

— Воно може-б і лучче, як би подождати звісток од Бруя та од Попика... Може-б воно певніш... Вже більше ждали... Вже можна-б заждати малий часок...

— Так, воно справді буває, що поспішиш, та людей тільки насмішиш, — зауважив Андрій Крук, застеливши себе цілою хмарою диму.

— Скорі діла під лавкою лежать, — додав Семен Ворошило.

— Воно, певно, усяко буває, — одказав січовик.

— Як би тоді не послухали вашого первохода, та не поспішали, то от тепер може-б і не пошили ся в дурні, — сказав Андрій Крук.

— А по мойому дурному розуму, дак ви тим то й пошили ся, як ви кажете, в нерозумні, що ви й тоді вибрали ся, як паничі за море утят полювати.

Поки вела ся ся розмова, Книш, не упускаючи й слова з неї, навбирав сухого очерету, розпалив огнище і миттю наготовив усе що треба, щоб зварити куліш.

Кілька хвилин тягла ся мовчанка.

Потому січовик, як звичайно, спокійно спитав.

— Так на чому-ж ви станете, панове козацтво? Однесете мій уклін кому треба, чи ні?

— Та чому-ж, се можна, — одказав Андрій Крук.

— Се можна, — мовив й собі Семен Ворошило.

— Тільки от що, — сказав Андрій Крук — даремне ви так поганяєте...

— Пане Андрію, — одказав січовик — ми з вами, мабуть, не збалакаємо ся. У мене, як у тої завзятої жінки, що чоловік її топив, та не навчив, що все буде стрижене, а не голене. Вкиньте мене в дніпрянський вир, а я, йшовши до дна, ще покажу вам пальцями ножиці.

— Лихо, тай годі! — промовив, ніби про себе, Семен Ворошило.

— А що, скоро кулішом почастиєш? — спитав січовик Книша.

— Закипає. Садовить ся, та берить ложки. Всі повсїдали кругом каванка.

— Що, Марусю, така журлива сидиш? — спитав січовик.

— Натомилась, мабуть, — сказав Андрій Крук.

— Ні, — одказала Маруся — я не втомила ся.

— Заскучала за своїми, — сказав Семен Ворошило.

— Ні, одказала Маруся — я не скучаю.

— Очи її одначе, трівожні та сумні, були звернені на січовика.

— А от я її розвеселю, спробую, — сказав січовик. — Хочеш, Марусю, я тобі ще казку розкажу, га? Хочеш?

— Хочу, — одказала Маруся.

— Ну, слухай. Я тобі розкажу, як рак по воду ходив! Жив був рак. Чудесний рак. І лучило ся так, що вся вода геть висхла коло його хати і треба, хоч умирай, добути води.

От рак сидить тай каже:

— Кого послати по воду? Кого послати по воду?

— Милости просимо, куліш готовий, — промовив Книш.

Усі взяли ся до вечері.

— Такий куліш, друже, що хоч би й турецькій цариці, дак і вона-б із пальчиками його з'їла, — сказав січовик, закладаючи вуса за вуха.

— Добрий куліш, — ствердив Андрій Крук.

— Коли догодив вам, панове, — видно, доля ще служить, — сказав Книш.

— Ну, от довго так рак думав, — оповідав січовик — кого б се по воду йому послати, і все нікого не вибере: той, думав він, дороги не знає, а отсей хоч і знає, так не певен; один не жонатий, дак чого доброго, застрягне десь дорогою; другий до церкви рідко ходить, так хто його знає, як із ним і заходить; пятий малосилий, у десятого вітер у голові, куди не кинь — то все клин.

— Піду сам! — поклав рак.

Взяв посудину тай пішов.

Йшов, йшов, йшов... Іде та все лютує:

— Чого се я так біжу! От збили мене з пантелику вражі приятелі! Не буде пуття!

— Як би до сього кулішу та ще перцю! — сказав Семен Ворошило.

— Добре було-б перцю! — згодив ся Андрій Крук.

— І ходив рак сім літ по воду, — опові-

дав далі січовик — на восьмий прийшов, почав перелазити через хатній поріг тай розілляв.

— Е, бідолашний! — сказав Книш.

Розілляв тай каже:

— От так чорт скоро роботу бере!

Маруся ровсьміяла ся, Книш тож, але Андрій Крук та Семен Ворошило сиділи так звичайно, як сидять тільки засватані попівни.

— Еге! місяць уже куди забрав ся! — сказав Книш. — Пора!

Усі встали.

— Оттаке, значить, останнє ваше слово? — спитав Андрій Крук січовика.

— Таке.

— Тимчасом прощайте.

— Щасливо.

— А як що там у нас постановлять, кому звістку дати?

— А от Книшеви.

— Добре. Щасливо.

— Спасибі.

Човен хутко одчалив, помчав по темному Дніпру і піскувата мілина, з чорними постатями і погасаючим огнищем, скоро сховали ся з очей.

XIX.

Через три дні після розказаної попереду плавби Дніпром була неділя і в городі Гадячі глухо гули старі дзвони, скликаючи городян на заутреню.

Ледви тільки почало сьвітати, і гóрод Гадяч із усіма своїми вузенькими улицями, низенькими будинками та густими садками видавав ся немов повитий легеньким туманом. Навіть постаті, що надходили від сходу до собора, і ті здавали ся наче оповиті туманом.

Проте не вважаючи на сю досвітню імлу, все таки легко було розпізнати і по ході, і по всій поставі, що тут здебільше люде військові.

На передодні йшов дощ, тепер повітре було вогке і скрізь тиша найповніша.

Така тиша, що здалека було чути кроки на мокрих вулицях та заулках; нога, що ступила обережно в калюжу, голосно хлюпала і краплі, спадаючи з садової лістви, капали так виразно, що їх можна було лічити.

У церковному притворі й на цвинтарі, що надзвичайно схожий був на садок, бо тут не тільки цвила калина, черемха, бузина, шипшина, рожі, дерен, білі, жовті і рожеві акації, але в достатку росло яблунь, груш, слив, черешень, а соковита, аксамітна м'ягка трава рябіла од усяких садових квіток та зілля; зібралося вже чимало православних і дожидаючи утрені, балакали проміж собою про всякі сьвітлові справи.

Знайомий читачам бандурист зі своєю поведатиркою тож був тут. Він сидів на долішньому ступені на сходах церковного ганку і поучаючи, трохи протяглим голосом оповідав козакам та козачкам, що усїли ся коло нього вище та нижче на сходах та стояли перед ним півколом, як та які митарства повинна перейти душа для того, щоб попасти у царство небесне.

Скінчивши оповідання про останнє митарство і важко зітхнувши, що й собі вчинила більшість слухачів, бандурист поринув на кілька хвилин у благочестивий роздум і замислено поводив очима навкруги себе по предметах, що починали потроху виступати із цїтьми.

Одностайну тишу перервали два прибулі молоді козаки, з незвичайно довгими вусами, незвичайно тонким і гнучким станом, якісь особливо

чепурні та жваві, як звичайно ті, що бувають на численних зборах, гучних бенкетах та всяких таких парадах.

— Здорові були! — сказали козаки і так хвацько скинули і знову накинули шапки, немов се тільки й чинили усе своє життя.

— А що пан гетьман, буде? — спитало гуртом кілька голосів.

— Буде, — одказали козаки.

Сі слова, промовлені дзвінкими та гучними голосами, немов збудили бандуриста з його благочестивих думок та гадок, і він, наче з жалем покидаючи гарний сьвіт, де витав думками, вважавав обовязком своїм спустити ся й до інтересів иньших грішних.

— Поглянуть і мої очі на ясного пана гетьмана, — сказав він.

— І гетьманша буде? — спитала вертка, маленька, кругленька, схожа на вузлик, молодиця.

— І гетьманьша буде, — одказали козаки.

— А братчиха?

— Мабуть, і братчиха буде.

— А се хто така братчиха? — спитав бандурист.

— Гетьманського братчика жінка, — одказало кілька голосів: — Мехтодіївна.

— Мехтодіївна? — мовив й собі бандурист. — В наших краях нічого про неї й не чуто. Що-ж вона в ласці, чи що, у пана гетьмана?

— Ще-б не в ласці! — одказала схожа на вузлик молодиця.

— Вона тільки бровою моргне, так усе по її робить ся!

— Так у великій ласці? Буває, пошле Господь Бог таке щастє людям! — зауважив бандурист — буває!

— Та що се ви товкуєте: „в ласці, в ласці!“ обізвав ся старий, сивоволосий дід, якому очи блищали зпід кошлатих брів, як ясно освічені віконця з під розкуйовдженої солом'яної стріхи. — Вона така, що нічийі ласки не просить. Ви погляньте тільки на неї: пряма як стріла; знати, з роду її разу її перед ким спина не згинала і голови не схиляла!

— Що-ж, горда? — спитав бандурист. — Приступу до неї немає?

І тут таки додав поучаючим голосом:

— Гордість — гріх. Чоловік гордий, — як булька на воді: сьогодні надула ся, а завтра луснула!

— Яке там приступу немає! — одказала якась баба, висока, пряма, з блискучими, як два чорних алмази, очима: — та вона немов палюча іскра, де не з'явиться ся, куди не впаде, так усе круг неї і спалахне!

— Підпала і пана гетьмана? — спитав бандурист, поблажливо міняючи поучаючий, для звичайних хибких грішних людей трохи тяжкий тон, на жартівливий.

— У неї й сирий дуб спалахне, — обізвав ся хтось, що сидів тож на сходах церковного ганку, але доволі далеко і не видно було його за рядами високих шапок та широких плечей. По голосу проте можна було напевно сказати, що озвала ся людина молода, міцна та дужа, бо голос сей дуже добре приміг би замінити старий соборний гадяцький дзвін, що лише шипів та свистів.

— Що-ж, пан гетьман обдаровує її усякими дарами, атласами та оксамітами? — спитав бандурист. — Ходить убрана вона так, як та краля?

— Її раз козак зустрів, дак попросив коня напоїти! — одказала баба з очима як алмази.

— Вона прибіраєть ся як проста молодиця, — потвердив оден із чепурних козаків, з незвичайно довгими вусами, незвичайно тонким та гнучким станом; — їй хоч і старай ся, то ніяк не догодиш, бо вона все сама вміє і все сама робить. Вона ніяких подарунків не приймає.

— А чоловік її що за пан? — спитав бандурист.

— Байдуже, з виду пан як пан.

— І живуть між собою дружно?

— Дружно.

— Він хоч із виду й байдуже, а тонка штука, — сказав підстаркуватий козак, що стояв коло бандуриста, оберши ся на свого кийка; козак і сам був із виду хоч і байдуже, а тож тонка штука.

— А що то у вас коло Гадяча за пани бородаті гуляють? — спитав бандурист. — Учора, як надходили ми до міста, так зустріли двох — такі вельможні та горді, сама пиха! Очи так наскосі та вашморгом, носи до гори, губа спідня на сяжінь вперед...

— Се московські пани, гості пана гетьмана, — пояснив молодий гетьманський козак.

— Тепер уже пороз'їздили ся, — зауважив його товариш; — а попереду їх іще більш у нас гостювало.

— Пороз'їздились? Чого-ж се так?

— Та хто його знає, якось воно тепер не те, що було ранійш. Пан гетьман і частує їх, і ласкаві речи мовить, а все не те. Чутно, й останні поїдуть.

Наступила мовчанка і тягла ся кілька хвилин.

Чути було ходу на улицах і як падали дощові краплі з садової листви. Зоря розсвітала. Все ставало яснійше, виступало з темряви, прибірало свої правдиві обриси, немов хто помалу піднімав імлисте накривало.

З права почула ся повільна, мірна, певна хода; між деревом появилася висока, огрядна постать у темній рясі, простуючи до церковних дверей.

— Отець Михаїл! Отець Михаїл! — пронесло ся між людом; хто сидів, підвів ся зі свого місця, хто стояв, обпершись на кийки, випростав ся.

Отець Михаїл був, коли можна так мовити, надзвичайно мальовничий. Поважна постава, строге обличчя, але з лагідним та ласкавим виразом, сива, хвиляста, подібна до водоспаду борода, спокійні рухи, пронизуваті, ясні і zarazом зовсім лагідні, сяючі очі; все се становило ідеальний тип пастиря, яких лучасть ся зустрічати частійш на картинах, ніж у життю.

З того, як його усі обступили, можна було помітити, як сильне шанували його парафіяне.

Бандурист тож підійшов під благословення і підвів свого поводитиря.

— Благословіть, батюшко, — сказав він; — ми з далеких країв, прийшли помолити ся в богоспасаєме місто Гадяч. Благословіть, батюшко, і поводитирку мою. Пильнуємо, батюшко, щоб жити по християнськи, оден одному помагати. Я не з одної печі хліба коштував, усього побачив на довгому віку, дак от можу її наставити на путь світовий істинний, а в неї жвава молода сила; то вона мене, старого, де з гори зведе, де під геру піддержить... Треба помагати оден другому.

В святому письмі сказано: „Носіть тягарі друг друга“. Одною рукою вузлика не завяжеш...

Отець Михаїл, який спокійно та лагідно пильно слухав речей балакучого бандуриста, на останньому його виразі не то щоб стрепенувся — сього не можна було напевно сказати — а якось особливо пильно зазирнув йому в очи.

— Еге, — мовив далі балакучий бандурист — сказано: одна головешка і в печі гасне, а купа і в полі курить ся.

Сьвітлі, ясні очи отця Михаїла все так само проникливо, пильно, лагідно, супокійно гляділи на бандуриста.

— Добре річці з притоками, добре хорошому воеводі з...

— Розумні речі говориш, — перебив його спокійно отець Михаїл — усе добре на землі держить ся згодою православних і кожець скільки снаги його й уміня, повинен пособляти ближньому. Здалека Бог привів до нас?

— Та мало не всю Україну перейшов, поки сюди достав ся.

— Трудно тепер по дорогах?

— Голому розбій не страшний, всюди проходили щасливо.

— А які жита?

Отець Михаїл считав се тим самим рівним, спокійним голосом, але якось особливо повільно та виразно.

— Такі жита, що хоч зеленими жати, то можна, — одказав мандрівний бандурист своїм звичайним, безжурно-поучаючим тоном, що став ся, либонь у нього привычкою, але теж якось особливо виразно та повагом.

— Пан гетьман! Пан гетьман! — покрикнули чепурні козаки.

Усі звернули очи в той бік, звідки чути було, як торохтять колеса та тупотять баскі ковi.

Отець Михаїл увійшов до церкви.

Пан гетьман та панi гетьманьша мали вигляд значний, як i годить ся: атласи, оксаміти, золоті обручки та вишивки, дороге каміння та яскраві кольори як слід йшли у парі з опаксисним виглядом, пихою, розложистою ходою та випещеним блідим обличчям.

Вони велично, як два важкі човни, проплили на середину церкви, ласкаво киваючи головами на одвіт на поштиві низькі уклони простого люду.

Не вважаючи на сю величність, де-хто, мабуть із тих, що ближче та краще знали пана гетьмана, догляділи в ньому сим разом щось незвичайне.

— Пан гетьман сьогодні сумовитий! — мовив оден.

— Пан гетьман сьогодні не веселий! — сказав другий.

— Що се пан гетьман починає замислюватись? — запитав третій.

— Я його зустріла у четвер, їхала в хутора, — встряла малюсецька молодиця, похожа на вузлик — так він такий їхав, як хмара! Поводи попустив, голову схилив, а брови мало не перехрестили ся. I такий він був...

Але дальший опис перервала поява нових двох осіб.

— Братчиха! братчиха! — прошуміло кругом. Бандурист звернув очи на братчиху.

Порівняннє з „палючою іскрою“ було не лихе, а гадка, що ся, прямиа як стріла, спина з роду ні перед ким не вгинала ся, що ся смілива голова ніколи ні перед ким не схиляла ся, була, безперечно, дуже можлива.

Коли братчиха ступила на сходи церковного ганку, поводитрка мандрівного бандуриста спинала її тихенько за широкий рукав сорочки.

— Пані, — мовила поводитрка — хустку згубили.

І подала їй червону хустку.

Висока ставна постать придержала ходу, обернулась, глянула на червону хустку, на дівчину, що держала її, узяла хустку і сказала :

— Спасибі, дівчино.

Знати було, що перви в неї були міцні, що вона не здригнеть ся од якої-будь несподіванки, не покрикне від жадного переляку або здивування, що темні, великі, глибокі як море очи просто глянуть на все і так само мало померкнуть або зажмурять ся, як ясні зорі, що осьвічують із високости грішну землю.

— Як тебе звуть, моя ясочко? — считала вона. — Ти, здаєть ся, не тутешня?

— Ні, я здалека.

— Здалека? Тим то така зморена! Звідкіля-ж ти?

— Де там їй пригадати усі села та хутори, які ми переходили, ласкава пані, — встряв бандурист. — Повидали ми усього: і доброго, і лихого, і правди, і кривди, тиняли ся по берегах і по болотах; ну, та дякувати Богови милосерному, видобулось таки на їзжаний шлях. Криво запрягли, та просто поїхали.

— Ну, й хвалити Бога, — одказала братчиха. — Ви приходьте на гетьманський двір, — додала вона — пан гетьман та пані гетьманьша люблять слухати божественні псалми.

Повівши се вона зникла у дверях храму.

Коли вона зникла, тоді дуже примітно стало й пана-братчина, що стояв тут та уважно прислухав ся, про якого старий козак говорив, що він із виду байдуже, та тонка штука.

— Приходьте на гетьманський двір, — мовив й собі пан братчик.

Бандурист уклонив ся нивенько й одповів:

— Спасибі ласкавому панови за ласку. — Після одправи зараз прийдемо.

З середини собора уже доносив ся спокійний дужий голос отця Михаїла, запахло ладаном, грім-нув хор голосистих півчих.

Заутреня начала ся і усї разом сунули в старий соборний будинок, чоркаючи ліктями та плечима численних чортів, що підкладали вугілля під грішників та грішниць, які пручали ся; розявивши роти і вирячивши очи, у вогні і таким робом наглядно представляли страшну будучність тих хибких смертних, що не мають снаги стати навпроти сьвітовій спокусі.

XX.

День був душний та жаркий, не вважаючи на те, що краплі учораннього, рясного дощу іскрили ся на траві і якась молода, чорнобрива козачка, розмовляючи з чорнобривим та молодим, як сама, козаком, що звіряв їй, знати, якісь дуже для нього цікаві та важні речі, нараз обсіпала свого розмовника дощем теплих, чистих, блискучих крапель, непомітно струхнувши густелисту, розквітлу гилку старої, із широким наметом калини, під якою вони стояли.

Сполоханий козак підскочив із незвичайною для нього прудкістю, як на його поважний та рішучий вигляд, який мало передтим його обличчя, а лукава красуня голосно зареготала ся, обтираючи вишиваним рукавом білої як сніг сорочки сьвіжу щоку, на яку то ж попали бризки.

Гадяцькі вулиці в далека були схожі на чорні оксамітові стрічки, перехвачені по-де-куди блискучими обручками та оторочені яро-зеленою торочкою, збливка — на розведений дощем чорнозем, облямований густим муригом та вимережаний доволі глибокими калюжами.

Безнастанно чути було, грюкання дверей, що одчиняли ся та зачиняли ся, і в повітрі далеко розносили ся на всякі голоси витання, якими зустрічали хлібосольні господарі своїх сьвяточних гостей.

Не тільки сліпило сонце своїм золотим сьявом, але сліпило й небо своєю ясною блакитю, через що чорні хмари, що насовували ся в заходу, здавали ся ще чорнійші; береги їх вирізували ся ще гострійше.

— В ночі буде велика буря, — промовив пан гетьман.

І промовив се він із таким неспокоєм; варазом таке важке вітхання вихопило ся йому з грудей, що московський боярин із русявою бородою, що сидів напроти нього на рундуку, за столом, спитав:

— Пан гетьман, знати, боїть ся бурі?

— Сила божа, а тому́ кожен християнинин мусить трепетати, — одказав пан гетьман замислений.

— Господь милосерний, помилує! — мовив московський боярин із русявою бородою. — А хмари насовують ся великі!

— Еге, великі, — потвердив пан гетьман, поглянувши неуважно на темну смугу хмар, що хутко насовували ся на ясну блакить неба.

Пан гетьман кожне слово вимовляв якось шляво, внахотя, часто проводив пальцями по чолу, неначе почував там нестерпимий біль; померклі очи його звертали ся кудись у далечинь, на всьому його повному, гладкому обличчю, тай не тільки на обличчю, навіть на усій його важкій, товстій, постаті ходив відбиток якоїсь внутрішньої тривоги та утоми, — що була, можливо, наслідком згаданої тривоги, нестерпучої для розвещеного пана.

О скільки пан гетьман був шлявий, неуважний та стурбований, о стільки його розмовник і гість, московський боярин із русявою бородою, був жвавий, вюнкий та безжурний. Важка, незграбна постать пана гетьмана здавалась іще важчою та незграбнішою, коли порівняти її до його опасистої, але верткої та гнучної постаті; на пів заплющені очи пана гетьмана ще більш тьмяні та мертві коли поставити поруч із його очима, що розбігали ся на всі боки, допитливими, блискучими очима.

Коли він знову повторив, кинувши недбало свій блискучий погляд на хмари, що насовували ся і гладячи білою рукою свою русяву бороду: „якось Господь помилує!“ він немов виявляв сею фразою усю свою вдачу.

Можна було запевно сказати, що в ньому не забракне і быстрого меткого розуму і прозірливости на десятьох, але що над усім сим панує безпечно „якось“, що заправляє усім иньшим.

Можна було йти на заклад, що перед тим як перебрати ся приміром, через провалля по тоненькій, хисткій жердці, він дуже добре тямитиме та

зважать усі наслідки такої переправи, але струснувши кучерями, скаже: „якось, переберусь! і піде.

І не тільки в тому разі, коли щасливо перебереться, але навіть і тоді, коли потрошить кості, а голова останеться ціла, він знову в першою okazію так само струсне кучерями, так само скаже: „якось, переберусь“ і так само безпечно піде.

— Усі ми люде грішні, — одказав пан гетьман — і ніхто з нас не може сказати: сьогодні я не одержу за гріхи свої належної заплати!

Пан гетьман сказав се поучаючим голосом, яким звичайно мовлять ся такі речі, але в докторальности його знати було скорійш дражливу трусливість вельможі, ніж скруху християнина.

— Господь довго гріхи терпить, — одказав московський боярин, либонь уважаючи своїм обов'язком при сих словах підвести свої блискучі жваві, очи, що розбігалися на всі боки, до неба; але на пів дороги до сяючого етеру спустив він їх на стежку, що вила ся по широкому дворі, якою по-кволом наближався старий бандурист із засмаленою дівчиною, у вінку із сьвіжих квіток.

Очи пана гетьмана, що скося втоплені були в бесідника, ту ж мить звернулися слідом за його поглядом на стежку, і дивно вплинула на нього поява старого бандуриста: м'яве байдуже обличчя одразу спалахнуло, потому поблідло і губи трохи ватрептіли; він хутко провів рукою по чолу, заморгав і трівожно, допитливо глянув на московського боярина, немов жадаючи вичитати на його обличчі, чи не закралося йому в душу яке підозрінне.

Але обличчя московського боярина, на якому, до речі мовити, читати можна було тільки в його

боярського дозволу, нічого не виявляло ся крім сеї порожньої, нудної цікавості, яка посідає людей, що довго пробувають у глуші та на самоті, або посеред людей, що давним — давно їм вдовш, у поперек і наскривь знані, що не мають для них ні найменшої цікавості.

Не знайшовши в обличчі московського боярина нічого для себе значучого, пан гетьман спустив вії на свої руки, складені тим маніром, як їх звичайно складають духовні або дуже богомільні особи, що здавна навикли не тільки до молитви, але й до сценічної, коли можна так мовити, її прояви; в сьому стані обняли його, здавало ся, тяжкі думки та гадки, чи краще побожні міркування, що заносять зі сьвіта грішної дійсности в сьвіт горний, який побожна уява заселяє двокрилими янголами та херувимами, шестикрилими серафимами, чудесним блиском, чудовним сяйвом та райською музикою.

І так тяжко замислив ся пан гетьман, так увесь заніс ся в иньший, кращий сьвіт, що московський боярин мусів двічі повторити:

— Пане гетьмане, — старці прийшли. Пане гетьмане! прийшли старці.

Пан гетьман нарешті очунав, обернув очи до прибулих старців, ласкаво нахилив свою вельможну голову в одвіт на їх низькі, мало не до самої землі поклони, покликав козака, що стояв за дверима, дожидаючи гетьманських наказів, і протяглим, добродушним голосом звелів почастивати прибулих.

— Чи дозволить ясновельможний пан гетьман заграти та заспівати старому бандуристові? — поштиво спитав старий бандурист, за кожним словом або низенько кланяючись, або скидаючи таким покірним поглядом, що вартий усякого низького поклону.

Пан гетьман ласкаво дозволив і запросив утомленого бандуриста до їжі.

Пан гетьман був навіть такий уважливий, що вказав білою вельможною рукою місце, де сісти, додавши:

— Тут не пече сонце.

Бандурист виявивши з належитою шанобою своєю покірну вдячність за милостиву ласку ясно-вельможного пана гетьмана, сів на вказаному місці, на сходах, у кутку рундука, і опинився геть у тінку; московському бояринови, який досить уважно розглядав ветхого старця, було видно тільки частину його сивої бороди, могуче плече, укрите старою та грубою, але білою, як свіжий сніг полотняною сорочкою, та передок величезного чобота, що виразно свідчив про ненастанні подорожі і порошними, і болотяними шляхами; уся постать та обличчя його тільки миготіли порошними плямами крізь зелену густу сітку дрібнолистої старої груші, яка так низько розкинула ся над усім рундуком, що віти її черкали ся об поміст своєю блискучою зеленю.

— Надінь шапку, старче — сказав ласкавий пан гетьман.

Московський боярин, що немов машинально підвів був грушеву гілку, пустив її знову, тож ніби машинально, і звернув очи на дівчину, сопутницю старого бандуриста.

Московському бояринови було вигідно її розглядати: вона умістала ся як раз напроти, та ще до того соняшний промінь падав на неї зверху.

Бандура заграла й почув ся спів.

„Ой раю пресвітлий, ой раю прекрасний!“ співав побожний старець.

З первими звуками указала ся вельможна пані гетьманша та пані братчиха, які тихенько

примостили ся оддалеки і тож стали слухати величві співи псалмів.

Обидві жінки сиділи склавши руки, в одинаковій покірній поставі, зі спущеними до-доду очима, являючи із себе тип знатних невільниць; але мабуть ніколи дві особи одного полу та сливе однолітки не були так несхожі одна на другу.

Вродливе панське обличчя вельможної пані гетьманки мало на собі, яскраву печать довгого нуди та суму, що часто розвивають ся від розкішного пустого життя, і до того щось ніби неперевність, що буває у дітей тоді, коли талановитий учитель уміло пояснить їм незрозумілу лекцію, яка до того здавала ся незносна, але яка одразу стала цікава, — стан того дитячого, недосвідного, незвиклого роздуму, що ще не сягає далі тривожного: „як же се?“ „та невже!“ „так ось як!“ та турботу мирної доматорки, що несподівано пустила ся в незнану небезпешну путь.

Обличчя братчихи визначало ся спокоєм, але сей спокій можна було прирівняти до спокою жаркого літнього дня, що тоді був: усе цвіте, пахне, дише тисячами живчиків, нема бурхання вітру, не чути гуркоту грому, не блискає блискавка, але ви знаєте що од разу може усе навкруги потьмити ся; може розгуляти ся така хуртовина та буря, яка багато де-чого знищить із цвітучої краси.

„Ой раю пресьвітлий, ой раю прекрасний“ — співав старий бандурист.

— Дівчино, як тебе звуть? — спитав московський боярин маленьку сопутницю сивовологого бандуриста.

У московського боярина голос був взагалі м'який, але тепер, коли він іще спустив його, мабуть щоб не заважати иньшим втішати ся спі-

вами псалмів, він став зовсім оксамітний; обличчя у московського боярина було взагалі привітне, але тепер, мабуть щоб піддати заохоти маленькій старчій, яку він вшанував своїм боярським милостивим словом, воно обернуло ся ціле в ласкаву добродушність і немов говорило: „коли ти розумниця — дівчина, то вже в мене за медяниками діло не стане“.

Не вважаючи на се, ясні очі дівчини звернули ся на московського боярина недовірливо; вона нічого не одказала на його ласкаве питання і либень, ані трохи не поласила ся на щедрі обіцянки, що давало їй його виразне обличчя.

Московський боярин поблажливо повторив своє милостиве питання.

— Як тебе звуть, дівчино?

Дівчина спустила очі і одповіла:

— Марусею.

— Марусею? — промовив московський боярин, немов жадаючи сим висловити: „ну, коли Марусею, то й дуже добре; тобі журити ся нема чого“.

— Притомила ся, Марусю, ге? — тягнув він знову.

Маруся знову не одповіла, і він знову мусів повторити своє питання, що одначе його ані трохи мабуть не гнівило, бо здобувши нарешті одвіт: „притомилась“, він так само приязно спитав:

— Путь далека, га? Ви звідкіля йдете?

І знову дика мужичка не одказала од разу, і знову так само незмінно милостиво та приязно він повторив:

— Далека путь? Ви звідкіля, га?

— Не знаю.

В той мент голос бандуриста змовк; чула єя тільки одна приємна, двінка пригравка на бандурі.

Пан гетьман, що досі весь був одданий слуханню божественної псалми, немов прокинув ся, підвів голову і очи його зустріли єя в очима значного роста.

— Душеспасительно послухати! — промовив пан гетьман, ніби про себе.

— Душеспасительно — ствердив значний гість.

Потому, встаючи з місця і звертаючись до бандуриста, він спитав:

— А чи не знаєш ти, любий чоловіче, як єпіваєть ся вірша про розбійника придорожного?

— Ні, вельможний пане, не знаю такого, — одказав бандурист. — От про попівча знаю, і про невольника знаю, і про вдову...

— Ти навчись про розбійника: хороша вірша! — перебив московський боярин. — Славні гуслі які у тебе! А дай-но, я ближче розгляну!

— Гаразд, вельможний пане, дивіть ся, — одказав добродушний бандурист, подаючи бандуру бояринови.

Обертаючи в руках немудрий струмент, боярин сів коло старого бандуриста, одним ступінем вище; знову сказав:

— Славні гуслі! Славні гуслі!

Вихваляючи гуслі, він дививсь одначе не на них, а просто в лице їх властителя,

Але властитель, хоч людина, знати по всьому надзвичайно блага, ні трохи не змішав ся від нильного боярського погляду.

З належитою шанобою, але зовсім свєбідно поясняв він цікавому бояринови устрій свого струмента; не тільки не виявляв охоти залишити в ве-

ликим гостем розмови, од якої часто мішаєть ся проста людина, але навіть захоплював ся; заводив у свою річ зовсім сторонні випадки, як із свого мандрівницького життя, так і з життя своїх товаришів — бандуристів.

— Ви не знаєте Семена Бруя? — добродушно питав він. Невже не знаєте? Оттакий височенний, чорнобривий дід, довга оттака носюра і сліпий на ліве око? Так таки ви його ніде й не зустрічали? Дивно мені; його, куди б не пішов, скрізь встрінеш. Так не знаєте його? І не чували про нього? Я його здивав на тім тиждні у Бобріках. „Е!“ кажу, „біса тішиш, Семене?“ А він, бачите, грає молодицям „Добру жінку“. Він, добродію, завзятий чоловіга: на трьох був женатий... Так от у нього бандура чудова! З такого дерева, добродію, ся бандура зроблена, що грає, що хоче. Сам, добродію, на свої отсі вуха чув (тут бандурист доторкнув ся до своїх ух), як Семен каже: „Заспіваю вам про Ярему“ — тиць! бандура грає про Голоту! Характерна бандура! Ії, кажуть, характерник робив. І вже в кого совість не чиста, той лучче і не підходить слухать — ославить на всю громаду! Так і почне вигравати: „ти злодій, ти чужих жінок зводиш, ти постів не додержуєш“ — одно слово: що кому слід, тим і почастує.

— І тобі вигравала ся бандура, любязний чоловіче? — спитав боярин, що слухав бандуриста з ласкавою увагою.

— І мені вигравала, добродію.

— Що ж таке тобі вона вигравала? Не бійсь: „Чоловік божий, правдолюбець перехожий!“ Е?

— Ні, добродію, — зітхаючи з сердечною

скрухою одказав бандурист: ні! Я чоловік грішний. То було у п'ятницю прийшов я здалека, натомився, голодний такий, що мене зігнуло у три погібелі, і поплутав мене лихий.. Поплутав, добродію! Захожу до шинку, випив чарку, озирнув ся — ковбаса лежить. І така ковбаса, добродію, що й не сказати! І дивить ся та ковбаса просто на мене — їй Богу, добродію, так от і дивить ся, так і дивить ся... І чую, шепче мені: „Зіж, зіж, із роду такої не коштував“. Я гуди, сюди — ні! чую, вже по губах мене мастить, так тихесенько, так, що живіт замирає... І звів я, добродію. Сам не знаю, як звів, а звів.. І щож думали би ви? Тільки що я підійшов, Семенова бандура ну витинати: „ковбасу їв, ковбасу їв, ковбасу, ковбасу, ковбасу...“ Так я й спаленів од сорому... Так і спаленів...

— А як ти міркуєш, любязний чоловіче, коли в кого нема характерної бандури, так той вже й не довідаєть ся, що ти їв ковбасу, га? — ласкаво жартуючи спитав боярин.

— В сьвятому Письмі сказано: „Нема такого тайного діла, щоб воно ранійш чи пізнійш не вийшло на яву, — одказав бандурист; — а все-таки, ми грішні (я не про вас се, добродію, говорю) доволі коїмо усяких потайних фігліїв! Інший такий штукарь увесь вік свій такі хороми виводить, що нечистий в радощів тільки за живіт береть ся, а все шито та крито. Але, додав бандурист поучаючим голосом: коли не на сьому, то на тому сьвітї за всякий лихий вчинок віддасть ся належита заплата!

— Платять иньшому й на сьому сьвітї, — зауважив боярин не так поучаючим, як значучим тоном.

Платять, добродію, платять, — одмовив бандурист не значучим й трохи, але просто тим за-

доволеним, урочистим тоном, яким побожні люде пророкують кару поганам та грішникам.

— Платять, платять, — повторив боярин.

Боярина, гулящого та нудьгуючого, либонь дуже зацікавив мандрівний бандурист; розмова з ним забавляла вередливого на свою ласку та тордуванне вельможу.

Пан гетьман, сидячи, як перше, склавши руки, не представляв уже одначе людини, що витає в світі горному — вовсім навпаки: його, видавало ся, опанувала страшенна тривога, і в ряди годи, користуючись із того, що значний гість обернув ся до нього спиною, він кидав, немов шукаючи рятунку, перелякані погляди на пана братчика, що тихо вийшов тож на рундук та спокійно, либонь, слухав розмови боярина з бандуристом і своїм спокоем ніби промовляв панови гетьманови:

— Поки що байдуже, поки що ще годі лякати ся.

Побачимо, що далі буде.

Але ще частійш пан гетьман звертав благуючі очи на панію братчиху і одержавши на свої десять розгублених поглядів один, що од разу успокоював його, тихенько зітхав, тер лоба рукою та намагав ся виглядати, як подобає мужови високого етану.

Пані гетьманша, що видимо не розуміла, але інстинктивно почувала, що всіх потайки займає щось важне, що десь таїть ся поблизу небезпечність, якийсь час пильнувала за всіма, але потому, ніби признавши ся собі, що се пильнуванне марне, знову віддала ся покірним думкам та гадкам, і можна було думати, що вона задрімала.

Не знати, чи довго ще протяглась би розмова боярина з мандрівним бандуристом, коли б пані братчиха не встала зі свого місця і проходячи у са*

док, не потурбувала боярина, що як раз усїв ся на дорозі.

— Дозвольте пройти, — мовила пані братчуха, поштиво низенько уклоняючись.

Боярин поспішно, миттю уступив ся, гарне обличчя його дуже помітно спалахнуло і він, немов захоплений зненацька чимось несподіваним, довго дивив ся у слід ставній постаті, що спокійно зникала в густій зелені розцвілого саду.

Потому він знову звернув ся до бандуриста, але тільки поглянув на нього, і вже не вимовив й слова.

Меткого, бистрого, безжурного боярина од разу обняла притьмом якась турбота, але годі було сказати, щоб турбота тільки тяжка, бо обличчя його не раз спалахало та радісно чогось одживало.

— А що, давно ти був у Чигирині? — спитав він бандуриста, звернувши на його обличчя той невиразний погляд, яким дивлять ся люде, що в повні заняті своїми справами і тільки машинально вимовляють які-будь не цікаві вже для них слова.

— Е, в Чигирин тепер трудно пробрати ся, добродію, — одмовив бандурист; — усюди військо, Ляхи, Татарва... По всіх шляхах так і движчать кулі.. кому сьвіт не милий, той хай тільки туди сунеть ся — його справі кінець. Я, признаю ся, вазнав тож страху чимало. Наслухавшись усяких таких оповідань про різню тамечка од одного земляка, Івана Дудника, іду тай міркую: „А що, коли на мене наскочить який нехрист?“ коли се чую, земля гуде. Зирк, просто на мене жене щось чорне. А я йшов степовим шляхом, кругом тільки степ без краю. Бачу я, жене щось чорне, а за ним друге, за ним третє, пяте, десяте — мені приви-

діла ся ціла орда. Ну, гадаю, прийшов мені кінець! А все-таки присяду у траві — може промчить мимо їх дідько. І лігма оттак на землі простяг ся тай лежу — не дишу, а сам думаю: „А ну, як ровтопчуть? І от чую хропе щось коло самого мого правого вуха і траву смиче, та все ближче та ближче, ближче. Я так і завмер... Тільки я вимовив: „Господи! одпусти мої согрішення!“ а мене як ірвоне щось за чуба! Я заревів на увесь степ... Що ж ви думаєте, добродію? Се якась клята телиця мені такого страху завдала і мало чуба не одгризла. З погорілих хуторів усю худобу загнали у степ і худоба ся тут здичавіла. Телиці зачали гуляти, попобігали собі, тай почали пасти ся, а одна от мало не попасла ся моїм чубом... Зазнав страху я тоді! От уже правду кажуть, що у страху очи з яблука! Тай як його не злякаєш ся, коли страшно? І не хочеш, а злякаєш ся. І найсьміливійші — сьміливі тільки до якого часу. От у мене був земляк — він уже тепер помер, царство йому небесне, місце спокійне, нехай його душечка там роскошує серед райських квіток та солодких медів! — і земляк сей нічого на сьвітї не бояв ся. Тільки одного разу...

Тут боярин, що слухав усю попередню мову неуважно, перебив старого бандуриста.

— Дівчина твоя втомила ся — промовив він.

— Втомила ся, добродію, — одмовив бандурист.

— На тобі шажка, купи собі медяника, — мовив боярин до дівчини.

Він подав їй кілька мідяків.

— Чого ж ти не береш? Ти жива, чи кажана, га?

Дівчина сиділа увесь час так тихо та непорушно, що її справді можна було вважати за

кам'яну, як би не її ясні очи та не живий, румянець, що ярко спалахнув на засмалених щічках.

— Дякуй, Марусю, дякуй панови, — сказав бандурист. — Вона в мене дурненька, несмілива, добродію; ви їй вибачте...

Дякуй, Марусю, панови, дякуй!

Маруся встала і уклонила ся.

Але милостивий вельможа, що надгородив її щедрою милостинею, вже не бачив сього подячного поклона.

Неначе порушений якоюсь необоротимою силою, він рушив до дверей у середні сьвітлиці.

На порозі він, одначе, спинив ся, оглянувши на пана гетьмана, ясно доглядів на його обличчі той вираз, що буває у людини, яка нарешті увільнилася од петлі, що її душила, добре зрозумів сей вираз, ухопив ся рукою за одвірок, немов жадаючи вдержати ся сим штучним чином на своїй стійці, і на губах його з'явила ся усмішка, що виразно промовляла:

— Ех ви! чи вам обморочити мене?

Але в той мент із глибу саду доніс ся спів. М'який, низький голос співав української пісні:

Тиха вода береги понимає,

Великий пан до мене прибуває.

А у мене думу,

Як на морі шуму...

З первими звуками сього голосу боярські пальці, які вразу так міцно були вчепили ся за одвірок, що геть побіліли, разом ослабли, розтулили ся, на боярському обличчю промайнуло: „Загибай усе на сьвітї, а я уюсь сим хмелем!“ і трусонувши своїми пишними кучерями, боярин зник.

XXI.

— Що, чи далеко ще йти? — спитала Маруся.

— Втомила ся, ясочко? — спитав січовик.

— Ні, не втомила ся. Я тільки хочу знати, чи далеко ще йти.

— Не далечко. Он, бачиш попереду управи, ліс? В тому лісі ми й спочинемо. Ти може втомила ся, га?

— Ні, ні, — далєбі ні!

Але він усе-ж таки нахилив ся і заглянув ніжно та нестливо в засмалене личко.

— Не втомила ся? — повторив він. — А хто лукавить, знаєш, що тому буде на тім сьвіті? Чи не доведеть ся тобі гарячу сковороду лизати, га?

— Не доведеть ся, — одказала Маруся і білі її зубки блиснули з-за сьвіжих усток.

Полумавши хвилину, вона обернула свої темні блискучі очі на супутника і додала:

— Та я лучче лизатиму, ніж задержати ся!

— Я гадаю краще от так зробити! — одмовив він.

— І нахиливши ся увяв юну софістку на руки і поніс її, як легеньке перце.

— Ні, ні... скрикнула вона. — Я сама піду, я сама...

Але дужі руки міцно її придержали і тихо вимовлені слова: „сиди тихо, моя ясочко!“ звели у нівець усякий опір. Вона обняла смуглу, як темна, полірована бронза та немов бронза — міцну шию і припала головою до його богатирського плеча.

Почало смеркати, й не було вже полуденного палючого вару; дорога, чи краще мовити — стежка вила ся то через поля, по узеньких межах, між високим, густим як очерет житом, то по невеличких гайках, де було повно квіток, гнізд, пахощів, різноголосих і різноперих птахів, веселкових метеликів, диких бджіл, смарагдових коників, золотих стяжок соняшного проміння та холодку. В ряди-годи де небудь оддаля указувала ся двінниця сільської церкви, блищало озерце, річка або ставок, розкинула ся, як темний оксаміт, широка лука, видніло ся селце з блискучими білими хатами, рябіючими розквітлими городами, зеленими садками, або білів ся в-за дерев одинокий хутір.

— Бачиш, скільки волошок та куколю в житі?
— мовив січовик.

І невимовно м'який був вираз його загартованого і негодами і суворим життям обличчя, коли він спинив ся та показав дівчинці, що знайшла захист на його дужих руках, оксамітні чашечки синіх васильків та малинового куколю, що шиготів між густим, освіченим сонцем, колосом жита.

— Знавш що, Марусю? Тут варто присісти та вінка сплести! — говорив він далі. — Славний вінок буде! Такий славний, що й не сказати!

Кажучи се, він бережно спустив дівчинку на землю, тихенько посадив її на темному ріжку на межі і простягнув свою довгу, дужу руку в жито, почав зривати васильки та кукіль, озирнувшись на неї з усмішкою і промовивши:

— Ти сиди тихо, Марусю!

Маруся сиділа тихо і зорила за кожним його рухом, а він у ряди-годи обертав ся до неї і показуючи квітку, вирвану з корінем незвиклою до

такої делікатної роботи рукою, сьміяв ся і весело ганив свою незграбність.

— От воно! — казав він — застав дурня Богу молити ся, то він і лоба розібе! Ото моторний козак! Другого такого зграбного й пошукати! Пошли ведмедя перепелиць ловити, то й ведмедеви, чого доброго, до моєї спритности далеко...

— Годі, годі, — сказала Маруся, збираючи квітки, якими він обсипав її з усіх боків.

— А може ще? — одказав січовик. — Ось славна квіточка -- пишна така, що диво!

Він подав їй василька, що був справді незвичайно великий та сьвіжий, а потому сів поруч із нею і дуже уважно та цікаво стежив то за роботою засмалених рученьят, які швидко та вміло сплітали квітки у вінок, то за одмінами на личку, нахиленому над сею роботою.

— Про що замислила ся, Марусю? — спитав він. — Що згадала?

Чи він умів так добре вичитувати з обличчя, чи добре вивчив се обличчя, тільки не помилив ся.

— Я згадала, як ми плели вінки дома, — одповіла Маруся.

— Сумуєш за своїми?

— Ні, байдуже...

Але плетінне вінка одразу спинило ся, бо великі темні очі застелили ся сльозами.

— Дуже сумуєш, моє серденько?

Сльози рясні, краплясті нараз покотили ся по щічках, ручки впустили квітки й хутко затулили личко, в грудей вихопило ся тихе ридання.

Але вона скоро перемогла се хвилювання, що захопило її несподівано і утираючи рукавами сльози, звернула вогкі очі на сопутника і повторила ще тремтячим голосом, але вже з усьмішкою:

— Ні, байдуже...

Почувши, одначе, що сльози знову підступають, вона все таки усміхаючись, додала :

— А дуже горяча сковорода, що дають ливати на тім сьвітї?

Не здобувши одвіту та бачучи, що обличчя його охмарило ся, вона тихенько доторкнула ся до його плеча.

Він мовив тоді :

— Тяжко тобі, Марусю?

— Таже й тобі тяжко, — одказала вона — і усїм?

— Правда, усїм.

— Ходїм.

— Ходїм.

Вони увяли ся за руки і пішли далї.

Скоро на одшибї показало ся село, куди провадив узенький їзжений шлях, перехресуючи межу, якою йшли наші подорожні.

— Бачиш, Марусю, село?

— Бачу, — одказала Маруся.

— Велике село?

— Велике.

— Ну, то чим більше село, тим бїчш у ньому жінок, матерей, сестер та молодих, що плачуть, бо сїм шляхом багато пішло чоловіків, братів, женихів та батьків у січу і ніхто не відає, хто з них вернеть ся. Время люте, Марусю; розумїєш?

— Розумїю, — одказала Маруся.

Чималу годину вони йшли мовчки.

Синїючий лїс, на який показав січовик, що там вони будуть спочивати, — коли почали до нього наближати ся, ставав усе зеленїйший, потому вирисувало ся темне листя дубів та кучерява зеленє берез на узліссю.

— От ми й примандрували, — сказав січовик. — Зараз знайдемо затишний куточок та одпочинемо.

Проте довело ся шукати такого куточка довше, як думало ся: гущавина була така, що не можна було ступити кроку вільно; крім гилля на деревах, що хльоскало по лиці, крім кущів шипшини, що чіпляла ся за волося та одєжу та драпала острими колючками, крім поваленого дерева, що перегорожувало путь, перед ними ще стелили ся берізки з низу і сіти хмелю з верха.

Але січовик мабуть знав, куди йде, бо не раз спинав ся, позирав на всі боки, розважав і знову далі одхияв віти та рвав плетениці виткої зелені.

Нарешті вони вибрали ся на таке місце, де можна було вільно стати та сісти.

— Одпочинь, Марусю, — сказав січовик. — Таких оксамітів і в самого вельможного пана гетьмана не має, які зростають під отсим дубом! От іди-но сюди... Тай сам дуб нівроку йому, деревце!

„Нівроку йому деревце“ далеко розкинуло пишні віти і утворило щось неначе зелений храм, де було тихо, темно і не жарко. Проміння сонця сюди не ходило і тільки видно було, як воно пронизувало листву сусідніх дерев або падало сьвітлими плямами та стягами на їх коріння та цівки.

Неподалечку од дуба стирчав високий старезний пеньок, геть почорнілий, без жадної признаки життя, а проте на одному зогнилому його боці зеленіло щось.

Марусині очи дуже хутко запримітили незвичайне явище, але Маруся, видно, зробила значні успіхи в поздержливости після того, як

ми бачили її в погорілому селі коло криниці, де її здивував вид сьвіжої зелені, що пливала в засьміченій криниці, бо тепер вона мало того що не скрикнула, але навіть слова не промовила, навіть не довго дивила ся на річ, що звернула її увагу.

Все се не втаїло ся од зіркового січовика.

Узявши з верху сухого пенька ще не зівялу гильку калини, він кинув її Марусі на коліна і сказав із усьмішкою:

— З тобою, Марусю любя, можемо діло вести. Е! як би то усі людиці такі були, як ти!

В сей самий мент звідкілясь із глибу ліса донесло ся щось похоже на пугутканне.

— Рано пугач запугував, то й голосу не введе, — зауважив січовик. — Добрі пугачі ось як пугають.

Він поклав два пальці на губи і з його уст викотило ся таке „пугу“, якого не посоромив ся-б найголосніший із правдивих пугачів.

І се „пугу“ мало силу: з трьох боків обізвали ся молоді пугаченята.

— Посидь тут, Марусю. — сказав січовик — я скоро поверну ся.

— Добре, — одказала Маруся.

Січовик одхилив віти і кинув ся в гущавину, але нараз спинив ся, обернув ся до Марусі і промовив:

— Не скучай, Марусю!

— Не буду, — одказала Маруся.

Вони перекинули ся усьмішками, що варті були усяких слів та ласки, і січовик зник.

XXII.

Маруся прислухала ся до тихого хрукання сучків та шелестіння вітей доти, поки вони вовсім не завмерли, потому схилила голову і замислила ся.

Було їй над чим замислити ся: стільки несподіваного і таємничого лучило ся в нею останнього часу, стільки важних, всесильних людей вона побачила!

А головне, стільки у всьому сьому було для неї все таки неясного та незрозумілого!

Вона увесь час немов ходила по-над краєм якогось невидимого провалля, яке вона одначе живо відчувала.

— І чого то люди бувають такі недобрі? — думала вона.

І в дитячому, молодому ще умі поставав цілий ряд тих суспільних питань, од яких не раз запоморочували ся голови і найбільш досвідних мислителів. В ряди-годи, стомлена сими тяжкими думками, на які не здобувала вона иньшої одповіді, крім „воля божа“, „божий допуст“, вона підводила голову і озирала ся навкруги.

Дивна лісова тиша та прохолода осьвіжали та ніжили її над міру звучене, стомлене од довгих мандрівок та безнастанних душевних трівог тіло, але заразом, у сьому її турботному стані духа, були вони для неї якоюсь карою.

Жадного одвіту не давала ся супокійна, байдуха природа. Коли порівнянне юної, сьвіжої, турботної душі з цвітучою тернистою рожею, приставало до кого-небудь, то се до сопутниці бандуриста, що сиділа зараз під наметом старого дуба, ледве примітна із-за зелені.

В лісі потроху темніло, немов чиясь невидима рука насовувала на нього шапку. Ясні стяги та плями, що падали на коріння та цівки дерев, зникли; тільки западали ще туди тоненькі стрілки пурпурового заходу.

Маруся нараз вийшла з під дуба, жива тривога сеї міноти поглинула всі інші турботи, тривоги та вагання.

— Сказав: скоро поверну ся — промовила вона. — І нічого не чути!

Правда, нічого не було чути, скільки вона її слухала та прислухала. Зелений ліс стояв округи стіною; навіть пташиний крик не порушав мовчання сеї пуші, навіть вітер не шелесне листом.

Нараз почув ся постріл, один, другий...

Маруся випростала ся, немов од громовини.

Ще постріл.

І усе тихо та глухо. Напружений слух нічого не уловлює.

Так минуло ще трохи часу, скільки власне — не знати, але Марусі він здав ся дуже довгий.

Зразу вона часто вставала, ходила, прислухала, потому зморена сим хвилюванням, лишила ся на старому місці, під дубом, непорушна, немов вирівана.

Вона навіть і тоді не підвела ся, коли зовсім ясно почув ся шелест, тільки щічки її спалахнули та очи сумовито звернули ся в той бік.

Сього разу надія була не марна; гилля одхилило ся і знайоме обличчя уявило ся між їх зеленю, що заколисала ся.

Але се обличчя було таке бліде, що радісний покрик завмер на устах дівчини.

— Марусю, — мовив січовик — от бачиш ти — червона хустка, бачиш?

— Бачу, — одказала Маруся.

— Я виведу тебе на шлях... іди сею дорогою усе просто... Просто, гайом, поки не дійдеш до містка... За тим містком буде другий гай.. і стежка... підеш стежкою у той гай... Стрінеть ся тобі чоловік, скаже: „помагай Біг, Марусю!“ Ти оддай йому сю хустку і одкажи: „Боже поможи!“ Чуеш?... Памятатимеш, Марусю?..

Він говорив се виразно, але з дуже вже великими перервами; обличчя його ставало все блідше та бідше, краплистий піт капав йому в чола і стояв він не так, як завжди, не прямо, а прилягаючи плечем до дерева.

— Іди, Марусю! Ти підеш?

— Піду, одказала вона. — Що в тебе болить?

— Ніщо, Марусю, загоїть ся, моє серце! іди...

Він узяв її за руку.

— Яка в тебе холодна рука! — крикнула вона.

— Не до моєї тепер руки, моя ясочко. Поспішай-но хутчій... Віддай хустку... Сюди... Йди... сказав він так переконуючо та поважно, що вона вже більш не одважила ся питати.

Він хотів одхилити віти, але не зміг. Вид такої недужности у людини, на яку вона звикла дивити ся, як на уособнене всіх сил фізичних та моральних, вразив Марусю. Вона страшенно зблідла, але сьвято сповняючи його жадання, нічого не сказала.

Чиїсь иньші руки — живаві та грубі — свої, робітницькі, як зараз помітила Маруся, нараз простягли ся та одхилили гилля.

— Не бій ся, Марусю, промовив січовик; — се мій товариш... Він тільки чужих кусав... Правда, Іване?

— Звісно, правла, — одказав густий бас, судячи по якому скоро можна було повірити, що властитель його, коли захоче, то вкусити зможе.

Слідом за сим одвітом Маруся побачила вперед, високо між листом, невеличку голову, смагляве обличчя зі світлими вусами та пару блискучих очей, а потому довжезну, чоловічу постать, що швидко сунула вперед, прокладаючи їм дорогу.

— От се й есть товариш мій, Іван, мовив січовик Марусі

— Бачиш, який: дуби у лісі переріс!

Іван, посовуючи ся наперед, кілька раз придержував ходу та оглядав ся на товариша, немов ждучи, чи не треба буде йому помочи, але січовик тоді кожен раз одказував йому:

— Іди, йди, Іване!.. Чого-ж ти став? Може ти задумав квітки збирати у траві, чи грибів пошукати хочеш?

І Іван знову рушав далі.

Далеко скоріш, як сподівала ся Маруся, вибрали ся вони на узлісся.

З сього боку коло самого узлісся починали ся поля, і вузенька межа між розцвиллою гречкою, по-над якою бринів рій бджіл, виводила на чорну польову дорогу, яка правильними, як здалека здавало ся, манівцями вила ся до слободи, що вріла на небозводі, перетинаючи по дорозі два невеличкі гаї.

— Бачиш, Марусю, он гай... оттой, останній... Іди, моя ясочко, йди... Ось хустка...

Він показав їй точнісінько таку саму хустку, яку вона раз підняла на церковному ганку і подала гетьманській пані братчисі.

Маруся узяла хустку, думала йти, але тихо скрикнула і стала.

Січовик, що поклав їй, голубячи її, руку на голову, нараз похитнув ся і коли-б не товариш Іван, певно впав би.

— Кров! кров! — скрикнула Маруся в жахощ...

— Кров, справді, сьвіжа тепла кров просякала крізь ветху свитину старого бандуриста.

— Байдуже, Марусю, байдуже, — промовив січовик. — Пам'ятаєш що ми з тобою говорили? Не той козак, що за водою пливе... а той, що проти води... Се вагоїть ся... Адже ми з тобою пустили ся не ягоду-малину збирати... солодкого й сподівати ся годі... Іди, моя ясочко... йди... завяжи хусткою голову...

— А ти? — спитала Маруся, тремтячими рученятами завязуючи, за його порадою, червону хустку.

— Я прийду, мов серце, прийду...

Почули ся, оден по другому, три постріли. Товариш Іван вслухав ся і промовив:

— Вони!

— Іди, Марусю, йди... повторив січовик.

Він хотів, своїм звичаєм, погладити її по голові, але рука не звела ся.

Він тільки промовив:

— Іди, Марусю; треба!

Вона пішла.

— Оглядати ся можна? — проговорила вона, неначе звертаючись до неприсутнього повожатого.

І оглянула ся.

На уалісню вже нікого не було. Ліс здавав ся посплічною зеленою стіною.

Се не перешкодило їй ще не один раз оглянутись.

Одначе, потураючи серцеви, вона не забувала про доручену їй справу і йшла швидко, якомога.

Ось перший гай, увесь наскрівь пройнятий кармазином заходу.

Скільки тут квіток цвите і пахне!

От знову поля, знову розквітла гречка, брилиивий рій бджіл. Близесенько вававкнув перепел.

Ось і місток за гайом.

Хтось ніби женеть ся, прудко женеть ся.

Треба поглянути, звідки й хто.

Схожий ніби на Татарина. Еге, таких зустрічали вони не раз по шляхах і постійно од них ховали ся або в рів, або в жито.

Чи не сховати ся й зараз?

Він жене просто до містка. Треба сховатись в очерет.

Але вона не вспіла ступити й кроку до густого очерету, що ріс коло містка, по березі мілкого прозорого струмочка, на вид велетенської зеленої щітки: почув ся постріл, і червона хустка зачервоніла ся на чорнім шляху.

Хустка ся брала тільки своїм коліром, добрата ж її показала ся така, що навіть неситий Татарин не поласив ся її взяти і знову погнав далі, неначе обманутий надією.

Коли все втихло, із гаю, з того що за містком, вийшов якийсь селянин із сокирою і в'язкою зеленого суччя за плечима і йдучи мимо, нахилив ся, обернув до себе помертвіле дитяче личко, пригнув руку до грудей, під якими зробила ся вже калюжа теплої крови, потому промовив: „ні, вже не оживеш!“ і пішов далі своєю дорогою.

Проте він зняв червону хустку і поніс її з собою.

Давним-давно се все діяло ся, але й досі ще невеличка могила, поблизу тих країв, прозиваєть ся „Дівоча“.

Кажуть то-ж, що могилу сю висипав сам, своїми руками, якийсь запорожець.

Пройдисьвіт.

I.

Отже ніде нема такого широкого степу, веселого краю, як у нас. Таки нема, нема, нема тай нема!

Де такі тихі села? Де такі величні, огрядні люде? Де дівчата з такими бровами?

Згадати любо, побачити мило — та тільки жити там тяжко.

Так от у нашому краю був маленький хуторець, Божівка. Хуторець стояв собі коло дубового лісу — усього навсього пять хатинок білілося по горі. Гора зелена, низька, а під горою тихенька річка і така чиста, прозора, що хоч чепурухам у ній видивляти ся. Від хуторця один шлях звивав ся, ховав ся з очей в дубовому лісі, а другий стелив ся далеко, далеко степом у село Рокочі.

Найкраща хуторянська хата стояла найближче до лісу. Хороша була хата. Коло неї славний садок та добрячий город.

Жив у тій хаті Юхим Чабан; славили, що людина при достатку і розумна. Жінка в нього давно померла; лишила йому дочку Марту.

Дівчині вже налічили сімнацять літ, і така проквітла дівчина, що хоч малюй, хоч цілуй.

В Божівці хати не стояли одна проти одної — там стояли хати різно: одна хата в ліво, друга далеко в право; одна нижче — у половині гори, друга — на самому шпилечку. Од кожної хати розбігалися стежечки поплутані та переплутані, наче нитки у недбалої та нетерплячої господині.

Найближча сусіда Чабанова була Рясничка, удова із сином, парубком; трохи далі жили Кожушки, старі, одинокі люде, а ще далій, на одшибі, коваль Гарбуз кував, а за ковалем бідував одставний москаль, що одслужив праву ногу не знати на що, і дослужився хрестика не знати за що.

Одної весняної доби Чабан сидів коло своєї хати на призьбі, одпочивав та журився, що минулого року в цього пшениця не вродила, та роздумував, чи вродить вона сього літа.

Чабан був уже чоловік літній, міцний, високий, плечастий. Шия була йому довга, голова невеличка, горда. Він підголював волосся та сивувату чуприну закручував за вухо. Брови йому чорніли як п'явки, погляд мав соколиний, а вус такий, що вітер маяв ним як шовковою травою. На Чабані була сорочка полотняна, біла, — дочка вистебнувала її мережками — та білі полотняні шаравари.

Чабан сидів трохи похилений, та не так, як хиляться кволі люде, а так як спочиваюча сила, — сидів та роздумував, та поглядав навколо себе на степ, на поля, на ліс. Усе зеленіло, усе розвивалося та проквітало. Сонце не викочувалося зва біло-димових хмарок, а було тепло-тепло, — немов чути було, як трава в землі проростає.

Пахло наче солодким медом та першими, свіжими листочками.

Нікого не видно було, а було чути, як Марта співала „виряжала в похід козаченька“, господарюючи в хаті, та чути — коваль кував, а за лісом одгукувало ся.

Грюкнули двері в сусідній хаті: сусіда Рясничка вийшла з дому — проворненька, чепурненька, кирпатенька, бистроока жінка, — а за нею вийшов парубок високий на зріст; свіжий та дужий, він мало що не промовляв: „добре їм, добре силю, добре роблю“.

Чабан угледів їх і зачув, хоч й оком не кинув і вухом не повів.

Рясничка хутко опинила ся коло Чабанової хати та на добридень дала.

— Добридень, сусіде, як вас Господь милує?

— Спасибі, — одмовив Чабан і повитав ся з Рясниченком.

— От як Марта виспівує! — мовила Рясничка. — Пташино моя, здорова була!

Марта почула голос та вітання, визирнула у віконце, вклонила ся сусідам.

— А ми вже в ліс отсе йдемо, а ви ще не зібрали ся? — зацокотіла знову Рясничка. — От і кожущки спізнали ся; тай коваль не йде, і москала щось не має, — чи не пішли вони попереду нас? Чи не бачили ви їх, сусіде? Ох, посижу я трошки коло вас.

Тай сіла поруч із Чабаном.

— Марто, виходь-по, нехай ми на тебе поглянемо, виходь! — викликала вона Марту.

Марта вийшла з хати та сіла коло сусіди. Вона сиділа вільно, як істна пташка. Рясниченко, повитавши ся з Чабаном, як став проти нього,

так і став, скинувши сокиру на плече, а очима усе поводив на Марту.

— От яка весна тепла! — завела знову Рясничка. — Хліб сьвятий уродить. Учора ходила я дивитись на руна — такі що й вуж не пролізе. У мене на городі усе так красно сходить! Тільки от худоба у мене хиріє! а в иньших худоба гора горою! Що маю діяти! Така моя доля! На чуже щастє не мухою впасти! А памятаєте, яка худоба була в мене, коли ще мій небіжчик чоловік на сьвітї мав ся? Живий був чоловік — то й роскоші були, та чоловік умер. Усі ми помремо, а тим часом треба жити!

Рясниччина мова була швидка, уривчаста, скороспішна; речі її були немов розірване намісто, що розкочувало ся у всі сторони та на всі боки.

— А що, ваш наймит не прийшов іще? — спитала Рясничка Чабана. — Чому се його й досї не має?

— А от прийде, то й скаже чому, — одказав Чабан.

— Ох, ті вже наймити! Усі вони однакові; не дурно мовить ся: „Найміте, найміте, чого рано устаєш? — Байдуже, я надолужу то вмиваннячком, то вдяганнячком. —

Слава тобі Господи, що у мене свій парубок!...

Марта промовила:

— Он коваль іде, а за ним і москаль шкутильгає.

— Еге, еге, йдуть обое! — мовила Рясничка. Диви, як коваль ступає, як доріжку міряє! А закурений який, сьвіте мій небесний! А сей бідолаха за ним шкандибає. Блідий на лицї, і не

довго вже йому животіти. Що які то безталанні сі москалі, то сохрани мати божа!

Коваль надійшов до Чабанової хати, з усіма повитав ся, став коло Рясниченка і на Марту нильно поглянув. Коваль добре сьвіттив очима. З себе він був сухий, як перець, горбоносий, русявий та наче хмарний од думки, чи турботи, а може ще більш його охмарювала ковальська сажа.

— А ми вас дожидаємо, — мовила Рясничка до коваля. От Кожушки спізили ся, — звісно, старі люде охаючи йдуть на роботу. Сьогодні ранораненько, як сьвіт, я бачила до вас приводили сорокатога коника підкувати, — славний такий коник! Знайомий чоловік у вас був?

— Знайомий, та ще й кум, — одмовив коваль.

— А от я свого кума давним-давно не бачила. І куми не бачила, аж мені нудно.

Москаль наблизив ся та уклонив ся. Кволий був чоловік, слабий, до землі хилив ся. Він обер ся на свої милиці та важко оддишував. Його спитали про здоровє.

— Яке там здоровє, — одказав він тихо та глухо. — Тяжко нездужаю. Голова дуже болить і очи болять. Було колись-то в мене здоровє, та загуло.

— Треба б вам людей питати, ліків шукати, — раяла Рясничка. — Я чула, що од голови...

Москаль тільки рукою махнув.

— Бачите, які ви! — закинула йому Рясничка, — ви сами не...

Тут надійшли старі Кожушки. Рясничка забалакала з ними.

Кожушки були обоє люде тихі, добрячі обоє, і чоловік і жінка, господарство було в них у доброму ладі, і не то що про жите, але й про смерть усе в них було наготовлене.

Чабан узяв у хаті свою сокиру і всі пішли разом у ліс, чоловіки рубати, а жінки збирати сухе гилле — одна Марта лишила ся дома.

Вона сіла в шитвом поблизу своєї хати, під вербою, шила та співала.

Час минав, а вар не спадав, прохолодою не повівало.

Сонце все ще не вибило ся ізза хмарок. Марті здавало ся, що от тільки укажуть ся сонце, та заблищить варко, то звялить, спалить її, як то-несеньку квітку.

Марта вже й співати не співала, і вишивати залишила, — почала її дрімота брати. Нараз хтось надійшов до неї — вона стрепенула ся.

Надійшов парубок; гнучкий, стрункий, смаглявий, молодий ще. Він був дуже гарний, але сумний; він до дівчини не усміхнув ся і повітав ся з нею без жадних жартів.

Він спитав її про Чабана.

— Се мій батько, — одказала дівчина. — Батько пішли в ліс. Вам їх треба зарав?

— Я наймит.

Тоді Маруся згадала, що батько поєднав наймита і ждав його іще з вечера.

— Батько вас дожидали, — промовила вона.

— Я й прийшов, — одмовив наймит.

— Ви мабуть іще не обідали? — спитала Марта.

— Спаскбі, я не хочу. Коли ваша ласка, то я б води напив ся.

Марта хутенько принесла в сіней холодної водиці наймитови. Вона йому: „доброго вам здо-

ров'я пивши“, а він їй: „спасибі“, тай край, ні слова більш. Наймит сів на призьбі тай сидів як каменяний, гляючи в землю.

Марта увяла ся до шитва, тай намережила замість полюхівки ляхівку... Усі думки її витали коло наймита; вона бачила, що й сорочка та шаравари в нього проношені, у латках, що червоний пояс вицьвів, білесуватий став...

Марті од разу спало на думку: що коли б пишно прибрати сього наймита? І зараз вона його в мислях своїх вирядила як найроскішнійше. Став він гарнійший в чепурному убранні? Ой, ні! навпаки, ніби щось утратив навіть. Марта споглянула на наймита і наче зраділа бачучи його вбогу одержу, і знов у неї зароїли ся думки в голові, та вже думки не про убрання, а про самого наймита, і думаючи про нього, вона не прикрашала його, а тільки споглядала на нього та... та немов любила ним.

Він сидить такий похмурий. Які то в нього мислі? Які думи?

Хотіла вона, та не знала що промовити до нього, яким йому словом догодити.

Наймит ані разу на неї очей не звів.

Марта забігала мислоньками усе далі; вгадувала вона, чи не покинув кого-небудь наймит і де покинув, в якому седі, і яка йому доля буде? І питала ся, яка їй, Марті, доля вилучить ся в Бога? Як житиме вона і з ким, і як вона вмере? Чому наймит не заговорить? Чому б се не відати людині наперед, що йому на віку буде?

Без ладу роїли ся в неї мислі, тисячі усяких, зовсім не похожих вдогадів, привидів та запитів враз поставало.

Зачало повівати холодком, а хмарки поси-ніли; в лісі зашуміло; збирало ся на дощ. Бли-

скавка де-коли заблисне та грім загуркотить зда-дека глухим гуркотом.

— Буря буде, — промовила Марта.

Наймит не одказав, тільки поглянув на хмари.

Буря наближала ся. Марта позирала навколо себе, наче хотіла мислі свої прикласти до того, що її окружало, до щоденної та звичайної роботи та клопоту, та згадала, що од дощу треба сховати верно, що сушило ся серед двору, а в садку треба ізняти полотна, що білили ся.

— Ой лихо, а на дворі зерно, в садку по-лотно! — мовила вона і побігла.

Наймит зараз підвів ся і за нею пішов, як наймит за господинею — прислужувати та по-магати. Вони разом зерно сховали, разом полотна ізняли. Тут почув ся гомін — се в лісу поспі-шали до дому, од дощу втікали до хати.

Дочка зустріла Чабана, він їй мовив: — Втікли од дощу. Побачив наймита й мовив до нього: — Здоров, Максиме, садови ся.

Усі сіли. Наймит од господаря чим далій, як слід наймитови, Марта в куточку.

— Ти опізнив ся, Максиме, — промовив Чабан.

— Опізнив ся, добродію, — одказав наймит.

Дощ падав уже ливний, а по дощі град сипнув, як із кошика.

— Ге, ге, ге! — мовив чабан. — Пропав хліб!

II.

Рясничка, бачите, вже давненько поклала, щоб оженити свого сина на Марті. Вона вже й посаг увесь до ниточки і по ниточці перелічила та неначе б його в свої скрині поховала.

Син тільки дякував матері. Марта була йому й до душі й до серця, хоч він і рідко заводив із нею розмову, а коли й лучало ся, то більш дививсь собі в шапку, як на дівоче личко; він давно вже думав про неї, і в мислях вбачав уже її в своїй хаті господинею. Як уявить він собі се жадане життя у купі з нею, зі своєю молодою жінкою, що в куці робота і в купі сьвято, що у дворі все водить ся, на полі усе родить, у коморі запасно, а в хаті усе веселе, лагідне, як уявить він собі все отсе, так навіть сон його голову починає хилити од такого солодкого щастя. І хороше йому спить ся, і хороше йому снить ся! Думками він богатів і надією втішав ся, а час та години плили для нього, як у казці.

Бувають такі люде, що вони вже на сьвіт нарождають ся хазяями, — оттакий уродив ся Рясниченко. Він іще був завбільшки в вузлика, а вже збирав свої трісочки на купку, і вступав ся за свого вола, як за рідню і знав своє поле, як вірного друга. Входячи в діта, він усе більш та ширійш дбав та пеклував ся про своє господарство, все охотійш та пильнійш для себе працював. Йому таланило у всьому, не то щоб уже дуже, але добре таланило; він потроху розживав ся та жив на білому сьвіті, не нарікаючи на свою долю. Одно може докучило б йому, що мати була надто сварлива, швидка, шустра, прогнозувата, негомонна, завзята, — ввагалі неспокійна людина, не то що иньші смиренькі жінки на сьвіті, нехай їм легенько вітхнеть ся! — та Рясниченко до сього навик та призвичаїв ся. У дрібницях він уступав матері і слухав її мовчки, а в важному ділі, коли Марту полюбив, дак, хвалити Бога, найшов він у матері порадицю собі та помішницю, — жадного лиха не стало ся, жадної сварки не вий-

шло, і разом вони обоє дожидали та ждали, щоб діло дійшло до доброго краю.

Та не так воно в світі дієть ся та ведеть ся, як нам жадаєть ся, — се кожен знає. Лучило ся дві пригоди: перша пригода, що коваль почав задивляти ся на Марту, а в коваля, була чутка, мішок грошей закопано в хаті, — коли не в правому, то в лівому углі од печі, — а жабуть сам кожен розумів, що се таке, мішок грошей в життю і для того, у кого він є, і для тих, у кого його нема. Друга пригода та, що Чабан наче оглух, осліп та одурів: не бачив, не чув та тямучість усю втеряв. Марне пропадали усї слова та натяки у бравой Ряснички. Чабан нічого, нічого, ні капелини не розумів, наче б із роду ніхто на світі не сватав ся та не женив ся. Даремне Рясничка біла ся, як риба об лід.

Вже здаєть ся, який не випадє вечір тихий у Бога, як не з далека, стороною Рясничка починає підїздити до Чабана, яким медовим голосом не зніме річ — усе, усе, усе надаремне!

А треба ж таки знати, що думав Чабан! Треба таки дійти, що він замишляє! Треба таки довести його до того, щоб він і думав і замишляв так, як він повинен думати та замишляти! Еге, повинен!

Іде вона у вечері мимо Чабанової хати, бачить: Чабан сидить на повседашньому своєму місці, на привьбі.

— Добрий вечір, сусїде!

— Добрий вечір, сусїдо!

— Який прегарний вечір нам Бог дав!

— Вечір славний.

І довгенько йшла у них розмова проста та пуста про те, про се, як нараз Рясничка і згадала, добра душа!

— А деж Марта ваша? Господи! що яка то люба дівчина! Така люба та мила, що й рідної дочки не треба! Де вона, люба ся дівчина?

— Де-небудь по господарству, а може й гуляє, — одмовляє Чабан.

— Що яка то роботяща, моя голубка! Тільки й можна її прирівняти до мого парубка...

— На світі жити, так треба й робити, мовляють, — промовив Чабан.

— Дай Господи їй пару совітливу, добру! Може, Господь й пошле їй такую!

— Може й пошле, — одмовляє Чабан.

— Борони її, Боже, від ледачого! За ледачим чоловіком жінка вагибає! Пропадає! Яке життя за ледачим? Погане життя!

— Негарне життя з ледачим, — каже Чабан.

— А хіба мало таких, що стелють мягко, як пух, а спати ляжеш — дак кісточки ниють?... А заміжжя не на рік, а на увесь вік — потім увесь вік не повбудеш ся лиха... Лучасть ся, пошле Бог такого... такого... Краще й не говорить, такого пошле!

— Бува', — мовить Чабан. — Бува', такого Бог дасть, що потому й дідько не возьме.

— А з добрим чоловіком життя таке, що й меду не захочеш!

За добрим жити славно, гарно!

— Коли б добре, — та ще до того довго! — промовив Чабан.

У Ряснички вже очі почали розбігати ся, вопа ніжками притоптувала, і пристукувала ручками — словом, із нею діяло ся те, що з багатьома иньшими палкими душами, коли їх кривдять непокірливі істоти.

Чабан сидів зовсім нерухомо та дивився, куди очі спадали — на зелений степ, широкий та далекий, що був затягнутий вечірнім червоним сьвітлом.

— От у вас дочка, сусіде, а в мене син, то нам із вами годі не подумати, годі не зажурити ся часом... промовила Рясничка, придушивши усе в своїх грудях, окрім терпливості та добродушности. — І думи, і турботи, і клопоти посідають часом...

— А певно, посідають, — одмовляє Чабан.

— Тай то правда, що ще не горить над нашими головами! — промовила Рясничка, сьміючись добродушним, але страшним для усякого нежонатого чи жонатого, сьміхом. — Не завтра вам дочку віддавати, не завтра мені свого сина женити... Про те, чому б про се не подумати?

— Се правда, що над головами не горить, — одмовляє Чабан; — а подумати можна, гріха не має.

Рясничку немов підкинуло — навіть у неї в очах усе ясне та червене стало. Вона присунула ся ближче до Чабана. Чабан сидів нерухомо — не поворухнув ся.

— Як же ви думаєте, сусіде? — спитала Рясничка.

— Про що? — спитав Чабан.

— Та про вашу Марту...

— А що ж Марта?

Від петерплячки Рясничка вкусила себе за язика і вщипнула себе в руку дуже боляче. Треба гадати, ніхто не має сумніву, що так себе карають тільки в таких випадках, коли не навернеть ся ніхто під руку.

— Нічого, нічого, — промовила Рясничка. — Так у вас жадного наміру не має?

— Якого у мене нема наміру? — спитав Чабан.

— Так! так! — одмовляла Рясничка, схопившись із призьби. — Почувши, що ви говорите про Марту, мені в голову прийшло, що ви на кого-будь важите...

— Я, кажете ви, на кого-будь важу? — спитав Чабан.

— Та Бог вас сьвятий вгадає, на що ви важите! Нехай вам Біг й допоможе у вєшому! Добривечір, сусіде! Нехай вам Господь помагає!

Та промовивши се палке бажаннє, Рясничка побігла до дому, до своєї хати, а Чабан лишив ся на призьбі, сидючи непорушно, та гляючи у стєп, — тільки старий супостат моргнув бровами, як блискавкою, і зуби блиснули в під довгих вусів усїм своїм білим, міцним рядком.

Рясничка олинела ся в своїй хаті. В хаті темно й чути, як хтось спить і сильно дше. Вона метнула ся туди й сюди; тут стукнула, там грюкнула, кога — роскошолюба штовхнула і протверезила, відра вивернула, нарешті, накинула ся на сина, що лежав простягши ся на лаві та спав сном праведним.

— А що се ти? Спип, наче б шовком вишивав! Чи ти може думаєш, що печені голуби сами тобі в рот влетять! На кого ти надію маєш? На що ти покладаєш ся? Тобі заслїпило, що коваль поперек твоєї дороги? Ти не знаєш, що може коваль уже Марту сватає? Чому ти гадаєш, що Чабан її не оддасть за коваля? Хто тобі сказав, що старий скупиндряга сей... сей Юда... сей... хто тобі сказав, що він не рахує на ковалєви гроші? Чому ти до Марти не приголубиш ся? Чому тебе

Марта досі не любить? Ой, Боже мій милостивий! що се за тягарь у мене!

Син прокинув ся, стурбував ся, заклопотав ся та лунав на матір великими очима.

— Чого сидиш, як копиця? Чого дивиш ся, як ворона? Іди, йди! йди! Серце мов розірветь ся на шматочки, на частинки зараз! Зараз, їй Богу, зараз! Геть мені зараз! Зараз! Іди ж, іди геть із очей моїх!

Син, ухопивши шапку, втік із хати, а Рясничка, вигнавши його, ще чимало лаяла та проклинала Чабана, коваля та свою долю, а потому, втопивши ся, стала одпочивати, сївши на лаві, та обмислювати, як краще діло повести, як хитрійш повернути, як мудрійш ворогові туману пустити.

— Зажди, зажди, стара чортяко! Я ж тебе підведу! Бусурман! Жива не буду, коли я тебе не отуманю он як! Розумна твоя голова проклятая, тай у мене ж не глек на плечах, хвалити Бога! Стара собако! Продажня душа! Гадюка! Хитрун безбожний! Не сподівай ся, мій соколе сивий, що весь вік будеш людей обманювати! Ні! ні! ні! Годі вже! Край! Не все котови масниці, — буде ще й великий піст! Невірний ти котюго!

Довго се бідолашне мишеня не могло вгамувати слів, і ще довше думок вгамувати: заміти, замисли на котову голову були, мабуть, не в останніх.

Рясничка, бачите, те ж була горда. Охотнійше вона б у могилу лягла та варила ся, ніж почувала од Чабана на пряме запитанне: „чи оддасте Марту?“ прямий одвіт „вибачте!“ Иньша річ було сватать Марту натяками; тут як що й одмовить Чабан, так можна його ж змішати самого: „се звідки ж він узяв, що йому натякнули про сва-

танне? Та сього в роду і на мислі не бувало! В дивовижу й слова його чудні чути, їй Богу!”

Запевне добрі люде мокрим рядом напосядуть ся на молодицю за таке лукавство; не ганьбіть її, добрі люде! Нехай вона одна за усіх сього разу не покутує: адже вона сама од людей навчила ся! Од кого власне, спитаєте?

Еге, чого ви захотіли? Хиба влічши сих учителів? Усіх не перелічиш, а меньшість не варто й турбувати — на сей раз вибачте.

Поки сердолюбива мати хвилювала ся та в голову заходила, думаючи в хаті, син тиняв ся коло Чабанової селитьби та поглядав на все округи, як теля на нові ворота; він жадав заспокоїти ся та не знав, як свої думки звести до купи і лад їм дати, бо, треба вам знати, добрі люде, що се був такий парубок, що коли його налякати, або стрепенути, або стрівожити сильно, дак він зовсім й прощай: усі думки знімуть ся, наче дикі птиці, всі полетять, тільки в вухах шуміти не — більш нічого. Ото ж він прохожував ся оттак мимо Чабанової селитьби та потроху поправляв ся, і вже почав був міркувати, що йому далі робити, коли се рипнули в Чабана хатні двері і на порозі стала Марта. Вона вийшла і стала нерухома, тихо, наче мальованая. „А от, їй Богу, я скажу їй добрий вечір! промовив Рясниченко сам до себе: — їй Богу, скажу! Диви, яка тихенька стоїть! зараз я їй на добрий вечір дам!”

— Добрий вечір! — гукнув він, приступаючи ближче.

Марта здригнула, обернула до нього своє вродливе личко і одмовила:

— Добрий вечір!

Знати було, що вона нікого не дожидала ся.

і немов би здивувала ся, в якій речі він тут увяв ся?

— А батько ваш? — спитав парубок.

— Лягли одпочивати.

— Давно лягли.

— Ні, недавно.

— А наймит ваш де?

— Пішов спати.

— А ви не спите?

— І я піду.

Марта поглянула округи на небо та на землю. Рясні зорі майоріли, соловеї голосно щebetали; трава та квітки, вілля, дерев'я та рослини — усе відляло ся в одну тінь.

— Добра ніч! — промовила Марта і знову поглянула округи, і не швидко зникла, та зачинила двері за собою.

Парубок лишив ся на місці, як той, що збіраєть ся пташку ввіймати, а замість того впустив і тільки стежить, як вона полетіла.

Тут вийшов як раз наймит у Чабанові ворота і перейшов мимо Рясниченка. Рясниченко увяв ся був за шапку, але наймит мабуть його не добачив та зник за Кожушковою селитьбою.

— Куди се наймит помандрував? — спитав сам себе Рясниченко, і нічого не здобув на одвіт, тай повернув до дому.

Коли се коваль іде мимо, іде велично, як паша турецький.

— Гов! — гукнув до нього Рясниченко — де се ви були ковалю? — Де се ви так припізнали ся?

В Туреччині, справедливі люде оповідали, паша скільки душа його забажає, стільки й топить людей. Ну то що в того? А те, що борони Боже

того Турка, на якого б справдешній паша так поглянув, як коваль на Рясниченка.

— Бувайте здорові! — промовив коваль наче в дзвін по душі, і попростував далі до своєї хати.

— Що які-то люде такі! Не можна з ним розбалакати ся, їй Богу! — мовив Рясниченко. — Зовсім не можна!

Він постояв — постояв, поглядів — поглядів на всі боки, тай пішов до дому.

Увійшовши до хати, весело окликнув матір:

— Мамо!

— Чого? — одвернула йому мати. — Що таке? Я тут. Я тут коло вікна — кажи!

— Я зараз Марту бачив.

— Ну, й що ж?

— Ми з нею балакали.

— Про що? об чім?

— Обо всьому. Яка се дівчина — красуня!

Він добрав ся до вікна, розставивши у темі руки, щоб не спотикнути ся та не впасти, сів на лаві коло матери та хотів перевести дух од невеликої втоми та од великого приятства, але мати зараз же засипала його питаннями, наче горох сипала.

— Що ж вона тобі сказала? Чи піде вона за тебе? Що коваль? Що батько? Що таке? Як?

Чи бачили ви коли-небудь, добрії люде, людину, яка йшла приємною дорогою і одразу, неждано — негадано попадає в лабеті — попадає такою, як була: ще прислухаючись до пташиного співу, вдихаючи свіжі пахощі квіток та разом уже почувуючи, що її прищикнуто?

Рясниченко попав ся, змішав ся, трохи й стурбував ся, трохи й ошалів. Мати не дала йому схаменути ся, уже вхопила його за плечі та трусила, як грушу.

— Чого ж ти мовчиш? Чого ж ти мовчиш? ти води у рот набрав? чи ти онішив? чи тебе очаровано? чи ти скамянїв?

— Ні! ні! Да ніж бо! одказав Рясничко. — Чого се ви так гніваєте ся, мамо, та побиваєте ся, їй Богу!

Рясничка сплеснула руками.

— Як чого я гніваюсь? Як чого я побиваю ся? Ти з глуму зсунув ся, чи ти з роду дурний? та? Та кажи-ж мені! Розповідай усе!

А сердешний парубок загубив самий початок, що й до чого.

— От, їй Богу! — промовив він із поштивою досадою: — ви мене пхаєте, наче із мосту та в воду!

— Німий, безталанний! — покрикнула Рясничка. — Ти де її бачив?

— Вона вийшла та стала на своїому порозі.

— Та нуж! Що далі? Що ти говорив? Що вона сказала?

— Я надійшов до неї ближче, тай кажу їй: добривечір!

Вона одмовляє: добривечір! Я питаю: а де ваш батько?

Як вибрав ся на стежку Рясниченко, то вже не збив ся, і оповів усе, що було, до ладу та по черзі. Мати слухала гнівна та ледве витерпіла до кінця.

— Так се все тут? — погукнула вона. — Усе? Дурний ти! Недотепа, пустоголовий, безглуздий, нещасний хлопець! хомяк ти! бабак! роззява несправима!

За кожною одзнакою, якою мати його одзначала, Рясниченко тряс своїм густим чубом, а коли у матері голос урвав ся, тоді він промовив стиха:

— Не гнівайтеся, мамо!

— Що? — покрикнула мати.

— Марта нізачо в світі за коваля не піде,
— похопивсь вимовити Рясниченко.

— А ти се по чім вгадуєш, га? Звідки знаєш?

— А як же сього не знати. Вже коли вибірати, чи коваля чи хазяїна, то кожна ровумна дівчина вибере хазяїна. З хазяїном лучче жити, як із ковалем, спокійніше... Хазяїн не грюкає, не кує... Та Марта й не любить коваля овсім..

— Дурень думкою богатіє, — тихіше одказала стомлена Рясничка; — радій та сподівайся, а вона тим часом із иньшим повінчається!

Настала мовчанка, але ненадовго, на хвилинку: Рясничка нараз схаменула ся і скрикнула:

— Та може Марта кого дожидала, а ти їй перебив! Певно вона коваля дожидала! Напевно! Хитра дівчина! Вдає в себе блаженку, безсоромна!

Рясниченко промовчав уже про те, що він зустрів коваля поблизу Чабанової хати. Налякав ся парубок дуже, наче вовка сірого, тай сидить тихо. А Рясничка вже в місця вірвала ся і у віконце висунула ся: скрізь тихо, безмовно було під лискучими зорями, тільки ровкочувало ся солов'єєв щебетання; нікого ніде не було видати.

„Ото, Господи Боже мій! а що, коли на правду...“ наvertsало ся Рясниченкови на думку, і він підвів ся й собі в місця, став та стояв, наче сподіваючись вовка в лісу, вовка ще сірійшого, ще страшнійшого.

— А я піду! — мовить Рясничка. — Я піду й побачу! Я хочу дознати ся! се все не сироста!

Ти лишайся, не йди, а то все поспуєш! — сказала вона до сина.

Обсмикнула хустку на голові тай вибігла з хати. Рясниченко слідом вийшов, і ставши коло порога, дивився, як вона крадькома ходила коло Чабанової хати, підглядала та підслухувала, та бачив, як вона прокралася до ковалевої... Парубка обняв якийсь неспокій, стало якось ніяково, і од разу постала думка, та так ясно постала, як чорне на білому, що, коли справді Марта в иньшим повіпчасть ся? Насупився на хвилину, але на хвилину тільки; потому уста його так і роз'їхалися від уха до уха і білі зуби весело заблисли, — надія наче стояла перед його молодечими очима, і куди він не обертався, скрізь вона, радісна надія, сяяла перед ним.

Він успокоївся, спокійно присів на хатньому порозі та став дожидати матір.

Обійшовши Чабанову хату, Рясничка нічого не побачила, послухавши під вікнами та дверима, нічого не чула.

— Спить, лиха на тебе немає! промовила вона, голубячи когось слівцем, і мов заяць, перескочила до ковалевої хати. Тут вона ще скоріш увірилася, що нікого не було, бо ковалева хата стояла на белебні і з трьох боків ні одне деревце її не закривало, а з четвертої сторони хоч і ріс садок, та такий ріденький, що в ньому не було де добряче й двом голубам сховатися, а не то що двом людям. Притуливши вуха до ковалевого вікна, Рясничка також нічого не вчула і мала вже до дому повернути, коли під самим віконцем, знати на лаві в хаті, щось неспокійно заворушилося. Рясничка припинилася — знов так само неспокійно щось червертається, а потому й заохало.

„Ох, ох, ох!“ Заохало шабуть так само, як колись давним-давно охав цар Саломон, нарікаючи на марність сього сьвіта усяку.

— Диви, стогне, ніби й путящий! — мовила Рясничка про себе. — Що небудь замишляє, щоб тобі пі дна, ні покришки! Ні життя тобі, ні могили!

І вернула ся до дому.

Сня дрімав смачно, сидячи на порозі.

— Бачили що-небудь, чи ні? — спитав він, пробудивши ся.

— Нічого не бачила, щоб їм добра не було по-вік! — одказала мати.

— Як же ви довго ходили, мамо! — мовив парубок! — Я вже дожидав, дожидав — навіть їсти захотіло ся, а потому захотіло ся й спати. Вже дуже пізно. Он уже зірниця де!

Він тикнув пальцем у вікно на ясну зірницю, що вже ввійшла та блискотіла з ясного неба.

— Ти по зорях примічаєш, чи пізно, — одказала мати, — а я то й ніженьок не чую через тебе — я не примічаю ні днів, ні ночей — ніколи спокою не зазнаю.

Рясниченко хотів щось сказати, як небудь успокоїти, та побояв ся, що в лихий час скажеш та знову бурю піднімеш — так він нічого й не промовив, перехрестив ся, ліг, у смак повіхнув, і заснув солодким та міцним сном.

Він давно уже спав, а мати все ще заглибляла ся в думки та гадки, в турботах та клопс-тах. Сьвіте мій! що яка то довга ніч, що яка палка подушка тоді кожному, доброму і злому, нікчемному та великому, коли обнімуть його думки

та надія, непевність та нетерплячка! Ну, та годі. Лежи та спи, хто як приможє, — ми тепер решту хуторян судитимемо.

III.

Коваль Гарбуз покохав Марту... Ви, добрі люде, вже гадаєте, що коли од жінки почули, то й неправда? Ні, і жінки, лучаєть ся, правду говорять. Йй-Богу! Не все-ж їм вигадувати, справді!...

Сього разу Рясничка істу правду сказала, бо коваль Марту справді покохав. Покохав, сам не схаменув ся, як та коли. Вона йому як порошина в око впала, як стріла простромила серце: не думав, не гадав, не жадав, за одну годину, за оден раз, за одну хвилину. Йшов тай зустрів, прийшов тай найшов.

Та иньша була ковалева любов, як Рясниченкова. Ковалева любов сушила та вялила, розумній голові спокою не давала, а ревнивому серцю одпочивку. Коваль був розумний як рабін, ревливий як паша турецький, а до того й соромлячий, як недосвідна, невчена дівчина; палкий, як порох, простий як мала дитина, а вдержливий, як раб. Почувши, що любов прийшла по його душу грішную, коваль похитав головою, та почав обмірковувати, а обміркувавши почав й опинати ся, й боронити ся і волею й розумом, — та либонь, не такі се кіхті, щоб вкохтивши ся, випустили, коли захочеш! Уявіть собі людину на шляху, її палить соняшний вар, немає де очам спочити — тільки сухий, уїдлиий, гарячий пил округи і од разу ровстеляєть ся перед нею зелена, сьвіжа, квітуча рівнина, га? Як тут не кинеш ся до сеї рівнини?

Без жадного роздуму, без тяму, аби лишень хоч на хвилину припасти одурілою від вару головою до осьвіжуючої велені? Ясно? Ясно, як на сьміх ковалева любов усе глибше вкореняла ся та все більше міцніла. Нічого проти неї не помагало. Коваль не приміг вишукати жадного любячого погляду, не приміг пригадати жадного щирого слова, як уже наломав він голови, — та що діяти, він хотів скорити ся лихій долі, — а добра доля, неначе дразнила його: зараз же уявляла ся у всій пишноті своїй. Кожен парубок йому тепер став ся за ворога — він знав, що сьміх та гріх; гнів душив його, коли він зустрічав Рясниченка — він знав, що се неправдиво, — він усе знав, але нічому не міг пособити його безладній розум, нічого не примогла покласти його воля... Усе на сьвіті немов отруєне було для коваля: ні ранній ранок, ні пізній вечір його не осьвіжав, жадне захистне місце не могло його захистити. Не хотів коваль надокучати Марті, не хотів до її батька підлещувати ся — і справді він Марті не надокучав і до старого не підлещував ся.

Зразу він було поклав не бачити Марті, — хіба що коли не можна буде розминути ся, ну, тоді нема ради, підійти, — і ховав ся зустрічаючи її, та ще гірше стало од того ховання; зовсім не добре стало якось на сьвіті; та от одного разу, намучений усякими муками, коваль постановив іначе: поклав, що не варта уся його розсудливість тої втіхи, якою наділяє його одна коротенька зустріч із нею, один дівочий недбалий уклін, поклав він, тай розговів ся на часті бачення та на зустрічі.

Та хіба-ж коваль перший вийшов у бій як лев, а загинув як муха? Не він перший, та не він, треба сподівати ся, й останній буде.

От тоді-то Рясничка підозріла його любов і зачала завидувати, та наглядати, та сторожити, та стежити і як уже коваль ні ховав ся, як ні був на сторожі, а вона таки його спіймала і увірила ся в своїому підозрінню, і уся запалала гнівом на невіру, що замишляв те саме, що й вона, блага душа, замислила.

Одного разу застукала вона коваля на шпилечку, неподалеку од Чабана. З сього шпилечка усю Чабанову садибу було видно як на долоні.

— А що се ви тут ходите, та прогулюєтесь по сьому шпилі? — спитала вона, надбігаючи. — Чи ви гуляєте? Чи в вас сьогодні може яке сьвято? Чи в вас роботи немає? А чи ви вже тепер не рахуете та не лічите нічого?

— Як рахувати сир, масло — то й вареників не їсти! — одмовив їй коваль, наче-б осьміхаючись, тим часом як на серці йому миші зашкребли.

— Чи не бачили ви мого сина, коваленку? — спитала Рясничка, оглядаючись, наче-б її син виростав тут із поміж чубатих березок, що колисали ся на шпилечку.

— Ні, не бачив, — одказав коваль.

— І Марти не бачили, коваленку?

— Ні, не бачив, — одказав та пополотнів.

Шпилечка попала в ціль влучно таї уколола. У Ряснички в очах заяснішало; вона покашляла, зітхнула, похвалила погоду, що красна, та подякувала за те Господеви. А тим часом вона не була-б проворною молодницею, як би не виготовала другої шпилечки, ще гострійшої та болючійшої.

— Пошли вам, Господи милосерний і осінь погожу та хоробу, почала вона спішно, бачучи, що коваль намірив ся піти собі. — У кого син

парубок у хаті, як у мене, тому весілля не минути! Доведеть ся одгуляти!

Тут вона усміхнула ся, наче-б даючи до зрозуміння, що єсть щось у неї на душі, чого поки що висловити не можна. Коваль геть змертвів, одначе спокійно промовив на одвіт їй: „а певно“, і пильно поглянув у гору, — його зацікавило: „яка се птиця летить?“

— Се журавлі летять, — мовила Рясничка.

— Ні, се не журавлі, — сказав коваль. — Журавлі вже пролетіли.

— Бувайте здорові, ковалю, та на весілля милости просим — прийдіть, га?

— А як же! — одмовив коваль, а в самого мороза поза шкурою, наче його в холодну яму запросили.

Більш Рясничка його не затримувала, попросила йому в Бога доброго здоров'я та у всякому ділі поспіху, тай розійшли ся вони.

— Дурень я, дурень! — міркував коваль, йдучи стежкою до своєї кузні та вгамовуючи потроху своє розпалене серце. Чого се я ізлякав ся? Ся відьма навмисне мене дразнить, а я злякав ся! Хиба я не розумію, що немає в мові її ні на шаг правди? Як би правда була, не так би вона дзвонила у всі дзвони тоді. Здасть ся мені, Чабан і на думці не має в Рясниченком посвоїти ся... Кому він призначає її? Кому?

А Рясничка, йдучи до дому, усміхала ся та думала: А що налякав ся? А що медом я тебе почаствовала? Ти стурбував ся, то виходить, не в тобі тут річ! Може Чабан не тобі її й призначає — хто-ж у старого Юди на знаку?

IV.

Хто ж справді на знаку у старого Чабана? Кому він дочку призначає? Які наміри, які замисли у старого господаря?

Що до намірів та до замислів старого Чабана, то сього ніхто ніколи не відав, окрім самого-ж його, старого Чабана.

Чабан був така людина, що крив ся та таїв ся од кожного зі своєю думкою, наче або він її де вкрав, або побоював ся, що в нього її вкрадуть. Що він задумував, дізнавали тільки з того, до чого стаий Чабан сягав. Чабан був такої вдачі, що, либонь, як би вийшло не по його, то й жити-б не став потому. Людина поважна та багата на розум, на його наче хворість яка напосідала, коли він чого жадає та до чого намагаєть ся. Не їсть, не пє, не спить старий Чабан, посмикує частенько комір сорочки, — се знак, що Чабан чогось хоче і про щось пильнує; а їсть, пє, спить смачно старий Чабан та у вечері сидить на призьбі спокійненько, се знак, що Чабан осягнув, чого жадав, — ловів усе до доброго кінця. До якого? В чім? А як охота єсть, то сількісь догадуй ся. Може Чабан жадав набути собі рябого, круторогого вола, що заревів в його дворі одного ранку серед його сивих волів; може Чабанові хотіло ся достати теї пшениці на насіння, яку він тепер сіє; може Чабан клопотав ся, як збути торішне сіно, що одвіз він кудись двома возами — от важ поки що й здогади. А часом то й того немає. Часом Чабан не їсть, не пє, не спить, смиче за комір днів три або місяців во три, або більше, або менше, а потому знову направить ся, заспокоїть ся, а в дворі нічого нового

не набуто і нічого з двору не вийшло. Питати ся про що будь у нього давно, хто знав, не питав ся, бо коли сам Чабан робив запити ясні як день, дак за те одвіти його були такі-ж темні, як і одвіти ворожки — можна було кожне слово пояснити і так, і сяк, і інак, — на двох, а лучало ся й на трох, а то й на четверо.

Але даймо спокій Чабановій вдачі — Бог із ним! хоче він крити ся — хай криєть ся. Може він рацію свою має, — адже-ж кожен може мати свою рацію. В наше гірке время часом і добрий вовк вбираєть ся в лисячі ризи. Дочку своєю Чабан любив дуже і не утискав, але всю волю не знати чи дав би їй, чи ні, коли-б вона попротала. Вона шанувала батька, серце й душа в неї були ще супокійні, не дошукували ся, не жадали, не відали. Невідання се, кажуть, благо, поки не навчиш ся радувати ся та карати ся. Так поки що Марті було спокійно та добре як у Бога за дверима.

V.

Крім сих людей, що вимагали одно од одного, що жадали, сподівали ся, ворогували поміж собою, обманювали, любили ся, які, мовляв, одно одним поживляли ся по трохи, були ще на хуторі люде, що жили зовсім окреме і самі окремі, — се старий москаль та старі Кожушки.

Москаль клопотав ся із своєю хворістю, виглядав смерти та згадував, як то його молоді літа минули, якое нічого й нікого не лишило ся в нього, нічого й нікого не було. Нема до кого й голову прихилити та нема чому вклонити ся окрім того великого, невидимого Бога у високому

небі. Йому й помянути добром небагато що було. Доброї пам'яті тільки й лишило ся, що про те, як він малим із веселим товариством ганяв, та як бідолашня мати його пестила та голубила. Що-ж іще згадувати? Він на службу пішов молодий та дужий, матір покинув у сльозах, в убожестві, а повернув ся із служби слабий та немощний, коли матір давно вже поховали без нього добрії люде, а його поздоровляли з тим, що нарешті вернув ся, що одпочине по трудах, після служби.

У спадщину йому мати полишила клопоть земельки та розвалену хатину. Першого року він пополам із бідою поправив хату, пополам із бідою з'орав земельку, засіяв і що там уродило ся, пополам із бідою зібрав, пополам із бідою кормив ся тим до нового року, а тут й остання сила пропала, він зліг та гадав, як то й його, як покійну матір, ховатимуть добрії люде? Він довго недугував, але не вмёр. Добрії люде його харчували. Потому легче йому стало, та колишня сила не вернула ся. Даремне він брав ся й за те та за иньше, і за десяте, і за двадцятье, — то череду пасти, то городи полоти — ні до чого не був здатен: ноги його не носили, голова боліла, очи не добачали, — геть став негодяща людина і до останку віку свого лишив ся на руках у добрих людей. Добрії люде пособляли йому; либонь, не утяжав він їх; слідувало тільки дякувати, а тяжко доводило ся дякувати одним безсилим словом. Часом йому хотіло ся оддячити як-небудь так, щоб зі свого боку чим-небудь пособити, хоч трошки дещицею якою: сплете він за пів року кошика иньшому, не дбаючи про те, що сліпота й без того змагає; иньшому в городі кілочків настромляє. „Спасибі, спасибі“, — одказують йому і раді в його прислужности: але знати, що ніхто сього

од нього не сподівав ся, ніхто не рахував, що він здасть ся кому-будь, на що-будь.

Треба було доживати віку так, доживати його помаленьку.

Минула молодість, сила, праця, побивання, за що, на що і про що?

VI.

Старі Кожушки жили зовсім не так, як москаль, хоча тож окремо од иньших. Їм цілий вік і талан служив, і хліб родив. На старості літ вони спочивали, як сьвяті: кістки не боліли і не нили по трудах; душа, серце не боліли і не нили по визнаних втратах, бо ніколи не було у них труда кривавого, ні втрати памятної. Обоє вони споглядали привітно, ясно та байдужо на всіх та на все на сьвіті, крім своєї господи та свого життя. Почують що-небудь лихе — зітхнуть, похитають головою, віддадуть на божу кару тай забудуть. Почують що добре, похвалять, полюбують, пошлють до Бога по заплату, тай забудуть.

Обоє вони сливе однолітки, ровесники були, та доживали вже по шостому десятку. Голови їм посивіли, якісь лагідні зморшки вимережали їм повні лица; румянець ще йграв на щоках, і хоч вони ходили згорблені трохи, але хода їхня була тверда і бадьора. Вдачі були вони однакої та одно друге поповняли. Кожушок був цікавий, любив усе знати, легкодумний та легкодухий був трошки дідок, трошки й небій. Кожушиха була боязка, зразу усьому не вірила, за жадними новинами не ганяла ся. Кожушок збірив усе добре і лихе не розбіраючи, Кожушиха розбірала, судила та рішала.

Люде заможні та літні, вони великим господарством не займали ся, поле продали, хліба не сіяли, держали пару волів для своєї приємности, коня для забавки та усяку домашню скотину та дробину, щоб мати, що треба, про запас, а ще більше, щоб було коло чого порати ся, було чим утішати ся.

— Пожежа була в Кропичях і Іван Лях із стріхи вбив ся, — приніс звістку Кожушок.

— Ох, Боже мій милостивий! — мовить Кожушиха.

Та ще чи правда сьому? А дознавши напевно, що правда, вона Бога молить: царство йому небесне та місце спокійне!

— А Круки дак тепер усі вже пропали після сеї пожежі: бери торбу на плечі тай іди по світу! — розповідає Кожушок.

— Се Бог випробовує! се Бог випробовує! Його воля сьвята! — рішає Кожушиха.

— Ой, як же я натовив ся! — мовить Кожушок потягуючись.

— Спочинь. Напий ся сьвіжого молочка, — радить йому Кожушиха. — Я тобі наллю молочка в нову мисочку...

— Що се за нова мисочка? — питаєть ся Кожушок.

— А се та сама, що ми на ярмарку купили, забув? Се вона й єсть, ось вона!

— Се гарна мисочка. Що ми за неї дали? — питає Кожушок, залюбки глядючи на мисочку.

— Сороківку дали. Гарна мисочка, мерезана яка! — любує Кожушиха.

І довго обов потішають ся мисочкою.

Як то любо бувати в таких стареньких у гостях! Скільки гостинности, щирости, любої привітливости! От як із стріхи впасти, або погоріти,

дак тоді товариство їх не таке солодке — але тоді зовсім иньша річ... тоді усе видасть ся инакше...

VII.

Наймит Максим був дуже роботяща, до діла пильна людина. Нікому не довело ся-б нагадувати йому, коли що робити, нікому-б не привело ся його учити, як що робити: золоті в нього були руки до всякої роботи — чи в хаті, чи на дворі, чи в полі. Але до спільного життя, до речей, до приязні Максим був важка людина: ні говорить, ні засьмієть ся, де там! навіть одказує він так якось, що й тобі мова урветь ся і слова завмирають на устах, і сам не наважуєть ся промовити до нього ні ласкавого, ні гіркого привіту. З початку Рясниченко трактував його своєю люлькою, питав ся три рази: чи не сирота він, чи не вмер часом хто небудь у нього? Наймит двічі не почув, а в третє одказав, що в нього усі повмирили; за люльку подякував, але не взяв покурити. Рясниченко все таки примощував ся до нього в балачкою: як у селі в них? та чи велике воєво? та чи хороші люде живуть там? Наймит давно своє село покинув; нічого не знає. Рясниченко по тому всьому почав обминати наймита та згодив ся з матірю своєю, що наймит — недобра душа, і Чабан зазнає з ним лиха, а може ще й усі хуторяне од нього біди приймуть, а що одно, то напевно: не буде нікому од нього пошани, ні угодливости. Він пірця не подніме ні для кого, буцім би то так відданий він хазяйській роботі! Він „здоров був“ не скаже, коли з ним зустрінеш ся, аж лобами доводить ся стукнути ся, — ніби не бачить!

І старі Кожушки помітили, що наймит не одрадісна людина та незабаром перестали вони вупиняти його, коли він мимо переходив та перестали з ним радити ся, що завтра буде: погода чи негода.

Москаль наймита ні про що не питав та ні об чім його не просив, але як що наймит вважав хоч трохи на кого небудь, то се на москаля. Мабуть із милосердя християнського.

Коваль споглядав на Максима скоса.

Чабан не нарікав на свого наймита: робота була пользовита та спішна, а хазяїнови з наймитом не приятелювати, дітей тож не хрестити. Проте й Чабан часом як гляне, то й одвернеть ся од сього хмурого, понурого обличчя.

Сим хмуриш обличчям одна лише Марта любиувала. Не могла вона на нього надивити ся, не могла вона про нього надумати ся. Дні в Бога якось нараз коротші стали, часу не ставало для неї. Вона почала пізніш лягати та мало спала, все про нього пильнувала, та все допитувала, од чого, звідки хмурність береть ся, усе було його жаль; вона ранійш почала уставати, дожидала та жадала побачити його як найскорійше, і лякала ся його погляду, і бояла ся його слова, і не було либонь нічого в неї такого завітного на світі, чого-б вона не віддала за се єдине його слово, за сей єдиний його погляд. Як хутко вона привчила ся пізнавати, коли йому тяжче та коли болячийш; коли йому сумно, а коли гіркийш! На його похмурому обличчі, для всіх иньших завсїди однаково похмурому, скільки-ж то вона вбачала тіней та сутіней!

Часом здавало ся, що от іще він не бував такий смутній, часом видавало ся, що попередү його очи не дивили ся так пильно, часом здавало

ся, — жадної ще між ними не було розмови, крім розмов про господарство, про роботу, — іноді, кажу, здавало ся, що слова його про господарство, про роботу, а голос дзвенить якось не так, і щось таке от-от він вимовить і щось таке от-от станеть ся...

А весна чудова. Садки сильно цвили та здалека біліли ся; степ іскрив ся квітками та травами; у лісі гуло та дзвеніло від пташиного співу та щебетання, од скреготу та гудіння кошачні; зелені віти шуміли, густа листва шорошила.

День по дню минає. Хуторяне день по дню одлічують, працюють, замишляють та загадують. До наймита Максима усі помалу привикли. Одлюдько він, вовкуватий, може невіра, та нехай собі буде, який єсть: яка кому в того шкода? яка печаль? У кожного своє єсть, що серцеви ближче, та кожную голову мучить свій дур.

Проминув цілий місяць, проминув і другий. Марта все ще не розговорила ся з наймитом. Наймит усе ходив хмурий та недоторка, як першого дня свого прибуття до них у хату. Марта все думала та гадала, яке то в нього горе, та не додивляля ся, як сама сумує, — не брала її ні робота, ні гулянка, ні спочивок. Кілько, кілько раз, коли вечірня зоря зачервонієть ся і видно навкруги ліси пронизані пурпуром, вона стояла довго-довго, завмираючи та дожидаючи, дожидаючи та завмираючи, не розуміючи, що їй...

Одного разу вона зустріла пильний його погляд, та такий пильний, що на неї аж жаром сипнуло; одного разу він був такий хмурний та сумний, як іще ніколи вона не бачила його; одного разу він усміхнув ся, і вона почула, що серце їй затріпотіло та усміхнуло ся. Се було

так: він вертав ся зі степу в вечері, а вона стояла під вербою, коло хати, і здалека його заглядила, подумала: піду! і лишила ся, а він наблизив ся і усьміхнув ся.

Максим ходив понурий, Марта журна — так вони стріли ся одного ясного ранку, споглянули одне на одного, тай спинили ся, немов із темної темниці вийшли на світ божий: благодать, ясно, тепло та легко, і сповнене у край серце тріпочеть ся. Нічого вони одно другому не сказали, словом не перемовились тай розійшли ся. Якось любо та радісно було їм на світї, і скільки раз на день вони приходили на те місце в зеленому городї, на вузеньку стежку під високою тополею, де встріли ся ранком, ніби чого там шукали, або про що занитували, або вітали! Господи! Що се в тебе за день був! Який день! Як зашуміли ліси, завеленїла трава, заблискотїли квітки, загомонїла річка! Як вітер повїяв! Та що! Навіть кожний листочок окремо, кожна билиночка сміяла ся та радувала ся. Зазнали вони з сього ранку, що за дні у Бога, що за ночи, зазнали, що то за серце в них у грудях, що то за світ та що за люде, бо хто не кохає, той нічого до ладу не знає!

Коли вони одно одного покохали, яке-ж диво, що вони в лісі повстрічали ся? А стрїнувшись у тихо шумливому лісі, вони у всїм одно одному привзало ся. Хороше кохати, але сказати, що кохаєш, ще лучче. Боже мій! як-то лучче!

Вони покохали одно одного та обїщали ся любити ся вірно увесь вік.

Гадаю, багато де-кому з добрих людей якось ніяково. Їхні погляди з докором промовляють: ми уперед знали, що на се зійде! І перед їх духовими очами переходять уїдливі та жахливі образи

тяжкої боротьби, гіркої нужди, коли обачні приятелі розбігають ся та в переполоху зникають, а сумирні вороги усміхають ся; коли шановні усякі особи дивують ся то з необачности, то з невинности, уповають на поправу, на щасливий кінець або-ж не сподівають ся нічого путящого і на віки одхрещують ся. Що-ж діяти, одначе, коли так випало — в пісні слова не викидують, — оповідаєть ся те; що справді було!

Отже, вони одно одного полюбили.

Дівчина в парубком сиділи під розложистим дубом, раді, немов убезпечені на вік-вічне щастє. Скільки-то річей зайвих, а їм конечних, вони розповіли одно одному, скільки-то річей марних, а їм незрівняних, вони пригадали, — годі се й розповісти, тай зайво; той, хто на собі не спробував, до ладу не зрозумів, а той хто сам дознав, забуде може й слухати: стільки йому про дівчане своє насунеть ся спогадів.

Нараз Максим немов смерть перед собою уадрів.

Марта хутко спитала ся його, що йому? Він нічого не одказував.

— Ти любиш мене? — знову спитала ся Марта.

— З нашої любови не виїде ні радощів, ні втіхи, — одкавав Максим. — Я наймит — ти батькова дочка!

Наймит! та їй наймита й треба!

— Тато тебе люблять, — мовила вона.

— Люблять? — повторив се слово Максим. — І шинкар п'яницю любить, а дочки свої за нього не оддасть! Марто, чи вірно ти мене любиш?

— Люблю вірно. Нема нікого на сьвіті дорожшого за тебе: ти над усіма в мене!

— Я наймит, Марто, невільник... Огидла мені моя служба! Доки чужий хліб їсти? Доки багатирям душу запродавати? Не має хліба гіркішого од наймитського, не має, либонь і любови гіркішої од його! Чи любиш ти мене щиро? Не зрадиш мене? Кого-ж і зражувати, як не наймита! Ніхто не осудить, — усякий ще похвалить, що розумна дівчина!

— Милий мій, любий мій! — мовляє Марта, — що мені діяти? Як його бути? Скажи, накажи, моє серце!

— Люби мене! Не зрадь! — промовив він а якимось одчаєм.

— Завсїди, — одказала Марта. — Чого ти лякаєш ся, милий? Чого боїш ся?

— Мені не має чого бояти ся, нема за що, у мене нічого не має, — а коли нема нічого, то й сам Бог не одніме! Невже ти мене покохала? Пані свого наймита? Що за гріх такий! Як же ти між люде любов свою покажеш?

— Любий, чим я винна? — промовила дівчина, і руки її так палко, кличучо до нього простягли ся, що наймит забув усе своє горе наймитське.

А любі руки так міцно та ніжно його обхоплювали та леліяли.

— Ти не знаєш іще, які-то люде, ти ще не дознала, які вони, — проказав Максим, а сльози станули йому в очах, та не од думки про людей, не од муки, ні — прямо, од щастя, од солодкого, цілющого, сказати-б, щастя. — Коли ти мене любиш, Марто, усе мені гарне, усе добре! — мовив він, нараз немов просіявши: — Хто багатий од мене? Хто щасливіший на сьвітї? Ох, не можу я взяти тебе, завести, занести з собою? Сьвіт широкий та великий передо мною, а не має

у мене захистку, де-б любій головоньці знайти притулок! А тобі не тяжко зо мною беззахисним? Не потрібні роскоші? Тебе не лякає лихо, люди та недоля? Я тобі милійший од усіх? Я тобі дорожчий за всіх?

— Нікого, нічого не треба мені, тільки тебе; нікого й нічого не бою ся з тобою; ти й милійший і дорожчий за всіх у світі! — промовили любі уста, але і без слів хиба не ясно вимовили любячі очі?

— Моя ясочко! Моя дорога дівчино! Як мені устерегти тебе, як оборонити од усякого лиха? Де діти ся нам із тобою? Куди вристати? Як почнуть люде свавільно мордувати нас... Коли я втеряю тебе! Коли тебе однімуть у мене! Лучче-б я на світ не родив ся! Марто, батько довідасть ся, дак скаже мені: Йди геть із мойого двору!

— Я проситиму його...

— Він не послухає, він прожене мене! Я не бачитиму тебе, я не чутиму тебе! Я мучитимусь, що ти забуваєш про мене! Я з розуму зійду, думаючи, що ти иньшому достанеш ся! Я буду одинокий...

— Я піду за тобою, любий!

— Підеш, Марто? Серце моє, любя моя, та-ж я гірш перелетної птиці! Я пройди-сьвіт, мені не має де убогої голови притулити, не має де тебе захистити, моя безцінна дівчино, чуєш? Чи подумала ти об сім? Чи добре знаєш усе?

— Я знаю усе.

— І підеш за мною, от так у путь, без дороги, не сподіваючись на краще?

— Так! Я-б за тобою по бурхливому, безкрайому морю попливла; тільки накажи, милій. Я плистиму і не улякаюсь, куди-б ні винесло...

Вона замовкла, схилила головоньку йому на плече, замислила ся і усміхнула ся, немов бачучи перед собою якусь путь на переді. А він їй слова не міг довго вимовити від сповненого щастем, не звиклого до нього, свого серця.

Чи треба оповідати далі, як час линув для них бистрою птицею? Сьогодні чого-б вони не дали, щоб спинити время, ще хоч хвилиночкою пожити ся! Вони дали-б теж саме, що дали-б другого дня за те, щоб час летів, заніс із собою ясний, довгий день, щоб потемнішала земля, щоб дожити скорійш до стрічі, до бачення, до розмов, до усього дорогого щастя. А тоді нехай би час стояв таї стояв... Зазнали і скоштували вони незнаного раю, та також дізнали й скоштували незнаного пекла. Довнали вони, що яка то мова щира, та яка на світі людська доука.

Прийшли до них нічим не узападнені надії, явили ся добре уґрунтовані страхи. То здавало ся, що небо й земля минуть ся, а любов та щасте остануть, то перелетна порошинка їх турбувала та бентежила.

Але в тривозі, чи спокійні, в radoшах, чи в думах — вони щасливі були. Що-дня сходили ся вони в лісі, ніколи не приходили пізнійш, завжди ранійш; ніколи не прощали ся в пору, завжди співняли ся. Та крім сих зустріч визначених, мов би-то законних уже, скільки ще зустріч беззаконних, для них самих немов несподіваних! І коло хати, і на городі, і на всіх дорогах сюди та туди, і на всіх стежках у право та в ліво! Скільки radoщів, бистрих як огонь, не терплячих нарікань, солодкого смутку, трепетання, жадоби, життя! Боже мій, Боже у високому небі! Чи багато лучче там у тебе?

VIII.

Коваль був чудна людина... Любив він при-
брати ся гарно, — тому, мабуть, що вважав себе
кращим усіх ковалів на світі. . Слухайте-ж, який
же коваль не ставить себе над иньшими кова-
лями? Який не мислить переважити кожного инь-
шого коваля на світі?

Так чудна була людина коваль. Прибереть
ся пишно-препишно у неділю, зачешеть ся гла-
денько, як бабин унучок, уси розгладить, ніби на
сметану збираєть ся, та що-ж ви думаєте? і по-
тягнеть ся у ліс, у самісіньку пущу, або у степ
у саму пустиню і прохожуєть ся там самотою, аж
до смерку.

Що він думає, що гадає, що замишляє, святі
те знають! Сказати-ж можна, що очевидно хоба
те, що коли надібає він який будь струмок, або
озерце, дак довго-довго стоїть над водою, немов
журавель довгоногий, та вдивляєть ся, який він
у Бога вдав ся.

Одної неділі у вечері коваль, гарно при-
бравши ся, надів чорну шапку з викотом на сумну
голову тай потяг просто в ліс.

На хуторі було тихо. Сонце лягало. Ко-
жушки сиділи коло своєї хати, кормили любих чу-
бятих курей просом; москаль лежав біля свого по-
рога; Рясничка з сином поїхала в гості до куми
і ворота у них були зачинені. Трава ярко скрізь
зеленіла, а вечірне проміння заволокало усе своїм
останнім погасаючим золотом. Вітрецю не було,
але подихало тихою прохолодою. А Чабанова хата
стояла наче порожня... Куди се чабан поїхав? за-
питав сам себе коваль, тим часом думкою перебі-

гаючи по всіх місцях, де-б могла бути Марта. Де вона? Може гуляє? Може зустрінемо ся.

Але він уже надходив до ліса, а нікого не зустрів. Сонце сливе зовсім закотило ся. Коваль забрав ся у саму пушу, куди всього два-три проміння пронизували ся, як золоті голки. Поблизу, осторонь він почув, що дзюрчить вода, та повернувши туди, угледів струмочок вузенький, сливе скритий між звисаючими вітами; в струмочку уже трепотіла зірка. Коваль став та зітхнув тяжко на волі, та на волі засмутив ся сильно. Нараз причули ся йому голоси неподалеку; він зараз же поправив шапку і оглянув ся кругом як зовсім розумна людина; не побачивши нікого, коваль наставив цікаві уха та став прислухати ся.

— Ти в мене одна, як у цілому році весна,
— почуло ся йому з права, за кущами.

Чий се голос? Наймитів голос. Коваль його пізнав і щось ухопило його за серце, як змія отрутна та холодна.

Ось одкавує. Се Марта говорить — се Марта любить! Ковалья немов грім ударив, — він стояв немов прикипів на місці та слухав.

Він слухав довго; усе говорили, усе не переставали. Господи! де вона таких слів набрала, що вони одному серце шматують, а другому чарують! Ковалеви, наслухавши ся, захотілось іще й побачити; стиха, обережно одхилив він густі віти, — як ясно, виразно побачив віч їх обох! Обидві постаті, немов виковані з червоного золота, блиснули йому в очи. Сидять близесенько одно коло одного, розмовляють довірливо та щиро. Коваль упустив віти з рук, притулив ся до дуба, під яким стояв. Постояв, немов спочив, потиху вибрав ся з пуші та тихо побрів до дому.

Ішов він та йшов; навкруги зовсім стемніло, ані живої душі не попадало ся, не чуло ся. Але він не був сам: йшли поруч двоє, молодих та щасливих, таких одно одному вірних та близьких, — і в ухах йому дзвеніли ніжні та палкі слова одно по одному виразно, зрозуміло, нешилософно..

З горя чи що, збив ся він із дороги, чи не хотів може вертати ся, тільки він забрив далеко од хутора, в степ, в чужий ліс потому, потому до далекого озера. Місяць уже сьвітив, зорі сяяли, роса впала на землю — він усе ходив, ходив, та ходив. То йшов швидко, неначе втікаючи од чогось, неначе бачив у тім собі викрут який, то ставав та стояв — і те, і друге проте було йому гірке. Спробував сісти, лягти — не під силу! Еге! Чи ходив він — закохана пара йшла поруч, чи стояв він — становила ся поблизу; сїдав, лягав — вона була з боку. Скрізь і всюди вона, немов із жаркого вогню, малювала ся йому, і немов полум'ям палили його почуті палкі речі.

Ніч минала. Зорі поховали ся, місяць зник із прозорого неба, і почало на сьвіт благословляти ся. Коваль стомлений, розварений вернув ся до дому. На серці йому немов заєдно працювали тупі та гострі ножі дуже дружно, як пильні кухарі, і він роздумував усякі гіркі думи.

Стало чути як торохтять колеса та рипить вів поблизу, і Чабан виїхав йому на зустріч парою сивих волів. Вони повитали ся. Відклоняючи ся, з якою гіркотою мислив коваль про сліпоту батьків у загалі, з якою неприязню глядів на спокійнісеньке обличчя Чабана!

А Чабан, їдучи собі далі, може подумав, що се ковалю подіяло ся, що блукає ночами, і не похвалив його за те, що він заросив нову синю свиту.

Коваль прийшов до дому та ліг на лаві, на-сунувши шапку мало не на самісінькі очі.

Що діяти? Що робити? Чи піти на край сьвіта? Чи погодити ся? Як вилічити ся? Як привикнути?

Скільки порад готово завсіди у добрих людей на чужу біду — чи чужа біда не складана, чи чужа біда не гнучка? Усяко її уложиш та вігнеш, а як своя у гості завітає, дак і розум гнітять, і серце жалить, і всі помисли десь діли ся, і усю тяжкість хтось украв; на се рахують, ні на що не важуть ся; усе подає надію, усе її однімає; просто хоч із мосту та в воду, коли-то своя завітає!

Настав день, був і минув, а коваль й думати забув, що сонце сходить, сьвітить та заходить, лежав на лаві у своїй шапці, немов глухий, сліпий; але скоро смеркло та защебетали соловії, він нараз прокинув ся, поправив шапку і вийшов з хати. Куди? В ліс. Він чув учора, як вони визначили побачити ся там у сю пору, поспішав туди знову побачити їх та почути: знати, учорайшого мало було йому.

Він їх бачив та чув сього разу увесь час їхніх сходин, близенько притаївши ся у кущах, і вернув ся пізно до дому манівцями та далекими дорогами, із сьвіжими квітками в руках, що нарвав сам не знає як, блукаючи там та сям по степу. Се були запашні степові квітки, і вони сповнили ковалеву одиноку хатину своїм проникливим ніжним запахом, скоро він уніс їх та поклав на столі. Згодом він знову увяв їх у руки, підніс до свого обличчя, удихав їх пахощі. І солодкі були йому сі пахощі, і любий їх вигляд сьвіжий, — такий любий та солодкий чомусь, як іще ніколи, ніколи, ніколи з роду.

ІХ.

Що-дня Марта з наймитом бачили ся в лісі, і що-дня коваль також приходив на те місце, де вони сходили ся та дивив ся, як вони зустрічали ся та прощали ся, слухав, як розмовляли, наглядаяв, як вони то в тугу вдавали ся, то раювали. Усе коваль бачив і чув, неначе злодій ховаючись у кущах за корінням та вітами дерев. З їх розмов він дознав, як здалека наймит родом та яке-то життя було йому до прибуття на хутір. То було гірке, ганебне життя. Батько та матір його були вбогі люде, вік свій наймитували, в убожестві, у наймах і померли. Живучи на світі, вони часто згадували смерть, яка заспокоїть, визволить їх від клопотів та муки, але вмирили обоє тяжко засмучені; їх брала та мучила журба, що випадє бідному хлопчині, їхньому маленькому синові. Вони полишили йому якусь дрібницю, що збивали увесь свій трудний вік — він на се поховав матір. Місяць перед тим разом із матірю вони батька поховали.

Сам він сливе дитиною — дванадцяти літ — пішов у найми. Хазяїн був заможний, двір хороший, повно було дітей веселих, що цілими днями пустували, реготали ся, співали, бавили ся, чого хотіли — просили і одержували. Йому палко жаждало ся теж пустувати та реготати ся, співати та бавити ся; його знемогло жаданне собі тож просити чого хотіло ся та замучила жадоба тож одержувати, що жадаєть ся. Але в нього нічого не було, і для нього нічого не було. Як він нишком смутив ся, як бив ся, як у хмарах літав, які затівав подвиги!

Він задумав покинути своє село та шукати господи де-небудь далі-далеко, і при нагоді кинув тай пішов. Він перейшов багато сіл та хуторів. Скрізь і всюди тож нудно жити і служити однаково. Серце йому боляче стискало ся, у голові закрутило ся і часто він думав: хоч би земля під ним розступила ся! Він за все брав ся, усього пробував, що-б йому як-небудь викрутити ся, — скрізь невдача, скрізь щось стане на перешкоді! Чи багато у нас шляхів для нікчемного пайшита, тай в тих кілько заказаних? А день по дню, тиждень по тижню, місяць за місяцем іде-іде-іде, як трава росте, год за годом як бистра вода тече. Гіркі молоді літа плинуть без діла, без тямки... Він побував у Криму та на Дону, у херсонських степах і на дніпрових берегах. Скрізь і всюди нудно, нестерпні чужі радощі та достатки, — він мордував ся, і страшні думки часом йому на-вертали ся.

Скільки під час сього оповідання коваль чув Мартиних прихильних слів, ніжних запитань! Як вона голубила його та як плакала, як жалувала його ревне! І потому, коли вона замислившись ходила сама по саду або по городі та вдивляла ся в далечінь, про що вона думала, що собі уявляла? Мабуть думала про се гірке дороге їй життя та перейдену путь, та немилосерних людей, непривітні, тяжкі місця, і собі уявляла все се.

Одного разу, коли Рясничка щось теревенила про лихоту людську, як вона іздрігнула ся, і як зарумянило ся її ясне обличчя! Немов серцем вона діанала, яка-то лихота живе на світі!

Наймит був людина палка, уразлива, недовірлива, ревнива, — часом він приходив сам не свій на побачення, увесь тряс ся од гніву, роздуки; не вірив в її любов, не був певен про її при-

хильність та вірність, із усього насмівав ся, усе проклинав, до всіх ревнував, за всіх винуватив та гостро докоряв. Вона-ж завжди, завжди прихильна та ніжна, успокоює та слухаєть ся у всім. Кожного разу так само радісно до нього поспішає, так само журно з ним прощаєть ся.

А коваль кожного разу, провівши їх, йшов блукати по степу та, — чи не навіжений! Збирав степові квітки та пізпо з ними вертав ся до дому.

Х.

Не можна втаїти ні сильного кашлю, ні вірної, щирої любови ні від кого, — усякий се знає, — так не диво, що Рясниченко, простацький парубок, запримітив, що якомсь темнішають та сяють очи у Марти не як перше, що голос дзвенить якомсь инакше, що немов зацвила вона повним цвітом; не до міри залюбував ся він дівчиною, не до міри почав думати про неї, та став дужче залицяти ся, частійш наближати ся та знімати речі. Те й знай стрічав ся він із нею, куди-б вона не пішла; „добридень“, „добривечір“, „добраніч“, „помагай Біг“ та „бувайте здорові“, „щасливі“ — на все се він був такий щедрий, що коли-б тільки стало ся по його, то не було-б куди дівати дівчині добрих днів, вечерів та ночей; на три віки стало-б здорова та щастя!

Зачавши дужче залицяти ся до Марти, йому довго не в примітку було, що Марта вибирає иньші стежки, як він, і тільки пильнував про те, як би її стрінути, — та нарешті мусів помітити, що Марта просто, угледівши його, на бік звертає. На що? За що? питав ся себе бідний парубок дивуючись. Може за що-будь вона розгнівала ся?

Ну, як лише насмілюсь, так і спитаю її... Насмілював ся він може з тиждень, і вже не наближав ся до неї, а стежив із далека, мало про господарство дбав, не чув смаку в варениках, ночами перевертав подушку під головою.

У Ряснички на ту пору було пропасть діла — і на городі, і в хаті, клопоти в нитках, з полотнами, з ягодами, з городиною, з садиною; можна було сьак-так уберегти ся од її допитливого та проникливого розуму.

— Що се ти немов нездужаєш? — спитала вона якось кинувши бистрий погляд на сина, а zarazом швидко розкладаючи мітки, і махаючи у вікно на горобців, що наважились клювати низки яблук, які сохли на сонці, обкладена купами піря та пуху та молодих огірочків, зрізаними соняшниками, новими діжечками, — усього не злічиш, — син вернув ся з поля, — було над-вечір, — та сів на лаві.

— Ти наче нездужаєш, га? — спитала вона.

— Голова трохи болить, — одказав парубок, як спокон-віку одказують парубки тоді, коли болить у них із лівого боку.

— Напий ся сьвіженького молочка, синку. Зарав напий ся! Он Кожушок говорить, як, каже, сьвіженького молока напюсь, то біль голови немов рукою зніме.

І zaraz таки вона принесла цілий глечик молока та подала йому.

— Пий, синку, пий скільки зможеш, як найбільше пий; се мабуть у тебе од горяча та втоми, — мовила вона гладючи його по головці. Пий, пий, мій соколе синий!

Парубок став тягти молоко, як молоденький бичок, не одриваючись, поки не побачив денця у глечику.

— А що, полегчало? — спитала мати.

— Трохи неначе полегчало, — одказав син.

— Піду ще трохи погуляю ся.

І пішов із хати.

Самі, добрі люде, мабуть відаєте, чи помагає свіже молоко од любощів, тому пожалуйте за бідним парубком, що вийшовши з хати став тай зажурился, та не знав, що йому діяти, та не змів здолати ні з чим.

— Ну, вже тепер, як тільки насмілюсь, так і піду та спитаю про все, — голосно промовив сам до себе сіромаха, коли все змовкло та смеркло вовсім, і він вертав ся до дому, тужливо поблукавши, і молоді сльози заросили йому лице, як сильний дощ...

XI.

— Чого Рясниченко за тобою слідом ходить? Чого він тебе з очей не выпускає? — говорив наймит Марті, ледви дишучи од гніву. — Він хоче тебе сватати — знаю! він жених, він не наймит! Що-ж, Марто, мені може доведеть ся гостям служити, га?

— Любий, милий, що діяти мені скажеш? Як мені його бути?

— Я не хочу, щоб він за тобою слідом ходив; я не хочу, щоб він усюди навертав ся на очі!... От уже осінь на дворі... Що-дня дожидай ся, що прийдуть старости до тебе...

— Я не піду ні за кого, коханий, — говорила Марта.

— Не підеш? А батько приневолить, силою віддасть...

— Не приневолить, не віддасть...

— Буде напосідати ся — почне мучить, точити...

— Нехай і так, моє серце. Мені ніяка мука не боляча і не страшна за тебе... О, не одпихай мене, любий мій! Я тебе люблю вірно...

— Я без тебе жити не можу, Марто! Не хочу! Коли розстання, то й смерть!

Я тепер живу, як на вогні горю!

Я умру за тобою!

А сам, неначе от уже зараз умирає, схопив її за руки, тупить до грудей та цілує.

— Закажи Рясниченкови ходити слідом за собою... Не говори з ним і слова... Чуєш?

— Чуєш, любий.

— А коваль? Він то-ж позирає на тебе... Він тож може лагодить ся посватати ся...

Коваль усміхнув ся, почувши своє ім'я: не лагодив ся він сватати ся, ні! Далеко, далеко од того! А був час, коли він собі покладав на думці...

І згадуючи той час, коли він мріяв, коваль довше того вечера блукав по степу та пізнійш до дому повернув ся.

Боже, Боже! чи то всім так кохання потрібно? Що не вилучає воно ні старого, ні бува-лого, ні молодого, ні літнього на світі! А що лиха од нього, Боже всесильний!

Не злічить ніхто, скільки потонуло, подушило ся, порізало ся через нього, — а що посхло, зівяло, покрушило ся — то більш, як бия в полі! Зразу ушасливить, немов окрилить, а там як притисне, як пригірчить, то аж не оддихаєш ся.

ХІІ.

Діто вже минало, осінь наставала, ще нічого не зівяло, а вже пахло вялістю та ще пізними квітками, так що у слабій голові закрутилось би; темні хмари мчали по небу; грім уже не гуркотів; лист спадав із дерева.

— Знаєш, що я бачив, жінко! — говорив старий Кожушок жінці, увіходячи до хати з кошиком із ожиною.

— А що ти бачив, друже мій щирій? — спитала жінка, приймаючи од нього кошика.

— Знаєш, раненько ото пішов я по ожину, на зорі ще, — перехожу поуз Чабана, знаєш, мимо садка, чую — шелест, бачу — листя сиплеться; що таке, гадаєш? Се наймит Марту цілує, цілує, цілує так, що крий Боже! А вона усьміхаєть ся, і сама рожевійша від ранішньої зорі...

— Що-ж ти? — спитала жінка, перебираючи ожину.

— Я нічого, пішов собі далі.

— То й добре. Не наше діло. Бог із ними!

— А я здивував ся. Знаєш, не думав такого.

— Тай я не думала. Горе велике Чабанови!

— Еге, велике горе! — згодив ся Кожушок, та узяв ся й собі перебирати ожину.

— От коли б сю ожину та зварити її на меду, — сказав він через хвилину, — то буде прямо...

— Зваримо її на меду, — одказала жінка...

ХІІ.

— Здорові були! добридень! — мовила Рясничка увіходячи до Чабана у двір та оглядаючи всіх. — Я отсе до вас, дайте в позыку кресала — заподіла я десь своє, а сина дома не має, то я вже до вас.

Чабан із наймитом лаштували воза, Марта сиділа, шила на привьбі.

— Ось вам кресало, сусідо, — мовив Чабан, тай подав їй кресало.

— Спасибі, сусідо, спасибі! Шиеш, Марто? Наквасили ви огірки? Я ще таки сього тижня не кваситиму: ще й досі той невірний бондарь не набив мені кадубів! Двічі сама в нього була, двічі син ївдив, — паниця такий той бондарь, що Мати божа, владичиця милосерна!

Базікаючи про бондаря байдужо, Рясничка аж горіла з цікавості та турботи, що такеє в Мартою: не ті очи, не те обличчє; не так витаєть ся. Вона присіла коло дівчини.

— Я вже думала, поїду до куми в неділю, — у куми кадубів багато, чи не відступить... Марто, що тобі? Признай ся мені! Батько обидив, чи що, чи яке лихо? Кажи, кажи, любко, вони не чують! — проворно усе се шепотіла Рясничка Марті.

— Ну, батько мене не обижає; лиха жадного не має, — одказала Марта.

— Що-ж тобі? Що? Ти помінила ся на виду. Прийди до мене, мое золото, поговоримо в тобою по серцю... Навідайсь до мене, Марто, — сказала вона голосно і знову пошепки, немов підбираючи ся, але замість того затуляючи ся ру-

кою: Чого ти дивишся туди на батька? Чого сеї поганиї наймит на тебе очи витріщає? Сусіде? (зноу голосно) я от вашу дочку кличу до себе — нехай но приїде та пособить мені, старій, трошки... я вже слабійу, постаріла, вмрати пора!

— Поживіть іще, поживіть, — промовив Чабан так, як запрошують п'яницю випити, знаючи що він і без запрошування випе.

— А чи чули ви, сусіде, що вдова Крижка свого сина до маляря в науку оддала? — спитала Рясничка.

— Чув, — одказав Чабан.

— Наші Кожушки як прочули, так зараз забажалося їм мальовання, та хвалилися, поїдемо, хвалилися, до сього маляря та купимо собі якесь мальовання, бо воно хату скрашає, — оповідала Рясничка.

— А скрашає, дійсно, — одказав Чабан.

— Найміте, ти нездужаєш? Нездужаєть ся тобі? — звернула ся Рясничка до наймита.

— Я здоровий, хвалити Бога! — глухо одказав наймит, не підводячи очей од роботи.

— Щось ти змарнів, як придивляюся, немов зівяв... Син у мене чогось тож хворіє... усе жалієть ся на голову. Горенько з тими дітьми на сьвітї! А що се нашого коваля зовсім не видати — немов за гроші показуєть ся людям! Я от уже два дні ніде його не натраплю... Де се він пропадає? Чи не бачили його, сусіде?

— Бачив учора у вечері.

— Де-ж се ви його бачили?

— Він із лісу йшов.

— Ото гультай який! Бувайте здорові, спасибі вам, щасливі оставайте ся. Приходь же, одвідай, Марто.

І пішла до дому, ламаючи голову, що се в Мартою за притта, чого коваль у дїс ходить, що замшляе Чабан, чого наймит очима так поводить?

— Ся жінка ладна зорі в неба похапати, або землю чорну поглинути! — промовив Чабан, ніби до себе, і рядок білих зубів блиснув із під довгих сивих вусів.

Погляд його спав на дочку, але доччине обличчє звернуте було не до нього, — в иньший бік, — а її очи запитували про щось так щиро, прихильно та турботно, що Чабанові очи перенесли ся на друге обличчє, похилене над роботою, але яке палало, тремтіло кожною жилкою, не вважаючи на всю понуру здержливість; потому Чабан узяв ся знову до роботи, і мовчанка не уривала ся до самого вечера. У вечері Чабан кудись ходив та пізно повернув ся. На ранок Чабан вибрав ся з дому до сьвіта і йдучи коло свого воза, повагом та роздумуючи, висвистував... За людської памяти Чабан двічі лише висвистував: в перше перед тим, як йому женити ся, а в друге — перед тим, як він пристроїв знищених сиріт, братових дітей, що збили ся були з путі.

Тепер се було в третє, і Марта, стежачи за ним очима, як він зникав оддалі, промовила: — Тато щось міркють! нехай буде — як буде, я буду його, Максимова.

І на все готова, вона тихо замислила ся.

На все готова? Чи можливо! А як би ви, добрії люде, гадали? Подати надію, наобіщати сїм мішків гречаної вовни, а потому лише ах! та рукою мах! Така, мовляв, доля, злії люде. . Доля долею, звісно, і злії люде тож можуть облихувати, але ніколи їм не перемінити путящої людини, як невгодному молі крою убрання ніколи, раз віддавши ся, не зрадить вірна, щира душа. „Бідна, сер-

дешна!“ — сього ви тож не кладіть вироку, добрії люде: отже замислена Марта не вдавала ся в тугу, не смутила ся, але усьміхала ся, ясна та щаслива, та займала ся, немов зоря, жаркім рум'янцем.

XIV.

— Ну, вже я наждала ся, — мовила Рясничка до сина, коли він прокинув ся рано та сумно поглянув на сьвіт божий. — От уже осінь, уже скрізь весілля справляють... уже годї ждати!

— Що ж ви, мамо, гадаєте? — спитав бідний хлопець.

— А що я гадаю! Нехай скажить ся сей старий ворог Чабан.

Щоб він добра не мав, ні долі! Щоб він провалив ся в тар...

— Що ж ви думаєте, мамо?

— Що я думаю? Треба Марти спитати, вивідати! Ти сам нічого не тямиш, нічого не відаєш й по сю пору, га? Сьогодні ж от іди, зустрінє де-небудь, таї спитай ся її. Хиба мені навчати тебе, як з дівчиною обійти ся! Не бійсь, коваля вона не любить — я примічала за нею...

— А по чім ви примічали, мамо?

— Дурна дитина! По всьому: по слові, і по поглядюви, і по кожному рухови...

— А помилити ся не можна ніколи?

— Ні! ні! Не дармо коваль надув ся, як кулик на вітер — а вона... їй горя мало, вона й не зважає... Тиж так ходив либонь, усе за нею на останці — що ж? Чи вона тебе цураєть ся? Гордо з тобою поводить ся?

— Вона неначе втікає од мене...

— А ти їй не доженеш? Сердешний! Може дівчина тільки соромить ся, а ти вже їй налякав ся! Сьогодні однак треба усей правди дійти! Йди їй на зустріч та спитай! Чувш?

— Чую, мамо.

— Та чи набереш ся ти смілости? Чи спитаєш?

— Я спитаю, мамо, хоч умру на місці, а спитаю.

Вечір осінній, теплий та темний. Марта виходить із хати. Ледві ступила два кроки — перед нею опинив ся Рясниченко, увесь білісенський та геть пригнічений журбою:

— Марто, питаєть ся, не гніваєш ся на мене?

— Ні, одкажує Марта. — За що ж?

— Марто, чого утікаєш? — либонь хотів спитати бідний парубок, але не стало духу, і він похопив ся з найстрашнішим питанням мерщій: — підеш ти за мене?

— Ні, Іване, — одказала Марта, — не думай обо мні, не займай мене; я тебе прошу дуже.

— Не буду, — промовив парубок, немов обварений. Добрий вечір, Марто!

Тай пішов.

Мати встріла його у порога та питаєть ся — що? та бачить, і вже з самого вигляду пізнає щось.

Помінила ся і очи заблищали.

— Вона за мене не хоче, мамо, — мовив парубок, — то їй годі вже її турбувати...

— Не хоче за тебе! — покрикнула мати. — За кого ж вона хоче? Кого обібрала! Гадюка! проклята! Кого дожидає собі?

— Перестаньте про се, мамо, бо жаль мені тяжкий...

Тай жалісно-ж дуже стало йому!

— Ні! ні! Се так не минеть ся! Я дознаю ся! Се не спроста! Щось тут єть! Щось тут крмєть ся! Я виведу на чисту воду! — бурютала розлючена Рясничка.

XV.

У вечері в похолоднілій річці то виблискують зорі, то їх криють темні хмари, мчучи по небі. Вітер що потягне, то й принесе запах зівядлих лісів та піль. Наймит дожидаєть ся Марти над річкою; тепер вони тут зустрічають ся, бо в лісі не безпечно, одного разу мало не віднайшла була їх Рясничка. Ся Рясничка життя труїть наймитови тепер над усе. — Я тебе довго тут дожидаю, — мовить наймит до Марти, зустрічаючи та обіймаючи її, то пригортаючи до грудей. — Ти не знаєш, як я тебе жду — не дожду ся!

Ви, добрії люде, вже догадали ся, що тут Рясничка їх і накрила? Уявіть собі, як ся сильно та живо чутлива жінка покрикнула та сплеснула руками, як зареготала ся та поздоровила коханців, як побігла. Уявіть, як вона бігала по всіх хатах, кричала, сплескувала руками, реготала ся та поздоровляла з новиною. Кожушки вислухали, пожаліли і одказали, що жаль, та сунути свого носа не слід — се діло Чабанове. Москаль на одвіт вастогнав, йому погіршало в осені і він ледви вже дихав, може мало що й розумів, що круг нього дієть ся.

Чого ж коваль затрептів, почувши давниш-давно відоме?

Чи ждати, що зітнуть голову легче, як підкласти?

Рясниченко ліг ниць на лаві та плакав — плакав ридна.

Коли Рясничка Чабана поздоровила: — З радістю вас, сусіде, з радістю!

— З якою, сусідо? — спитав Чабан.

Регочучись та крутячись, як на вуголлі, вона йому розповіла з якою.

— За поздоровлення спасибі, — одказав Чабан; — дай Боже й вам! Оставайте ся здорові!

І пішов до своєї хати, бровою навіть не повів.

— Добре, добре, старшій чорте! Хоч ти й виглядаєш камінним, та серце тепер у тебе зі злости та гризоти почорніє! — мовила в слід йому Рясничка.

XVI.

— Що ж, Марто, може се в останнє ми бачило ся? — говорив наймит. — Батько твій мене вишхає за двері! Може вже він кличе свого сміливого наймита на розправу?

— Максиме козаний, я твоя вірна... Ходім просто до батька — скажемо йому. Не оддасть він мене, я сама піду. Я завжди, завжди, на віки твоя. Ходім до батька, милий!

— Ходім, — сказав наймит.

І пішли рука в руку. Увійшли до хати,

Чабан сидить коло столу, спокійний як завжди. Вони стали перед ним, він споглядав на обох.

Хавяїне, промовив наймит, чи оддасьте ви за мене дочку?

— Тату, промовила Марта, не бороніть!

— Я не бороню, одказав Чабан. Боже вас благослови!

Що се, що се? — одхрещують ся добрії люде. Такого батька показувать не людського. Щоб богатий, розумний батько та за наймита, за пройдисьвіта дочку благословив іти! Ну, се вже передано куті меду!

Не прогнівайтесь, добрії люде, дозвольте вже сьому наймитові увійти за людину між православні християне. Нехай один сіромаха вислужить собі сімю, достатки, нехай дасть одпочинок змороному тілу та спочине наболілою душею. Ніби ж то мало їх ходить по сьвіті, запродаючи, повертаючи в неволю свою молодість, і силу, і міць, — увесь вік, — і на сьому шляху і смерть їх постигає?

Тай наш пройдисьвіт.. От тепер він жєнить ся, і все поки що гаразд. Тесть либонь не тужить, що бере його за вятя; люба молода за ним душі не чує, йому в вічі дивить ся; Кожушки, звиривши одно другому, що чудні тепер діла настали, збірають ся на весілля; Рясничка, хоч кричала і руки до неба здіймала і падала, проте тож буде на весіллі і разом із заплаканим сином, якого вмие холодною водою, щоб скрити сліди його смутку. (А до-речі: Москаль не буде на бенкеті, бо вибрав ся на той бенкет, що кажуть, виготовлений для кожного, хто терпить на землі. І коваль тож не буде — він пішов із хутора, зо всіма ровпрощав ся, казав — на довго).

Багато не знайомих нам та хороших гостей по-нав'їжають ся на весілля і одгуляють його весело та бучно. Так, поки все добре. Але ніхто нехай не зітхає, що так багато достало ся пройдисьвітви: не все Бог лихо роздає — і нам із ним іще лишить ся, та і всякому иньшому доброму чоловікови.

ЛИМЕРІВНА.

Молодий, багатий козак Шкандибенко стояв над річкою та дивився в воду. Річка глибока та широка, вода синя та чиста і котить ся виблискуючи та шумуючи. Під ногами у козака одсвічував ся свіжий, низький, зелений голий беріг, на якому він стояв; посеред річки видніється ясне небо із сонцем, що йграв та искривляв ся, а коло супротивного берега в воді перекинуло ся село. Еге-ж, ціле село, з усіма своїми садами,городами, вулицями та хатами, колодязними журавлями та високою церквою. Мабуть ти, що село коло річки близенько, усе таке свіже, зелене та ярке, так усе швидко та пишно росте та проквітає, цвіте та спіє. Аби тільки на три дні посварила ся сусіда з сусідою, вже й стежечка од хати до хати заросла, наче й не було її; аби тільки дати волю калині під вікном, то калина і в вікно заберець ся, та не одною гіллячкою, а так-таки, немов зраділа, вдереть ся десятьма... Боже мій! Ніде не росла така пишна калина, як там! Та ніде такої пишної пахучої рожі не цвіло, ні такої шипшини. Тож ніде не було такої бузини, ні

такого бужку розкішного. Тож ніде не видані, гадаю, такі різнобарвні маки, чорнобривці, червоні гвоздики, стокроть, любістки, лілеї, повняки, запашний горошок, півонії — та де там усе перелічити! А що які то кучеряві яблуні! Які то розложисті груші! Коли лица, то тінява така, що в яку хочете снеку під нею холодок; коли стоїть явір, то такий гиллястий, що любо поглянути; коли берева, то така то вже весела берева, що усміхнешся до неї; коли тополя, — щоб то за височива, що за листва, що за прямота! Про верби й казати годі: верби розрослися, розкинулися на прочуд; інші попустили віти по самісенькій землі та стелилися, інші звели гилля до гори та в височінь занеслися. Ні в якому садку сухого сучка не видати, ні в якому городі повялої травиці. Вулиця сьвіжа та м'ягка, немов зелений оксаміт. Навіть на нових солом'яних стріхах ні в того, ні в сього, де не візьметься — травиця разом проростає, і не днями, а годинами починає розростатися — розростатися, немов на своїому правдивому місці, а що старі стріхи, так ті скрізь стоять зелені, на них не тільки трава проростає, на них квітки проквітують. Он у козака Гайворона такий раз будяк червоний на хаті розквітнув, що прямо диво! Та що казати! На їзжанім шляху розрісся кущ агрусу не в свою голову, та ще й того йому мало, ще настовбурчився на всі боки, ще місця хоче. Що проїзжі вози колесами його мнуть та душать, та ламають, се йому пів біди: він із кожним годом, із кожним літом усе більшає та більшає.

Так се село перекинулося в одного берега, а на другому березі стояв молодий та багатий козак Шкандибенко та дивився в воду. Але козак дививсь у воду не на село — у нього своє село

хороше, стоїть над тою-ж річкою; і там у нього хата славна, оселя багата; єсть у нього урожайні поля, єсть чудовий степ, єсть і ліс зелений; єсть у нього грошей сила і всяких розкошів із лишкою; козак сам юнак та красень, та, знати, всього сього козакови мало. Чого се він похилив так голову та дивить ся у воду, нахмуривши чорні брови? Які мислі його посідають? Козак не зводить голови, не гляне, але з синьої чистої води зиркають його чорні очи, понурі, грізні та смутні, і колишеть ся замислене, невгомне, змучене обличчя з міцно стуленими устами.

Козак був гнівний та сумний, серце козацьке було обурене та розшматоване. І все се того, що козак любив дівчину і думав про неї. Він думав про неї що години, що хвилини, од тоді, як приїхав безжурний до товариша в гості та побачив її в перше на улиці. В перше замліло серце, і він спитав товариша, чия вона? „Вдовина дочка, незаможна дівчина, — тобі нерівня“, — одказав йому товариш. „Зовуть її Лимерівна“. Багато ще товариш потіму усячини оповідав, і день той згас своєю чергою, але козакови уже всі баляси проминали повз уши і день тільки яєний був у пам'яті доти, поки дівчина з очей не сховала ся. Повернув ся козак до дому — усе життя його перевернуло ся, ніби усі мислі одмінили ся. Ні до чого охоти не має, ніщо попередне одради не дає: дівчина одна на умі, од неї тільки серцеви боляче. Колишня пиха, давня чванливість, — де се все поділо ся? Молодий чванливий богач третячи дожидає ся, сховавши ся за вербою, коли вийде бідна дівчина по воду сама, а дождавши ся, увесь завміраючи спитав: „Підеш ти за мене, Лимерівно?“ — „Ні,“ — одказала Лимерівна: „Я за тебе не піду, козаче!“ — Як вправила та

здивувала козачка перша гіркая невдача! Він кинув ся пріч, як найдалі од дівчини, од того місця, де вона живе; він поклав більш поглядом на неї не скинути, думки їй більш не подати. Та вийшло так, що для неї лише й погляди його, про неї лише й думки його. Він і з товариством гуляв, він і по голих полях та степах блукав, і на иньших дівчат споглядав, і з хваленими красунями знайомив ся, — але чи сам, чи з иньшими, чи в тиші, чи серед гамору та велелюдности — скрізь була одна дівчина — одна ся гнучка, бідна, тиха дівчина. У день і в ночі, в будні, у сьвято він бачив як вона переходила повз нього, і в ушах йому дзвеніли її одвіти, — одвіти холодні та любі, спокійні та ясні, що різали йому серце, як гострим ножем та стискували, як зелізними кліщами.

І от козак у друге піджицає дівчини, повен остраху та млости, і в друге питаєть ся: „Чи підеш ти за мене? Без тебе мені життя — не життя!“

І в друге дівчина йому відмовила.

І ще гірш не під силу стало козакови — він у третє спитав ся її, і благов, і уласкавлював, і усю образу попередню, відмови прежні вважав уже за благо, і тільки думав, якою послугою, якою покірливістю догодити, як нахилити, чим ублагатити, умилосердити, — й тії не лишило ся од колишнього козака-юнака: відвага уся та юнацтво пропали. Утяжений журбою та думами, тепер се якийсь невольник покірливий. Еге-ж! Тепер уже для нього не має образи, у нього не має обурення проти панування. В третє дівчина сказала йому: „Я не піду за тебе, козаче!“ Як би вона увзяла та задушила його своїми білими руками, йому легче було-б, як потому жити на сьвітї. Яке то життя, коли не має ні сну, ні спокою, коли у серці ки-

пить і тіло все мліє? Ходив козак безшасний сам не свій. Дівчина була йому милійша душі та гіркійша лиха.

Раз лучив ся бенкет у селі, весілля було, і прийшов на те весілля Шкандибенко. Не веселитись прийшов він на весілля, а подивити ся на Лимерівну.

Лимерівна сиділа серед иньших дівчат та разом із ними співала весільних пісень звінким та сьвіжим голосом, сама сьвіжа та тиха; і уста усміхали ся, і личко розжеврїло ся, і гарні очі ясно сповирали на всіх. А козакови в очах то темнійшало, то сьвітлійшало, серце то завмирало, то оживало. Серед веселих гостей, серед гаму та співів він стояв, багатирь та юнак, немов безпорадний, беззахистний сирота, мовчки коло стїни, не випускаючи з очей своєї чарівниці.

Все се помітила Лимерівнина мати.

Лимерівнина мати була зажерлива баба. Вона тільки об тїм й думала та журила ся, як би та як би розжити ся та розбагатїти: і у сні, і у вічїй все ввижало ся золото та срібло. Неситі, жорсткі очі впивали ся у все округи пронизливо та бистро, немов прагнули та шукали собі всюди поживи; сухі руки тремтіли, немов поспїшались ухопити та загарбати і бояли ся упустити; обличе пожовтіло жовтїйш од самого золота, а губи видавали ся ще більш помертвілі, як саме срібло.

Турботне, невдоволене, тривожне, заздрісне було її житє. Ніколи душа її сита не бувала. Скарбів, скарбів прагнула вона і в дєнь і в ночі. Тїсна для неї тиха хата за тїнявими липами, гіркий скромний достаток, і єдина люба дочка не на втїху. Роки минали, старість усе дужче добивала, нікчемний скарб тяжко вбивав ся та помалу, по крихті... І нараз жадний, неспокійний погляд

упав на молодого козака, і вміть вона все зрозуміла та одгадала. Непомітно вона опинила ся коло нього, заговорила з ним хитро, прилестила; не питавши прямо, вивідала од парубка, якому одмовила дочка, усе, що їй треба було знати; не кажучи нічого, вона його розважила та подала йому таку велику надію, що він підбадьорив ся та повеселійшав, та, Бог вість звідкіль і як, навинула ся йому нова думка, що не зовсім ще лихо, коли дівчина тричі одмовила, і, сьвятий його знає, як і звідкіль повстав у нього новий намір, уже не питавши ся дівчини, заслати старостів до її матері, і як і звідки з'явила ся надія, що мати прийме і все улагодить. Хутчій забило ся козакови серце; голоснійше одразу почули ся навкруги співи та гомін; веселійше та жвавійше бенкет вашумів.

Лимерівна не споглянула на його привітнійше, лишнього слова не промовила, але він із весілля вернув ся до дому обнятий новими надіями, намірами, замислами, нетерпіннями.

— Давно тебе любить Шкандибенко? — спитала стара Лимериха дочку, скоро вони вийшли з весільного бенкету та одривили ся од інших гостей, — давно?

— З того часу, як ми знайомі, — одказала Лимерівна.

— Він тебе сватати-ме! — промовила стара.
— Він сватати-ме!

— Я не піду за його, мамо, — сказала Лимерівна.

— Не підеш! — покрикнула стара і засьміяла ся. — Не підеш! — повторила вона ще, і знову засьміялась.

Се повторюваннє одного слова, сей сьміх гучали так, немов її тішив нешкодливий дитячий

дур, що не може стати на заваді ні в чому. Вона поринула в думки і так швидко йшла, що дочка ледви поспівала за нею слідом. Незабаром вони до дому прийшли. Уступивши до хати, стара немов прочула ся і знов спитала дочки:

— Так він давно тебе любить?

— Я не піду за його, мамо! — промовила дочка.

— Навіжена! — із сьміхом одказала стара.

— Я не піду, мамо, — говорила дівчина. — Я його не люблю!

— Навісна! — покрикнула стара. — Що ти говориш мені? Та я звязану за його тебе оддам! О, я прокляла б тебе, як би... Чи ти знавш, яке в його багатство? У нього одного поля... а сгепу... скільки лісу!... його оселя... його скарб... скарб великий!

— Мені не треба нічого, — мовила дочка.

— Я памятаю ще його батька небіжчика — тягла далі стара, оддаючись своїм споминам, — як він од разу забагатів, немов скарб знайшов. Щастя йому у всьому було велике! Памятаю, немов зараз бачу, як він раз привіз до дому повні пригорщі червінців — неначе бачу, памятаю! Що яке то намисто коралеве було в його матери! Що які дукачі — як жар горіли на шиї! І з кожним годом усе багатіли вони, усе багатіли! Чимало сини лишили, чимало!

Стара змовкла, немов поглинули її принадні думи, немов зачарували знадливі образи. Дуже пізно заснула вона неспокійним горячковим сном: нескладні слова у неї вихоплювались, то зітханне тяжке, то сьміх.

Усю ніч просиділа Лижерівна біля віконця. Ніч була місячна та тиха — тихо та ясно освічене було молоде замислене обличчє.

Козак Шкандибенко не спав, не їв та не пив, доки не заслав старостів до Лимерівни. Старостів ушановано хлібом-сіллю, та пообіщано Лимерівну Шкандибенкови. Але старости вернулися звідти не такі, як туди пішли — старости вернулися замислені, невеселі, без жартів та приказок, усе споглядали зпід лоба та кахикали, немов їм щось попало в горло, про що було би слід Шкандибенкови потурбувати ся та спитати. Та радісний був Шкандибенко, і ні об чім не питав, як побачив обміняний хліб у них у руках.

Виходячи, старший староста сказав на прощання :

— Гляди но, Шкандибенку, не своєю волею йде за тебе Лимерівна, а хочуть оддати її силою. Гляди, Шкандибенку, щоб не накликав собі ти біди та лиха в хату!

— Правда, правда, — додав другий староста, — молода й слова не промовила, не глянула; така стояла, що кращих у домовину кладуть!

Ухопило боляче за серце Шкандибенка, коли він усе се почув. Він нічого не одказав і, провівши старостів, довго стояв на порозі як найбезталаннійша людина, що ледви встигла вибрати ся на привілля, ледви дух перевела, як віч-на-віч зустрінула ся із знайомим горем та небезпекою. „А я все таки возьму її за себе!“ промовив він нараз і очи йому заблищали, і навіть він усміхнувся.

Почав Шкандибенко готувати ся до весілля, купив собі хутір, немов пан, осібно од иньших людей; чимало грошей розсипав на усякі убори та прибори; возив молодій коштовні подарунки.

Мати молодой його витала, дожидала, жалувала, ублажала, а молода... Хоч би одно словечко крім „я не люблю, тебе, козаче, — лиши мене, я

тебе не люблю!“ Ні матерна просьба, ні грозьба, ні його муки, ні угодливість, ні покірливість, ні любощі, — ніщо, ніщо, ніщо її не порушало!

Того стояв козак над річкою та дивився в воду, що він усі ночі не спав із туги, а що ранку їхав до неї і все ще думав: сьогодні! сьогодні! Що то сьогодні? І серце йому розшиатване, розпалене серце, завмирало знову та розніжувалося. Так він поїхав; того ранку, поспішав, сподівався... Приїхав. Стріла його привітно стара Лимериха, і звала сином, і розпитувала про господарство, та товкувала йому про пришлежити-буте.

Нічого в нього не спитала, ні про що не сказала йому, ні разу не споглянула на нього молода Лимерівна. Він довго сидів, слухаючи розмови старої та не чуючи її, — він усе чогось дожидався та сподівався та дивився на любе обличчя, — таке непривітне до нього обличчя! Стара, турботна, все вела улесливі речі, неспокоїними поглядами допитувала, чи не обіжається багатий жених на доччину холодність; крадькома, з погровою та гнівом, кидала погляди на дочку.

— Не налюбуюсь я ми твоїм подарунком, — мовила стара до козака. — І де се ти вишукав такої чудової парчі, мій любий? Де ти купував парчу?

Козак згадав, що він привіз із собою инший подарунок і подав його — се було дороге намисто. Стара схопила, покрикнула, дякувала. Не доторкнула ся молода Лимерівна, та склавши руки сиділа бліда та холодна, — тільки здригнула ся, коли мати стала примірювати новий подарунок, немов доторкнули ся до білої шиї крижані гадюки.

І козак здригнув ся, немов влучна стріла впила ся йому в серце.

— Не до вподоби мій подарунок, дівчино? — спитав він та гірко усміхнувся, та дивив ся — дожидав одвіту.

— Мені нічого не треба, — одказала дівчина.

— Не слухай її, покрикнула стара стрівожена, — не слухай, мій соколе! Вона не тямить нічого...

Хотів козак щось говорити, та дух йому захопило, в голові закрутило ся, забило ся серце, — мало не розірветь ся, — він пішов. І йшов сам не знаючи куди, поки не опинив ся коло річки. На нього повіяло свіжістю од виблискуючих хвиль і він спинив ся безпритомний.

І довго стояв тут козак, гляючи в воду, та думав, та сумував, та все любив! І гнівав ся і вбивав ся і все любив! І обижав ся, і жалів, і все любив! Сильніша гніву, сумування, обиди була любов! На перекір усьому ніжна страсть перемагала його, — то щож тут мудрого, що він, поклавши порвати болячі йому відносини, передумавши, перестраждавши, набрав ся сили та відваги та... та вернув ся до неї! І вертаючись, поспішав як на свято, і коли, надійшовши до хати, почув її голос, невимовно солодко було йому його чути. Він став та слухав, немов зачарований. Він слухав не для того, щоб дізнати ся, у чім річ — він просто жадав голос її чути. Рідко чував він сей голос любий. Він бояв ся, щоб углеївши його, не змовкла вона і ховав ся. Вечір був темний — тільки зорі мерехтіли у прозорому небі, і такий теплий, тихий вечір, що навіть дерева кругом хати не шорошили і не заважали йому слухати своїм шелестінням.

Поки не перестало колотити ся серце, він ясно нічого не приміг розібрати, ні зрозуміти, а там помалу й розібрав і зрозумів. Ясно брехали в ухах йому усі докори та погрози матери за суворість до нього, жениха, за неслухняність, і як до душі доходили одповіді тихі та незмінні: „я не люблю його; я не хочу йти за нього!“ Ох, хоч би що иньше скавала вона! Хоч би що будь вимовила, нехай таке саме немиле, нехай гірше, та иньше! Сі слова і без того і в день, і в ночи перед ним, як живі, носять ся та палять, як огонь, і холодять, як лід!

Мати усе сердитійша ставала; лякає дочку проклоном; погрожує, що оддасть її силою, перевінчає неволею.

— Ви мене перевінчаєте неволею, та душа моя і серце моє вільні будуть, — промовила Лимерівна і стала прохати: Не оддавайте мене силою! не занашащайте мене та його! Так вона просила, що увесь затремтів козак і гадав, що не можна не уважити такої просьби. Але мати не уважила та обкидала новими докорами та погрозами непокірливу дочку.

Козак увійшов до хати і стара змовкла.

— Що так пішов? Де був, мій голубе? — спитала вона козака, — а ми тебе ждали. Сідай, мій соколе, сідай, мій жаданий!

— Коли-ж ми весілля справимо? — промовив козак.

— Та як поклали, так і справимо, — одкавала стара спішно. — Як поклали, так і буде, мій коханий!

— Чи не дуже далекий час ми положили? Чи не довго занадто дождати? — промовив козак.

— Можна й поспішити, рідний мій! — одказала услужна стара. — В нас усе готово, — можна поспішити!

— Поспішіть, будь ласка! — промовив козак.

— Гаразд, гаразд, мій голубе, поспішимо, — одмовляла стара та зараз же й почала розлічувати та вилічувати дні та час, видатки та частування.

В хаті все ставало темнійш, та темнійш; в одчиняні віконця вдерався запах пишно розцвилых квіток у городі, сильний та сумішний: і свіжі пахощі рож та бузку, і острий запах любистку та черемхи, і безліч иньних пахощів слабших та слабших, і самих по собі сливе не чутних. І ледви можна було одрізнити при мерехтінні їх колір свіжої рожі від золотистого чорнобривця, а колір жовтогогорячого маку од коліру рожевої півонії, і ледви приміг одрізнити Шкандибенко білі складані руки од широких білих рукавів та бліде любе обличчя од шовкового, гладенького, пишного волосу. Не сказала ні слова молода Лимерівна, поки козак говорив із матірю, не шелехнула ся, не ворохнула ся. І тільки на прощання, коли козак промовив до неї: „На добраніч!“ вона встала, уклонила ся і вимовила: „На добраніч!“ йому на одвіт.

Попрощав ся козак, поїхав до дому, на хутір.

Добра-ніч! Ох, не має йому добрих ночей давно, давно! З того часу, як він її назвав, не має йому добрих ночей! Тай чи будуть коли? Чи будуть?

З весіллям поспішили ся, і весілля визначене через тиждень. І всі ждуть. Стара Лимериха і радіє й турбуєть ся; їй в ушах і гострий, веселий бряк золота, і тихі доччині благання; серце

Й грає в жадних радощів та стискуєть ся од скорої розлуки в дочкою. Вона в нею сувора та немилосерна, придушивши жаль, і жде — не дождеть ся, коли всьому буде край і вони будуть багаті, — багаті та у гаравді. І клопочеть ся стара, і метушить ся, і прибіраєть ся, готуєть ся до весілля, і гостей скликає.

Жде, жде молодий призначеного дня, неділі. Він так наганяв челядь свою, що челядь його сидить зарав склавши руки, — не має вже жадного діла, — та веде розмову про його будуче житте поміж себе. В хуторі усе готово. Хатина біліє ярко між зеленими тополями та блищать ясні віконця. На муравистому дворі дорога гладенька та чисто прометена — котить ся до Гратчатого низенького рундука. В саду округи повно скрізь садовини, квітки в саду усї в цвіту. На полях, що видніють ся далеко та широко в далечінь, наливаєть ся та достигає жито, золотиста пшениця. Степ зеленіє травою та радіє цвітом. Ліс шумить, розвивши ся усїм своїм листом. Далеко-далеко полоса синьої води блищить. І все дише, либонь, якимось страшним нетерпінням: і блискуча вода, і шумливий ліс, і хвилясті поля, і розкинутий степ, і прибраний двір, і садок, і в саду садовина, що вже достигає, і розквітлі квітки, і готова хатка в ясених віконцями, — усе, усе, усе... А гірш усього молодий козак: нетерпіння обняло його, як полумя, і як полумя, його палить. Нестерпно, незносно йому ждати.

Усе готово. І тим, що усе готове, видаєть ся ждати ще нетерпніще, ще незносніще. У ночі і в день він ходить та бродить, кидаєть ся сюди й туди, там то сям стане, швидко поспішає в один бік і ще швидче вертаєть ся в иньший.

І молода Лимерівна жде. Вона ні до чого не береть ся, ні до чого не доторкнеть ся; вона ві про що не піклуєть ся та не клопочеть ся, нічого не говорить і не питає, — сидить склавши білі руки, на жадні збори та прибори не дивлять ся гарні очи; стулені сьвіжі уста та мовчазні, але вона жде. Рано, рано до схід сонця, вона вже сидить біля віконця та зустрічає зіходяче сонце, — зустрічає без слів та без сліз, тільки обличчє часом займеть ся рожевою невеличкою краскою та очи васяють, — але се не часто та не на довго, скоро пропадає сяєво в очах і обличчя знову біліє. Піано, піано у вечері вона сидить біля того ж таки віконечка; тоді не видно її обличчє у вечірній імлі, а коли місяць вивирне та освітить, видаєть ся, немов білійш та білійш воно, та все таке саме лагідне, тихе обличчє.

І дождали усі суботи. Приїхав молодий до молодой і застав повну хату виражених дівчат в ярких лентах, у сьвіжих квітках. І сама вона сиділа виражена, та у сьвіжих квітках.

Вона не ворухнула ся, не шелехнула ся, коли він увійшов, та пильно, пильно на нього поглянула. Що скавали йому сі гарні та лагідні очи?

Він був сам не свій, в якійсь дразливій радості та в якомусь важкому жаху, — неначе він ухопив щастє, якого ніколи ніхто не приможе в нього видерти і за яке він усе-ж таки тремтить та боїть ся, і завмирає. Він нічого ясно не бачив і не чув того дня.

Співи та славленне дівчат, гомін людський, музика, заходяче тихо та ясно сонце, вона з ним у купі, посажена поруч, і запах сьвіжих квіток, і блиск її шовковистих кіс, дорога до дому та часті, розсипчасті зорі та ясний місяць — усе по-

мішало ся, переплутало ся, сплело ся та злило ся. І все одно лише він почував: дразнячу, обнімаючу його усього радість та важкий, непроходячий жах.

Другого дня в шумом, із гамом, із бажаннями усяких благ повели їх до церкви та повінчали.

У сні, чи у віч молодий козак? У віч! Він веде до себе молоду жінку свою, їх проважає багатий поїзд, їх стрічають дома гості та челядь, — усі поздоровляють, бажають та обіщають довгі літа та щасливу долю. Тепер повно радощів у біленькій хатині з ясними віконцями... повно радощів, так, та щось і страшно в ній, і моторошно.

От усі гості пороз'їздили ся, увесь гам стих і молоді лишили ся самі.

— Серце моє! душе моя! моє горе! моє щастє! Що мені діяти? Скажи мені, як тобі прийти до вподоби! — говорив козак своїй молодій жінці, перенятий усе тож радістю та тим самим жахом.

— Мені нічого од тебе не треба! — одказала йому молода жінка. — Я не люблю тебе.

— Ох, полюби, полюби мене!

— Я не люблю тебе!

Як ранений вибіг він зі сьвітлиці, як божевільний, та ринув ся у тьму, сьвіт за очі.

Лишила ся Лимерівна сама у сьвітлиці. Озирнула ся вона округи, — вечір тихий та розкішний, — сьвітили ся білі стіни в сьвітлиці. Лимерівна довго стояла, думала, прислухала. Нараз зняла вона в гору білі руки, немов пробуючи, чи не звязані вони, і легче пташини усякої, прудчійш стріли, випурхнула зі сьвітлиці, вилетіла з дому та побігла. Вона бігла, бігла, не чуючи під собою землі, не відаючи та не розбіраючи, куди й на що, аби далі, далі та далі.

Невиразно мигнув перед її очима росяний степ, тихі поля, темний ліс, коли вона перебігала та чутко ловила кожен звук та повів у тиші. Куди вона бігла? Вона не знала куди, але знала, що втікала, виривала ся із полону. Що далі буде? Вона не розлічувала, але почувала, що гірш усього неволя. Далі, далі з єього полону! Хутчій, хутчій із неволі!

Нараз вона чує далеко позад себе голос та крик, та кінське тупотіння — чує все ближче, все виразнійше. Вибігла вона на якусь узеньку дорогу між колючим терником та побігла нею. Ясно сьвітлив місяць, глибоко та боляче впивались острі колючки в білі ноги та цунко чіпляли ся сучки за довге шовкове волосе та рвали його. Вона все бігла, все не спиняла ся. А за нею тупотіння кінське все ближче та чутнійше, і швидко, швидко наближаєть ся та яснійше, різкійше, виразнійше розтинаєть ся. Вже гінь од коня, що мчав ся, та од ївдця падає перед її очима, і знайомий нелюбий голос із гірким сьміхом кричить — питає:

— Чого ти, Лимерівно, пішки біжиш, — чи в мене нема для тебе баских коней?

І не оглядаючись, не спиняючись одказує Лимерівна:

— Хоч і є в тебе всякі скарби, вони твої і мені непотрібні — ти мені не до мислі, ти мені не до серця сам.

— Зупини ся, Лимерівно, зупини ся! — кричить козак, і бачить він, що Лимерівна падає без сили та сливе без дихання на дорозі. Миттю зіскочив він із коня і був коло неї, і не знав, що їй сказати, і не відав, що йому діяти.

— Дай мені ножа, що в тебе за поясом! — мовить до нього Лимерівна, простягаючи руки до

нього. — Дай мені ножа, — я повиймаю із ніг гострі тернини!

Козак подав їй ножа поспішно.

Вперше простягла ся до нього ся біла рука, і вся його душа на вид сеї простягнутої руки ївдрігнула ся та завмерла.

Нараз він страшно скрикнув; попала ножем Лимерівна собі в самісіньке серце.

Козак ухопив її за руку, вихопив ножа — горяча кров ринула на нього.

— Нехай лучче кипить моє серце на ножі, як у тебе у дворі, — промовила Лимерівна.

Козак, із однятим ножем у руках, схилив ся над нею, як вражений та прейнащий, не випускаючи в очей, не кажучи й слова.

— Оттепер, Шкандибенку, я твоя! Бери мене, моє серце, та веди до дому! — промовила Лимерівна.

По сїм слові розплющились очі, склепили ся уста, і життя одлинуло.

Узяв її козак на руки, сїв на коня тай поїхав із нею, обнявши її, глядючи то в її лице мертво, то округи на низький терник, осяяний місяцем, на довгий шлях, що звивав ся попереду, то тамуючи кров, що ринула в її груди, то направляючи мягке, розсипане волосє. Тихо він їхав і пізно в почі приїхав до старої Лимерихи, поминувши свій хутір. Він під'їхав до Лимеришиної хати, та став її викликати. Перелякала ся Лимериха на смерть почувши його голос, та вибігши на поріг, закричала:

— Де моя дочка?

Тоді побачила вона, у місячному сяєві, на руках у козака, дочку мертво та залиту кровю. Козак подав їй неживе тіло та сам од'їхав.

Ще дужче скрикнула Лимериха, схопила дочку на руки, притулила її до себе та разом із нею упала в хатьнього порога, та більше вже не встала, ніколи більше очей не одплющила на сьвіт божий.

В купі поховали матір із дочкою, за селом, над дорогою.

А козак Шкандибенко як од'їхав, так і не вернув ся. Ніхто його більше не зустрічав, не видав, ніхто про його більше нічого не чув.

ТЮЛЕВА БАБА.

Ганна Хведорівна Журбовська була дуже добра хозяйка. Просто, вона чудеса виявляла. Приміром, вона робила один крем мережчатий, ріжномастний, усім на завидки та подив. Як там уже ні жадали иньші господині дійти до сього крему — ніхто не дійшов. Вірте, не вірте, а одна пані (і заможня пані!) хотіла сина оженити в дочкою Ганни Хведорівни, аби тільки вивідати тайну. Та Ганна Хведорівна усе з сими речами на сторожі, а пані була нетерплячка, поспішила, проговорила ся. Ганна Хведорівна дочка не оддала, і секрету не відкрила.

Ні в кого таких не бувало обідів, ні в кого таких пирогів на іменини, як у Ганни Хведорівни. Хто не пам'ятає, коли її дочці сповнило ся вісімнацять літ, справляли уродили та спекли пирога!... Як подали сей пиріг, так дехто навіть влякав ся. Один гість (любитель, знавець) устав та сказав, склавши на грудях руки: „Що ж се ви такеє в нами дієте, Ганню Хведорівно? Дивлю ся, несуть на блюді... я думав, се генеральського сина несуть“...

Але найголовніше діло рук Ганни Хведорівни — се були баби... Як би то хто знав, які-то були баби!

Ганна Хведорівна була побожна бабуся, до всіх привітлива та ласкава. Сміх у неї був приємний, трошечки деренчатий, очи добрі, носик кругленький, а ростом невеличка. Ганна Хведорівна давно повдовіла. Дочку свою вона оддала за совітника в губернії і дочка вмерла на першому таки році заміжжя; і зять умер скоро за нею, лишила ся дитинка, дівчинка. Ганна Хведорівна увяла її до себе. Унучечка була гарненька панночка; добра, чи лиха, — ще того ніхто не знав, їй усього йшов десятий годок: так іще була стрибуха.

Тяжко побивала ся Ганна Хведорівна за дочкою, тяжко тужила, поки время перемогло все. Перетуживши, Ганна Хведорівна жила щасливо та спокійно. Її шанували та поважали. В будинку в неї було всього в достачу. В покоях стільки шаф, комод, скринь, що й умом не збагнеш! Ключів, ключів! немов би од десяти міст. Хто, було, ні приїде, то в сей будинок байдужо не увійде: або усміхнеть ся, або вітхне. Бувало, приїде батюшка, то все говорить: „Се вам, Ганно Хведорівно, за ваше благочестя. У вас земля обітована; які поля урожайні, сади родючі, огороди тучні!“

У Ганни Хведорівни був небіж, молодий, красний та багатий дідич. Усе приїздив иньшими кінями. То приїде сірими, або гнідими, або вороними; були в нього навіть сорокати коні. Звали сього небожа Олексій Петрович, і жив він од Ганни Хведорівни близенько, — усього дві версти було до його села Саківки. Батьки його вже померли, і сестри, і брати, жив він самотою та

часто наїзжав до Ганни Хведорівни. Приїде, скільки варення звість бувало, скільки повидла! З панпочкою граєть ся в піжмурки, вирядить ся у Ганни Хведорівни чепчик та в шаль, співає, фіглі строїть, — завжди його жалко одпустити до дому.

Але він тільки між своїми бував жвавий та шоторний, а як тільки чужий хто, він зараз оторопіє. Хоч як дуже гарно одягнутий, а все себе оглядає та червоніє. Дуже любив він гостей, бенкети, а знайти ся йому було все одно, що о півночі на кладовище йти. Признавався бувало Ганні Хведорівні: „Душа не на місці, тіточко, поки увійдеш, уклониш ся, розговориш ся! Ні пити, ні їсти нічого не хочеть ся; ніщо здасть ся не вдивує, не злякає, нехай хоч хата завалить ся!

Ганна Хведорівна впевняє його: не турбуї ся, мов, се в молодости, се минеть ся.

— Тоді, тіточко, я буду найщасливіша людина.

Змужнів Олексій Петрович, бачить Ганна Хведорівна, — уси запустив.

— На що се ти, Олесю, вуса запустив? — спитала вона.

Він радий, що його вуса побачили, тільки радости виказати не хоче, дивить ся в гору та одказує: „та так“.

— Далєбі ти кращий без вусів, Олесю, — оббрий їх! адже потреби не має, ти не воєпний. Оббрий їх!

— Та як же мені без вусів, тіточко? Я от на охоту в рушницею хожу, верхи їзжу...

— Ну, ну, як хочеш, друже, не смути ся. Се все надіюсь для якоїсь панночки себе украшаєш; панночки люблять усе нове та незвичайне.

— Та далєбі, тіточко, я якось незнарошна запустив уса...

— Розкажи! — сьмієть ся Ганна Хведорівна.

Я ж бачу новий перстенець. Ні, ти рукою не крути, он на підмізінному, третій знизу — се в тебе новий, покажи-но?

А в Олексія Петровича перстенів було безліч; скілько дома в нього було сховано в шкатулі, — усі двацять два прискринки повним-повно, — на руках скілько носив! І усякі були в нього перстені: і незабудьки, і зьмійки, і витушкою, і ланцюжком, і сердечком, і якорем, і замочком... Панночка собі кричить: покажи, покажи перстенець! Він не показує, втікає од неї, вона за ним. І піде біганина, піднімуть гармідер, бігають та галасують, поки виголодають ся.

Аж нараз Олексій Петрович немов пропав, дуже довго не було його. Посилала Ганна Хведорівна довідати ся, чи здоров — його дома не застали. Потому приїхав, схуд, змарнів; на руці ні одного перстеня, і вареня ніякого не хоче і з панночкою нашою нудить ся. Допитували, допитували, що се з ним, нічого не одказав, і знову на довго пропав. Знову посилає Ганна Хведорівна про здоровя питати, і знову його дома немає.

Журбовські люде довідали ся од Саківських людеї, що Олексій Петрович сливе що дома й не живе, а все в Н-ському повіті. І кучер оповідав, що гостують вони в одної богатої дідички; та дідичка вдова, огрядна та тиха пані; що будинок там мурований, єсть берлин та дорожки, коні гарні, тільки кучер дуже старий; що там клюшниця презлюща; що там молода панна красуня, і гуляє панна вечорами по алєї з Олексієм Петровичем, а стара пані з ганку за ними назирає; лише дуже

забалакають ся — вона їх і покличе до дому. Дідичка ся прозивала ся Турченкова.

— Дай Боже Олексієви! говорила Ганна Хведорівна, — ми з тобою, Варочко, на весіллі погуляємо.

— Коли б весілля хутчій, бабуню! — одказує панночка.

— Бог дасть, діждемо ся!

І дождали ся. Приїхав Олексій Петрович веселий, золотий перстєнь на руці, заручений. Побув не довго, нічого до-путя не розказав, і поїхав. „Діла, діла!“ мовить. А які там діла? Оповідали, просто бавив ся: поїде в один бік, проїде верст пять, — в иньший то ліс об'їде, то в поле, або в степ. З радощів йому не сиділо ся на одному місці.

Ну, жецть ся — то й женить ся, добре. Ганна Хведорівна послала його молодій образок в срібній позолоченій шаті, молода до неї написала родинного листа і мати молодої тож.

Після Зелених Сьвят було весілля ви-значене.

Усі довкружні панії та панночки збирали ся погуляти в молодих; усі Олексія Петровича поздоровляли та на весь вік йому щастя бажали, усе було весело та мирно; запримітили, що навіть увесь той час ні тучі, ні грому не було. Тільки занепокоїло раз Олексія Петровича от що: оддав він назад перстенець одній панночці, а панночка йому місто всякого одвіту прислала кулю. Еге-ж оливяну кулю, справді.

— Як се розуміти мені, тіточко? — питає ся він Ганни Хведорівни.

— Та ніяк. Покинь сю кулю, чого ти з нею носиш ся!

— Я далєбі не знаю, що се за знак...

— Та нічого, — дурощі, тай годі.

І справді, знати, дурощі були; потому ся панночка тож була в молодих, і веселили ся вони й вечеряли.

Саме на той час приїхав до Ганни Хведорівни із Н-ського повіту знайомай, та в перших слів й мовить їй:

— Ну, пані-матко Ганно Хведорівно, тепер ми з вами потягаємо ся. Глядїть, не втеряйте свої слави: їде до вас не молода ховяйка, а осьме чудо на свїті.

Ганна Хведорівна розпитує, а гість розповідає:

— Ся молода пані так баби пече, що з нею ніхто в свїті не може в рівень стати. І найпаче, пече вона одну ананасову баб'ю — достоту ананас...

— Запах ананасовий, я знаю, — сказала Ганна Хведорівна.

— Яке там! ананас сам, своєю особою! Коли заплющите очі, та в рот вам покласти і спитать: що се? ви скажете — ананас.

— Ну се ви торочите! — мовила Ганна Хведорівна.

— От самі побачите, спомянете мое слово. А то ще пече вона тюлеву бабу — ну пані-матко! не мені, дурневі, се оповідати! Побачите самі краще.

Гість остав ся у Ганни Хведорівни обідати; за обідом жартував, сьміяв ся, вихваляв обід та питав ся не раз Ганни Хведорівни, про що вона замислюєть ся.

— Я дивуюсь вам, як се ви ніколи ні про що не думаете? — одказала йому Ганна Хведорівна.

— Через те я не думаю, Ганно Хведорівно, що думки ні до чого не доведуть, а тільки поста-

ріють, нехай їм усячина! Тепер із ким не побачусь, то всякий мені каже: „а ви знову помолодшали“, а як-би я в думках кохав ся...

— Треба про душу свою подумати усякому, — перебила Ганна Хведорівна, трохи в запалом. „Знати, тяжко вона засмутила ся тюлевою бабою“, — подумав він.

Гість поїхав, а Ганна Хведорівна лишила ся в задумі та тривозі. Того дня вона помилила ся ключами, ні слова не промовила про Олексія Петровича, ні про його молоду, ні про весілля, і онучку свою приголубила якось невважливо.

А тим часом Олексій Петрович поїхав вінчати ся; через тиждень його ждали в молодую жінкою в Саківку.

Минув тиждень. Ганна Хведорівна все була засмучена; то вона говорила: „як се час минає швидко!“ то говорила, що час тягнеть ся довго.

Приїхали молоді в Саківку; Ганна Хведорівна почула се й побіліла.

Вона гостро насварила онучку за її радість, та стрибання на сью звістку. Ганна Хведорівна того дня вирядилась як у велике свято, але була бліда і стрівожена; вона не сиділа, а все ходила по покоях, припиняла онучку за найменьшу жвавість, та заставляла її смирно сидіти. Так минув ранок. На решті молоді приїхали. Увійшов Олексій Петрович і увів молоду жінку. — Ох, яка-то красуня була! Сьвіжа, румяна, огрядна, очі карі, великі, сьвітять ся як сьвічки і такі жваві, бистрі і такі веселі! Зелена шовкова сукня так і шумить: в ухах золоті сережки, і так славно веть ся темне волосє на білих височках! Овсім не соромлива була, а балаклива та привітна. Зараз забалакала в Ганною Хведорівною і приголубила Варочку.

А Ганна Хведорівна була сама не своя.

Де її повсякчасна привітливість? де її учасливість? Хоч вона говорила молодій ласкаві слова, та в погляді її була лише тривога, на лиці смуток, голос нерівний.

Молоді в неї обідали. За обідом усе непокоїло Ганну Хведорівну, усе їй видавалося або недоварене, або пересмажене; вона говорила дуже мало, угощала журно. Яка вже Варочка вітрогонка, а й та запримітила, що бабуня сама не своя. Олексій Петрович не запримітив — він на бік не дивився, а дивився лише в жінчині очі.

Коли молоді верталися до дому, молода й говорить:

— Мені твоя тітка сподобалася, Олесю, тільки чого вона така смутна? — не весела.

— Ні, вона весела.

— Де ж там весела, Олесю? немов із похорон вернулася зараз! і все по боках озирається, немов пожежі сподівається.

— Се тобі так привиділося, Глашо.

— От ще, привиділося! Хиба я маленька?

— А може сьогодні їй що прилучилося. Та Бог із нею!

Вони забалакали про иньше.

Через день потому Ганна Хведорівна з Варочкою поїхала до молодих. Варочка була раднісінька, вертілася в колясці та теревенила як заведена. Ганна Хведорівна мовчала та дивилася все в один бік на миготіючі поля.

Молоді зустріли їх на ганку, і так весело та радісно стріли! Просили обідати — Ганна Хведорівна згодилася.

Дома молода була ще миліша: моторна, жартовлива, як котеня, ласкава-жвава.

Вона й по саду побігала з Варочкою, і співала, і Ганну Хведорівну обняла, і на органах

грала. Олексій Петрович не міг на неї надивитися; скоро вона одійде, він її кличе та без перестанку цілує в неї руки.

— Годі Олесю, який ти нудний! — говорила молода.

— А умова, Глашо? — нагадував Олексій Петрович.

— У нас умова, тіточко, говорив він Ганні Хведорівні, — така умова, що коли я за годину не всію поцілувати в неї ручок сто раз, то другу годину маю право цілувати їх хоч тисячу раз.

Ганна Хведорівна слухала, — ані слова на одвіт, ані усміхнеться, — навіть не споглянула ні разу, — очі в неї до землі спущені. Ні про що вона не розпитала молодих, нічого в них не похвалила. А в них було дуже гарно! Будинок великий, поновлений, сьвітлий, та опоряджений на-ново, все новісіньке; під вікнами в них цьвіли рожі, біла акація, бузок...

І день випав чудесний — ясний, жаркий. Будинок стояв на горі; по горі сад старий, густий; під горою річка гомоніла по камінню.

Та нічого, нічого не радувало Ганни Хведорівни. Запримітив навіть Олексій Петрович та спитався в неї: „Що з вами, тіточко?“ Ганна Хведорівна смутна усміхнулася до нього та одказала: „Проживеш, скільки я, Олесю, — знати меш!“

— Дак чого ж ви смутні? Чого не веселі? — пристав до неї Олексій Петрович.

— Де ж мені на старости літ так веселитися, як вам, молодим. Колись веселила ся й я, — тепер ви моє місце заступаєте, а мені вже умирати пора!

Такого сумного одвіту молоді не сподівалися; вони на якийсь час примовкли; потому знову спробували тіточку розважити, та ніяк не пощастило їм і вони залишили турбувати ся.

Сіли обідати. Ганні Хведоровні у кожній страві причував ся ананасовий запах; усе їй здавало ся зготовлене якомсь особливо. Не хотіла вона питати ся, та не вдержала ся, спитала:

— Що, в вас тепер новий кухарь?

— Ні, той що й перше, одказав Олексій Петрович. — А що, обід луччий, як бувало? Се от хто господарює!

Він на жінку вказав.

— Я чула, що ви, Глафіро Іванівно, дуже добра хазяйка, — мовила Ганна Хведорівна.

— Ох, яка хазяйка! — покрикнув Олексій Петрович. Вона й вам навіть не уступить, тіточко.

Глафіра Івановна сьміяла ся.

— Вона такі пиріжки вигадує, такі підливи, що ум за розум заходить... Розкажи-но, Глаша, які ти вчера пиріжки вигада?

— От ще! Єсть що розказувати!

— Розкажи, Глашо! розкажи тіточці!

Ганні Хведоровні немов холодна голочка увіходила в серце.

— Та на що там? — промовила вона. — Не сплуй до сього Глафіри Іванівни.

— Тіточко, — сказала Глафіра Іванівна, — на що ви мене Іванівною звете? Він Олесь (вона кивнула на чоловіка), то я Глаша.

Ганна Хведорівна зітхнула, поглянула зразу в лівий бік, а потому в правий, а потому знову спустила очи до землі.

— Ви мене Глашою звить, тіточко, — просила її Глафіра Іванівна.

— Ні, Глафіро Іванівно, се неможливо.

— Та чому ж, тіточко?

— Та так, Глафіро Іванівно.

— Будь ласка, тіточко! Олесю, проєси. Чого ти все лише дивиш ся! Лучче попроси тіточку.

— Тіточко! Звіть Глашу Глашою, — став благати Олексій Петрович.

— Ні, Олесю, не могу я так Глафіру Іванівну звати.

Глафіра Іванівна трошки спалахнула, трошки одсунула ся, і змовкла.

— А памятаєш, — мовив до неї Олексій Петрович, — памятаєш, як я тебе звав Глафірою Іванівною? Голосно було кажу; Глафіро Іванівно, а на умі: Глаша! Глаша! Глаша!

Вона засьміяла ся, і почали пригадувати те, иньше...

Ганна Хведорівна зарані поїхала до дому; як її ні благали лишити ся на ніч або хоч на вечерю — Ганна Хведорівна не уважила і поїхала.

Як засумувала од тоді Ганна Хведорівна, дак більш і не розвеселила ся. Бувало, в неї найкращий час у году, коли на зиму запаси готувати; що неділі щось нове: зварять варення, — піде сушня садовини, квасіння усякі, маринування, — ох, яка біганина тоді, який гам, гомін, які всі сьміливі тоді! Знають, що пані не розгніваєть ся нічим: хоч при ній побий ся, дак простить. Вона сидить у кріслі, порядкує, розказує; на все споглядає ясно та ласкаво; обличчя в неї лагідне та вдоволене. А сього року Ганна Хведорівна го-сподарювала в трівогою, все було не по ній, нічим їй догодити не можна; вона навіть часом не попробує вготовленого, ледве спогляне та хутчій

ховає в кладовку, немов легче їй, коли геть із перед очей. Вона більш тепер сидить у куточку, а не біля віконця, побрязкує ключами та наспівує якусь сумну-пресумну пісоньку.

Приїде хто одвідати її, вона не балаклива, як перше, зітхає, ледве слухає, а як зрідка розбалакаєть ся, то все про молодь, і з жалем говорить, що яка-то молодь тепер постала — чванлива та сьмілива, усе вміє та все знає. Вона вже й про Варочку свою не говорила як перше: „пристрою свою Варочку, та її щастям втішати ся буду“, а говорила так: „хто знає, що видучить ся? У горя багато шляхів, якимсь прийде й запитає“. Нікуди сливе не їздила, сьвят не сьвяткувала кликаними обідами; Варочка нудьгувала, а сусіди дивили ся, думали та гадали, що се воно за знак?

За те, яке то житє було в Саківці, як там хазяйнували весело! Глафіра Іванівна заставляє свого чоловіка ягоди чистить, гриби перебіраєть; він у неї ложку з сиропом студить на льоду; він у неї коробочки із паперу робить на пундики, і коли він постараєть ся, як прегарно все зробить!

А часом Олексій Петрович розлінивить ся, жалієть ся, що його замучили роботою, просить ся одпочинути, Глафіра Іванівна не одпускає, велить робити — скільки сьміху в них, скільки утіхи! Так їм було хороше, що навіть на погоду жалили ся вони тільки для приличности; приїде хто із сусід та плачєть ся на дощі, ну й вони скажуть: „ото яка погода, справді!“

Їм і сусід не треба було; правда, вони говорили між себе, як от весело буде на Різдво, коли вони завдадуть бенкет; або на Новий Рік скільки гостей до них поназіаджаєть ся; та се їх більше приваблювало в будучности, а приїздив хто

тепер, дак Глафіра Іванівна крутила носом та говорила чоловікові: „Колиб хоч не васиджувались!“

— Ти будь ласкав, не клич обідать, — остерегав Олексій Петрович; — так, прикинь ся, ніби овсїм забула про обід.

І обоє йшли зустрічати гостя. Правда й те, що потому вони з гостем і розбалакають ся, і обідати просять, і ночувать оставлять, і гість їм не в поміху, гість їм любий, і жаль його одпускати, а все-таки, як він ноїде, вони без міри раді, що сами. До них їздили сусіди часто, одна Ганна Хведорівна тільки не вчашала. Глафіра Іванівна се помітила:

— Чого се тіточка не хоче до нас їздити, Олесю? — говорила вона Олексієви Петровичови.

— Чого ж їй не хотіти, Глашо? — питав ся Олексій Петрович.

— Я не могу зрозуміти, Олесю.

— І я не розумію, Глашенько. Чого б се справді?

Приїдуть вони до Ганни Хведорівни, їх приївд їй не тішить; почнуть її розпитувати, що з нею, — допити їх для Ганни Хведорівни явно прикрі.

Не дармо у сусід нюх тонкий, не дармо очі видючі, — сусіди сього не впустили. Пішли догадки та поголос; пройшли всякі слихи. Збори стали частійші, розмови жвавійші. Із поголосок більш усього прийняла ся от яка: говорили, що вийшла суперечка у Ганни Хведорівни з Глафірою Іванівною за наш повіт, що Глафіра Іванівна наш повіт дуже ганьбила, а Ганна Хведорівна їй свого не спустила, — слово по слову, слово по слову — і посварились. Ганна Хведорівна поїхала до дому не попроцавшись; Глафіра Іванівна тоді схаменула ся і завітала до неї миритись.

На словах вони й помирились, але в душі ще гірше ворогували.

Коли се оповідало ся, то підстаркуваті дідичі вставали з свого місця, закладали руки в кишені і говорили зворушені: Ганна Хведорівна благородна бабуся, честь їй і слава. Не видала рідного повіту!“ Дідички, особливо молоді, сьміяли ся з Глафіри Іванівни та говорили: „Треба уявити собі, як заставила Ганна Хведорівна сю красуню замовкнути! Ні, се треба уявити собі!“ Паничі перестали вихваляти красу Глафіри Іванівни, паяночки знову почали щиро говорить із паничами і тільки инколи пострікали лагідно: „А ви ще прокричали її красунею!“ — на що паничі нічого не одказували, а прикидались глухими, або вітхали, або ніжнійш спозирали.

До Ганни Хведорівни що-дня хто небудь та навідаєть ся; садовлять ся близенько, беруть її за обидві руки, дивлять ся їй в очі участливо та питають ся про її здоровя; заводять річ про Глафіру Іванівну, про свій повіт, або загалом про людей та про людську злобу. Інші просто виходили та говорили:

— Ганно Хведорівно! Я ваш давній друг, я все знаю, що ви потерпіли, я знаю вашу добрість та ваше благородство, виявіть мені все, як вірному другови!

Але Ганна Хведорівна одказувала:

— Нічого, нічого, їй Богу нічого; я й не знаю й не відаю, про що ви мені натякаєте.

Ганна Хведорівна мішала ся, ще більш засмучувала ся, і нічого не можна було дійти, нічого не можна було вивідати.

За се всі остигли до неї і балакати стали: яка Ганна Хведорівна чудна, неврозуміла! — по-

тому на неї прогнівали ся, і пройшла поголоска, що не без гріха й сама Ганна Хведорівна.

Де-які серця обернули ся до Глафіри Іванівни, дехто навіть остерегав її, щоб вона ні в чому тітці не звіряла ся і щоб на родинну любов її ніколи не поклала ся...

Глафіру Іванівну се дуже турбувало.

Вона вже тепер не кривила ся, коли приїзжав гість або гостя, а нетерпляче дожидала його приїзду, вибігала на зустріч, вела в гостинну, сажовила, і зараз заходила розмова про Ганну Хведорівну.

Ганну Хведорівну трудно було визвати на щирість, а Глафіри Іванівни й визвати не треба було: од одного ймення Ганни Хведорівни вона спанне бувало, як порох од вогню, дивуєть ся, гніваєть ся...

Поїде собі вістун або вістниця, Глафіра Іванівна повторяє почуті нові вісті, радить ся з чоловіком, що їй діяти, сердить ся на Ганну Хведорівну: часто доходило до слів. Олексій Петрович ходив коло неї, ставав перед нею навколішки, умовляв і сам мало не плакав.

— Ми їдять до неї більше не будемо, Глашо, — говорив Олексій Петрович, не хочу її й бачити!

— Ні, Олесю, ні, ми поїдемо до неї. Я хочу її бачити, я хочу подивити ся, як вона мене стрічатиме, як забалакає зо мною!

Поїдемо завтра до неї!

Ні, лучче сьогодні!

— Глашенько, неоцінена!

— Поїдемо, Олесю. Поїдемо неодмінно.

Глафіра Іванівна хапала давінок і дзвонила на весь будинок, і веліла запрягати колясу. Вона спішно одягала ся, скорила засмученого чоловіка, посилала людей одного по другому, що б хутчій подавали коні і вони їхали до Ганни Хведорівни.

Встрічали ся, здоровкались, Ганна Хведорівна бліда, серце їй беть ся; у Глафіри Іванівни серце беть ся й лице пашить; у Олексія Петровича серце беть ся і він у тузі смертельній.

Тільки одна Варочка спокійна була та скучала: ніхто до неї слова не скаже, усім не до неї; вона втікала з гостинної.

Ганна Хведорівна та Глафіра Іванівна з чоловіком вели розмову про сторонні речі, — сиділи п'ять, шість годин під ряд, — розмова була уривчаста, у всіх голос тремтів; ні до вареного, ні до печеного ніхто не приторкав ся, пили тільки воду цілими повними стаканами. Потому прощали ся тай розставали ся. Треба було віддячити за одвідини одвідинами і Ганна Хведорівна їхала в Саківку. І знову вони в купі кілька годин і знову серця їх бють ся..

— Ох Боже мій, за що все отсе? за що? — часто покрикувала Глафіра Іванівна.

— За що таке лихо? — жалів ся Олексій Петрович.

Ганна Хведорівна то-ж до Бога кликала.

А тим часом страшний час надходив, надходив...

Наступали Великодні Сьвята.

Добрі хазяйки ще в м'ясиці купують муку та сушать, — треба щоб мука була легка та суха. З самою сею мукою скільки то клопоту та турботи. А сього року була просто лиха година: два головних купці у місті, Жиди, позачиняли крамниці, — один погорів, а в другого дід умер, а по їх закону, коли хто в хаті вмер, то торгувати не можна раніш положеного часу по смерті. У інших Жидів мука не добра.

Усі ждали поки одчивить лавку Мошко. Якої тривоги було! Якого нетерпіння! Усякими доро-

гами їхали в місто усякі коляси, брички, нети-чанки, дорожки; у всіх хазяйок коні були замо-рені, самі хазяйки в тіла впали.

Ганна Хведорівна оселила ся в місті.

Вона туди переїхала ще в мясниці, найняла собі хатку недалеко базара; ходила до церкви, молила ся Богу, в гостях не бувала, а тільки ча-сто бачила ся з своїм кумом.

Кум її був городничий.

Мошко крамницю одчинив на третьому тижві посту, — всі туди кинулись; між хазяйками вийшло безліч сварок, і на муку підняла ся нечувана ціна. В один день усю муку розкупили.

Везуть муку до дому і нараз дома бачать та чують, що мука не добра!

Не до стяжку було, як се всі прокупили ся; либонь, не в перше купували і толк здасть ся в ній знали, і на язык брали пробувати, і на руці підкидали і все-таки схибили. „Знати Бог за якісь гріхи покарав“, — говорили зітхаючи.

Але гріхи гріхами, а тут усі накиннули ся на Мошка: як він посьмів обманути.

Мошко впевняв, що він не винен, божив ся, говорив про свою прихильність, подавав приклади віри собі, та між иньшим і скаже, що от Ганна Хведорівна нараз у нього закупила більш два-цяти пудів муки, першого ж дня як він крамницю одчинив.

Що було на сю вість! Як заблищали очі! Які вигуки посипали ся! „Так от хто прислужив ся всім, от хто всім-услужив!“

Глафіра Іванівна разом із иньшими журила ся та побивала ся, що мука не добра, але ся журба та побивання було благо, коли прирівняти його до того, що вона почула, коли до неї дійшла вістка, що Ганна Хведорівна закупила всю луччу муку

в місті. Що Ганна Хведорівна закупила луччу, про се ніхто не сумнівав ся; але для чого ж би їй закупати стільки в найдорожче время?

Глафіра Іванівна плакала та ридала ціліснійський день.

— Ти уяви, Олесю, говорила вона чоловікови ридючи, — що ся мука неможлива! Уяви, які в нас будуть баби! Усі просьміють нас навіки! Все се через тітку! Вона навмисне закупила муку, з ненависти до мене!

— Тяжко, Глашо, досадно! Ох, усе серце в мене ізнило, — одказував Олексій Петрович нерівним голосом.

— А в неї певно, чудесні баби владуть ся, Олесю! — аж стогне Глафіра Іванівна.

— Ні, Глашечко! ні, сього бути не може! — покрикував Олексій Петрович в запалі — ні, ні, Глашо.

Але ще більший жаль ждав Глафіру Іванівну. Вона довідала ся, що дехто з пань поїхали до Ганни Хведорівни в докорами, а од Ганни Хведорівни повернули ся з мукою.

Ганна Хведорівна на їхнє наріканне та докори одказала, що вона муку закупила через те, що мука дуже добра і ніколи в господарстві не влишня. Коли її попросили відступити, вона відступила охоче, без жадної одмови, усякій по пудови.

До неї поїхала тоді решта за мукою — і решті вона не одмовила, тільки додала, що вже більше муки вона не може відступити, — а оставала ся без муки лише Глафіра Іванівна. Знала Глафіра Іванівна, що муку закуплено було на злість їй, а вся ся звістка потрясла її і багато ще вона сліз вилила; тяжко занило

серце в Олексія Петровича і більший його смуток та сум обняв.

По одчаю та сльозах появили ся у Глафірі Іванівни її звичайна меткість, жвавість, відвага та моторність. Вона вислала нарочного до своєї неньки в листом: списала все, що її спітвало; просила поради та муки негайно.

Вона прикликала свою клішницю та оказала їй: „Скажи зараз у губернське місто та привези мені муки; я дам тобі десять рублів, я дам тобі вольну, що хочеш я дам! А без муки не вертай ся і на очі мені не показуй ся!“ Клішниця зараз же помчала четвериком. Глафіра Іванівна була сама в Мошка: „я дам тобі яку хочеш ціну — достаєш мені муки“. І Мошко кудись счез за мукою.

Четвертий тиждень посту був уже на прикінці.

В четвер на п'ятому тижні вернув ся Мошко в новою мукою. Мука була добра, але вогка. В суботу верхівець прискакав від неньки. Ненька посилала муку та писала Глафірі Іванівні, що коли на лихо баби не вдадуть ся, то не показувати виду, що не вдали ся, а їхати до неї на сьвята. Клішниця приїхала із губернського міста на шостому тижні у вівторок і тож привезла муки. Муки було багато, і муки хорошої, тільки вся вона вогкувата була.

Глафіра Іванівна не могла здати ся на долю покірливо, вона цілі дні трівожила ся до упаду, клопотала ся, плакала, знивала...

А Олексій Петрович зовсім занепав із жаху та турботи. Він клеїв із паперу форми для баб, зітхаючи цілував руки в жінки, та сливе зовсім перестав говорити.

Ганна Хведорівна обявила ся слабою і ніде не бувала. Хто її приїзжав одвідувати, той ваставав її у сьвітлиці з зачиняними віконницями у темноті, тільки горіла лампадка перед образами. Ганна Хведорівна сиділа в кріслі бліда та смутна: од голосного слова вона здригала ся, од усякого гуку чи стуку скрикувала.

Настав вербний тиждень. Тоді то й настає справжня лиха година. Тоді й примічають, чи весело співає канарок; тоді ставлять сьвічки угодникам і полотніють та тратять надію, як зустрінуть монаха або попа; тоді крий Боже помянути в хаті домового; тоді укрощають в собі гнів, а більш усього ухияють ся, щоб не вихопив ся який проклон. В таких клопотах, турботах та трівозі хто ж із собою здолає? — Тяжко. Тоді схаменувшись читають окрему молитву.

Коли так минає ся неділя безжурних та спокійних років, як же проминула вона сього року в Журбівці та Саківці?

На Великдень було тепло, зовсім по весняному; пахло березовими бруньками, шуміла повідь та джурчали струмочки з кожної гірки. По небу мчали весняні хмарки, сонце сьвітило не ярко, та тепло. Так іще сонце сьвітило, що від нього не хотіло ся ховати ся в тінку, а хотіло ся проти нього постояти та поніжити ся.

У Саківську гостинну сонце било у всі вікна; посеред гостинної стояв стіл, довгий предвтий стіл, застеляний білою тонкою скатеркою, а на столі стояла баба...

Як же сю бабу описати? Не кожен може описати добре.

„Вона була кругла, велика — превелика, блідо-жовтого ніжного коліру, а заввишки в трох-

літню росляву дитину. Вона легенька, страх легенька, мабуть більш фунта не важить, а може й менш; тісто в ній дірчате, неначе тюль; смак має солодкий, пахучий та незвичайний“.

От як описувано сю бабу в одному листі з А—ського повіту, і кращого опису не знайшло ся.

Тепер треба уявити собі, що баба ся стоїть на столі, а коло столу ходять Глафіра Іванівна та Олексій Петрович; що покровці знято з канал та крісел, що нове ясночервоне оббитте так і лисніє на сонці, що на столі коло баби усякі печива, усяка печена птиця, ковбаси, шинка, сири, печений баранець із міртовою гилкою в зубах, та баранець із масла з голубою хоруговкою, крашанки, сметанкові креми, міддалові торти... Між усім тим розставлені букети з квіток та зелені в високих фарфорових вазах, вина, наливки та горілка в пляшках та в графинах, фрукти в кошиках, варення та цукорки на кришталових тарілочках... А Глафіра Іванівна та Олексій Петрович ходять коло столу.

Боже мій, яка хороша Глафіра Іванівна в рожевій сукні! Які в неї блискучі очі! Який живий румянець на щоках! Яка в неї усмішка! Який вичепурений Олексій Петрович і який ви-перфуманий ясніном!

Боже мій, які вони обоє веселі та щасливі! Боже мій, як вони споглядають на баби, а потому одно на одного! Розмова в них тільки починала ся словами, а веда ся усмішками та поглядами, і разом вони обоє замислювали ся, — знаєте, як замислюють ся люде в щасті про минулі бурі, в усмішкою на обличчю...

— Ти розумієш се, Олесю, — говорила Глафіра Іванівна, але все-таки ти сього не до-

сьвідчив сам... Я досьвідчила... Як посадили в піч, я впала навколішки: думала, що не переживу! Впала, тай встати не можу...

— Ох, Глашечко! Я страх радий — говорив Олексій Петрович.

— Подиви ся, яка вийшла! Ні, зайти но от із куточка та поглянь, га?

Заходили, дивили ся із кутка, потім йшли — любували в далека, в другого покою, потому знову із кутка.

Почали в'їзджати ся сусіди в привітаннями. Хто не увійде, стане в дверях, як укопаний... потому викрики, потому похвали... А де-хто, так прямо теряв ся, тихенько садовив ся в кутку, підпирав голову рукою та говорив про себе: „Ні, се вже занадто!“ В иньших очи розбігали ся, і вони не знали кули кинуть ся: то кидались до баби, то до Глафіри Іванівни, і тільки охали.

Бабу називали чудом, дивом, Глафіру Іванівну рожею, султанкою, а один дідич, що любив балакати про Магомета, назвав її гурією. Олексія Петровича питали: за що вам таке щастє, Олексію Петровичу?

Шум та розрух були страшенні.

Коли в Саківці все вже спало після торжества та трудів, у сусідів мало хто й очи зводив; там толкували та розмовляли.

З початку балакали дами та мужчини, потому мужчини нарешті змовкли, а дами мало не до сьвіту не уймали ся; вони докоряли, що мужчини готові причарувати ся усім на сьвітї, що мужчини видають муху за слоня, що збили бучу Бо' зна з-за чого і що не варт про се по правді й слова мовити.

Другого дня сьвят до Глафіри Іванівни наїхали дами, — дами все їздять тільки другого

дня, але завсіди післять ся з чином, богатством, літами, довгим заміжжям, з усім, із чим можна, — тепер про се було забуто, і сливе всі приїхали до Глафіри Іванівни першими. Усиділи дома тільки тверді та загартовані.

Дами увіходили в гостинну і баби з початку не примічали, а примітивши — ні здивування, ні великої радості не виявляли. Інші говорили Глафірі Іванівні: „А в вас, Глафіро Іванівно, прегарна баба!“ таким голосом, ніби баба була найнікчемнійша. Інші говорили: „Щиро признаю ся, я не хазайка, — не можу себе принести в жертву кухні; я от читаю всякі книжки...“ Інші тільки прищурювали ся; иньші тільки усміхали ся.

Ні шуму, ні видимого розруху не було; навпаки, дами стали якісь недбайливійші та холоднійші. Вони сиділи та говорили про канвові мережки, згадували минулу зиму; либонь, вони й думати забули про тюлеву бабу...

Але Глафіра Іванівна була весела та щаслива; вона тямала, яка то баба стоїть у неї на столі та знала, яка буря на душі у всіх дам під видимою байдужністю.

Тим часом як дами сиділи у Глафіри Іванівни в гостинній та вели балачку недбайливу, до Глафіри Іванівни приїхав знайомий із її повіта, той самий дідич, що перший засмутив Ганну Хведорівну своїм оповіданням про тюлеву бабу.

Він увійшов у гостинну, став тай дивив ся на бабу. Він дивив ся на неї, як людина, що бачила не раз чудо, дивив ся без дивування і без тривоги, а спокійно та радісно.

Потому він підійшов до Глафіри Іванівни, поцілував у неї ручку та уклонив ся дамам.

— Наслухав ся про вашу біду з жукою, Глафіро Іванівно, мовив гість, а в вас не усумнив ся. Чимало у нас усумнило ся, а я ні. Я всіх успокоював, пані-матко, я знав на кого покладаюсь!

Глафіра Іванівна усміхала ся весело до гостя та частувала його. Дами, хто якої вдачі, иньші тож усміхали ся, иньші очі прищурили, иньші почали перешептувати ся, иньші спитали гостя: „Як ваше здорovia, Петре Дмитровичу?“

Петро Дмитрович надійшов до баби, сказав: „дуже гарна!“ а потому вийшов на середину гостинної, поглянув на всіх та промовив у-пів голоса:

— Тільки ви сею бабою вчинили смертельний удар одній особі тутешнього повіту.

Глафіра Іванівна засміяла ся та просила сказати, кому-ж? Дами занепоїли ся і знову, хто якої вдачі, хто став усміхатись, хто щурить очі, хто ахнув, хто покрикнув, а де-які встали і спитали Петра Дмитровича:

— Петре Дмитровичу, що ви під сим підрозуміваєте і кого?

— Я не говорю про присутних, — сказав Петро Дмитрович.

— Се не одвіт, — говоріть прямо! Скажіть, кого саме ви підрозумівали? — загреміло во всіх боків.

— Та Петро Дмитрович скаже певно, — підлесливо загули иньші голоски. — Петро Дмитрович такий добрий!

А як ви мене та видаєте? — сказав Петро Дмитрович.

— Як можна! Якої ви про мене думки?!

— Присягаю ся, я як почую, зараз-же забуду!
— Ви можете бути певні! — Скорійш умру! —
посипали ся дамські запевненя.

— Учинено удар Ганні Хведорівні Журбов-
ській, — голосно промовив Петро Дмитрович. —
Еге-ж. По мужови вона вам родичка, Глафіро
Іванівно, а гріха нема що таїти!

Глафіра Іванівна уся зблідла.

— Оповідайте! Оповідайте! — зашуміли
дами. — Садовіть ся та оповідайте, Петре Дми-
тровичу!

Петра Дмитровича посадовили.

Дами то-ж усїли ся, склали ручки, повитя-
гали шийки та нашорошили вушка. Інші однак
дивили ся та сидїли поважно.

Глафіра Іванівна стала коло Петра Дми-
тровича. Вона йому нічого не сказала, стояла та
тільки на виду мініла ся.

— Я приїзжав у ваш повіт по ділу, неділь
за три до весїлля Глафіри Іванівни, та заїхав тоді
на часинку до Ганни Хведорівни. Знаю яка вона
хозяйка та яку страсть має пекти баби...

Дами усміхнули ся.

— От я і кажу їй, що ваша от прийдешня
родичка, Глафіра Іванівна, такі баби пече, яких
ще й сьвіт не бачив! — Ганна Хведорівна мені
не вірить, змагаєть ся зо мною. Я їй описував,
описував, тай питаю ся: „А знаєте ви, Ганно Хве-
дорівно, що таке тюлева баба?“ Ганна Хведо-
рівна як вересне: „Води мені, води, я умираю!“
На смерть мене перелякала. Тут її водою оббриз-
кали, спірти усякі давали нюхати, ледви очу-
тила ся.

Ну, а почутя свої все таки скрить хоче, про-
сить мене в неї пообідати. Сїли ми за стіл, я їсти

нічого не можу, така сидить вона передо мною безпорадна... Так я голодний і поїхав...

Діла тоді було в мене по горло, а тут іще одна сестра заміж ішла, друга сестра масток купувала, увесь час у мене пролинув у роз'їздах та в клопотах до великого посту; на четвертому тижні посту я повернув ся до дому і з усіх усюдів чую про ваше горе з мукою...

Приїхав би, я пані-матко й ранійше, та страшенне бездорожжя було, а скоро спала трохи повідь, бачите й тут; навіть у багатьох із рідні не був, спішив.

По дорозі заїзжаю до Ганни Хведорівни, дивлю ся навколо та міркую: які баби вийшли.

— Як се ви можете зміркувати? — спитали дві дами.

— Дуже легко. Як баби де вдали ся, так люде там веселі, виражені, по дворі ганяють собаки, хазяйка в вікно виглядає... А не вдали ся баби, то у дворі пусто, всяка животина побита і ховасть ся, люде хмурі, хазяйка нездужає...

— Яка нісенітниця, — заспорило багато дам. Не знати що!

— От я приїзжаю і бачу, що баби здасть ся вдались. Увіхожу до хати, скрізь накурено пахучими порошками, в залі два нові канарки співають, — знаєте, усе вже підведено так, що-б чоловіка звабити; — стіл найтоншою скатеркою вастеляний і на столі усяка всячина... І баби знімають ся... Добрячі баби... Стрічає мене Ганна Хведорівна виражена та рада, але неспокійна; підводить мене до стола, угощає... А я й спитав ся її: „А що ваша рідня, Ганно Хведорівно? Що Глафіра Іванівна та Олексій Петрович, як поживають?“

Спитав ся, добродійко, тай не радий був :
мало мене Ганна Хведорівна не умертвила.

— Що-ж вона говорила? — спитала Глафіра
Іванівна перемагаючи своє зворушення.

— Що-ж було меж вами? — спитали
дами, що?

— Ні словами сказати, ні пером не описати!
— одказав Петро Дмитрович.

— Ну хоч одно її слово перекажіть, — ска-
зала знову Глафіра Іванівна.

— Ні! ні! Перекажіть усе, все, все, все!
— загули дами.

— Не можна переказати! не можна! — гово-
рив Петро Дмитрович.

— Повторіть її слова!

— Та що слова? Не в словах річ! Ганна
Хведорівна, ви знаєте, жінка хитра, її на слові
трудно спіймати... Вона дивила ся, добродійки,
дивила ся так, що й слів не треба...

Дивить ся, дивить ся на мене, та зближаєть
ся, зближаєть ся до мене як „брата-ровбійники“,
знаєте там у Пушкіна...

— Та що-ж говорила вона? Вже-ж щось
вона вам та говорила!

— Я мав честь та приємство докласти вам,
що жінка вона хитра і її на слові не спіймаеш.
Покрикнула вона: „А що-б тобі добра не було по
вік“!

Кому, Ганно Хведорівно? — питаю. — Та
се, каже, я об стіл ударила ся, дак на стіл так
сказала. —

І зараз же почала хрестить ся та молитву
читати: „Лукавий, говорить, поплутав, грішні
слова вимовляю“.

— Одначе пора їхати, сказали де-які дами.

— Ой, ой! давно, давно пора! — покрикнули інші, засиділи ся ми в вас страшенно, Глафіро Іванівно. Тай вас задержали, адже вам то-ж треба їхати.

— Еге, я поїду то-ж, — одказала Глафіра Іванівна, — тільки дожду ся чоловіка.

— Приїзжайте-но ви до Ганни Хведорівни, — сказала одна весела дама, — приїзжайте, мій янголе, від щирого серця натішимо ся.

— Та приїзжайте, Глафіро Іванівно, приїзжайте! — підхопили інші дами. — Ви приїдьте немов нічого не знаєте... Ми вас там будемо дожидать; обіщайте нам, що приїдете?

Глафіра Іванівна обіщала, і всі дами від неї поїхали.

Глафіра Іванівна стала швидко ходити сюди й туди по гостині, а Петро Дмитрович ходив за нею; потому Петро Дмитрович став та почав:

— Які чичітки сі дами! А прелукаві!

Глафіра Іванівна нічого не сказала, либонь слів Петра Дмитровича й не чула; вона ходила все швидче та швидче; знати було, мисли в неї роїли ся і всі її чутя збентежили ся.

— Правда, Глафіро Іванівно, вони прелукаві? — знову мовив їй у слід Петро Дмитрович.

Еге, еге! — одказала Глафіра Іванівна, і все літала по гостинній.

— Коли про них вам розповісти, Глафіро Іванівно... Я про всяку можу розповісти... От приміром хоч би про Словчевську... Знаєте, що ся Словчевська говорила? — „Глафіра Іванівна зовсім не гарна! У неї навіть одна нога коротша, а друга довша; тільки що вона се штучно од людей скриває...“

Глафіра Іванівна махнула і нараз спинала ся.

— Яка брехуха ся Словчевська! — сказала вона.

— Потому Словчевська говорила, що в нас усе личенько в работинні страшенному, Глафіро Іванівно, і що ви без підмазуваня жити не можете! І чи повірите? навіть у нас усі стали вас підозрівати, а тут і поготів зраділи до смерти.

Глафіра Іванівна знову стала.

— Злим язикам завжди вірять, Глафіро Іванівно... Дуже злі є язики, але одначе буває й велике лихо, — могло й вас лихо спіткати, могли ви прегарний колір обличя втратити, могли то-ж як небудь не вірно ступити і ніжкам своїм зашкодити...

І Петро Дмитрович змовк; він став дивитись на Глафіру Іванівну так пильно та смутно, неначе їй прилучило ся таке лихо.

— Багато вас дуже жаліють, Глафіро Іванівно...

Тут Глафіра Іванівна його перебила, Глафіра Іванівна заговорила...

Годин через дві Петро Дмитрович попрощав ся в Глафірою Іванівною тай поїхав. Ідучи він усе сам до себе усьміхав ся, а потому часто говорив своїм знайомим: „У Глафіри Іванівни не одна стрілочка в серці того дня засіла!“

Глафіра Іванівна одягла свою найлучшу сукню. Які прехороші були на їй черевички! Глафіра Іванівна не один раз поглянула на свої ніжки і не одін раз зиркнула в дзеркало, не один раз підходила до тюлевої баби, не один раз замислювалась, не один раз усьміхала ся та хмурилась, — і нетерпляче дожидала Олексія Петровича.

Олексій Петрович приїхав до дому веселий та радісний.

— Глашо! — гукав він іще з двору до Глафіри Іванівни, — усі баби я бачив, — усі нікчемні, Глашечко, усі до одної!... Тільки у тіточки не бачив, та запевне — те-ж...

Глафіра Іванівна хутко оповіла чоловікови, що чула од Петра Дмитровича про тітку та про Словчевську. Олексій Петрович дуже скипів, почав вигукувать та вихваляти ся:

— Ні, Глашо, ні, се ні на що не похоже! Я їм оддячу! Мене Словчевська знатиме!... Ні Глашо, я сього не подарую!

— Поїдемо до тігочки, Олесю, — сказала Глафіра Іванівна, — пора.

— Лучче зовсім не їздити туди, Глашо. На що їздити? Тільки що-б серце замірало?

— Поїдемо, Олесю. Поїдемо, я хочу.

Їм подали колясу, і вони поїхали до Ганни Хведорівни. Дорогою вони мовчали. Глафіра Іванівна думала та хвилювала ся, Олексій Петрович пересердив ся та принишкнув; так вони доїхали до Журбівки.

Панський двір був заставлений екіпажами, дам була повна гостинна; всі дожидали Глафіри Іванівни. Глафіра Іванівна увійшла в гостинню немов засліплена та отуманіла, голова їй крутила ся і в очах темніло.

Дами простягали до неї руки, покрикували, говорили, — вона нікому нічого не одповідала. Ганна Хведорівна стріла її, і вони похристосувались. Губи в обох були холодні.

Ганна Хведорівна промовила щось ледве, чутно, а в Глафіри Іванівни о всі не стало голосу.

їй одказати. Глафіра Іванівна сіла на канапці, як-раз проти сьвяченого столу. Тут вона трохи прийшла до памяти... Баби у Ганни Хведорівни були хороші, але до тюлевої баби прирівняти їх не можна було...

— Вона нас стріла така весела, — шепотіли дами Глафірі Іванівні з права і з ліва, — угощала нас, сьміяла ся, а ми стали про вашу тюлеву бабу оповідати, од разу вона так помінилася ся, що ми перелякали ся, а тут ви приїхали — вона вже й зовсім стеряла ся...

І справді, Ганна Хведорівна немов стеряла ся. Вона ні слова не говорила, тільки всіх угощала та на всіх пильно споглядала. Дами всі ждали, що то вийде, і все нічого не виходило, а вже смеркало. Даремне вони на всі лади викликали, марно драгували і натяками і усьмішками, — Ганна Хведорівна і Глафіра Іванівна немов не чули і не бачили, що круг них діється, — нічого не виходило і не вийшло. Дами ждали, дожидали ся та сподівали ся доти, поки Ганна Хведорівна на всі запити не почала одказувати, що в неї тяжко голова болить. Тоді усі встали і поїхали. Поїхали розгнівані та засмучені. Поїхала й Глафіра Іванівна з чоловіком до дому.

Другого дня в Саківці встали до-світа. В ночі не спало ся, голови були важкі, але ні Глафіра Іванівна, ні Олексій Петрович не жаліли ся, а тільки мов непритомні брали ся за голову. Було не до голови, не до жаліня тепер.

— Як ти думаєш, Олесю, говорила Глафіра Іванівна чоловікови, — вона приїде сььогодні до нас?

— Не приїде, Глашо. Яка-ж їй радість їхати? Бувши нею, ніхто-б не поїхав.

— А я-б неодмінно поїхала. Вона приїде до нас... Помяни моє слово, приїде...

— Ох, чим усе се кінчить ся і коли кінчить ся! Душа не на місці...

— Та чого боїш ся, Олесю? До чого така нетерпливість!

Олексій Петрович став ходити по хаті похнюпившись, а Глафіра Іванівна сіла коло вікна. Була тоді шеста година рано. Ще не розпогодило ся і було дуже сьвіжо. Перед вікнами бив крилами та горланив червоний півень; хтось незримий голосно кашляв промовляючи: „ох Боже мій!“ На річці сиділи білі гуси, завернувши голови під крила, а за річкою село прокинулось: там голоси перегукувались, чути було стук коліс; видно було, як нахилили ся журавлі і як люде виходили з білих хат, стоячи або спішили улицями, і як над кожною хатою вив ся димок. Глафіра Іванівна сиділа коло вікна, Олексій Петрович ступав по хаті, а години минали. Час од часу Глафіра Іванівна вставала, підходила до тюлевої баби; за Глафірою Іванівною підходив Олексій Петрович, постоять і повеселішають, і знову Глафіра Іванівна коло вікна сяде, а Олексій Петрович почне ступати по хаті.

Глафіра Іванівна вгадала, а Олексій Петрович помилив ся: скоро після полудня показала ся коляса Гапни Хведорівни за річкою, на горі. Глафіра Іванівна зіскочила з крісла.

— Їде! їде! покрикнула вона. — Я казала тобі, Олесю!

Олексій Петрович став серед хати і промовив:

— Що-ж тепер, Глашо?

— Ходім зустрічати... не показуй виду... будь веселіший... будь недбайливійший... — навчала його Глафіра Іванівна.

Голос їй уривався, вона метушилася ся кругом столу та переставляла з місця на місце іства.

Вже коляса коло ганку. Глафіра Іванівна ровчервонівшись тихою ходою вийшла зустрічати Ганну Хведорівну; за Глафірою Іванівною виступав смиренно Олексій Петрович.

Ганна Хведорівна увійшла й сіла. Очи її звернулися одразу до столу, вона угледіла тюлеву бабу...

Глафіра Іванівна почала весело балакати про свята: як гарно на святах цього року, як тепло та сухо; Ганна Хведорівна ні слова їй не одмовляла та дивилася на бабу. Глафіра Іванівна стала угощати; вона піднесла Ганні Хведорівні кусок тюлевої баби. Ганна Хведорівна тремтячою рукою узяла тарілку та довго перед собою держала, поки попробувала шматочок. Потому вона помінила ся на виду. Глафіра Іванівна взяла в неї з рук порожню тарілку і спитала: „Як вам подобається, тіточко?“ Але Ганна Хведорівна не одказала та сиділа як деревляна втопивши очи в землю. Жаль було бачити її. У Глафіри Іванівни було серце одходчнве, до того-ж вона свого доказала, вона побідила; їй стало жаль Ганни Хведорівни; вона поглянула на чоловіка, — у чоловіка стояли сльози в очах і він дивився на неї, наче благав...

Глафіра Іванівна підступила до Ганни Хведорівни ближче ї мовила до неї ласкаво:

— Тіточко, заспокойтеся!

За жінкою кинув ся до гітки Олексій Петрович, схопив її за руку.

— Тіточко, нам самим жаль...

— Нема чого жаліть! — нараз промовила Ганна Хведорівна. — Я ні об чім не жалію!

Вона вихопила свою руку в Олексія Петровича, встала та швидко вийшла на ганок, з ганку крикнула своєму кучерови подавати колясу і звеліла їхати в місто. Кучер думав, що не дочув і поїхав шляхом до дому.

— У місто, до кума! хутчій! — гукнула Ганна Хведорівна.

Кучер обернув ся, поглянув на неї, потому звернув на шлях, що йшов до міста.

Глафіра Іванівна та Олексій Петрович лишились як громом прибиті. Перша прийшла до памяти Глафіра Іванівна, розкричала ся та залялась сльозами.

— Ох, Олесю, Олесю, — яка се не можлива жінка.

— А мені ще так жаль її стало! — дорікав сам собі Олексій Петрович. Се страх!

— Я її благала! Се нам не простимо! — покрикувала Глафіра Іванівна.

Вони то себе корили за м'яке серце, то судили Ганну Хведорівну, то жаліли ся на обиди, на лукавство, то нараз Глафіра Іванівна покрикувала:

— А все таки хто гору взяв?

— А все таки ми гору взяли! — покрикував Олексій Петрович. На душі в них полегчало...

А тим часом Ганна Хведорівна швидко їхала і приїхала в місто прямо під ганок сірого дере-

вляного будинку, у вісім вікон на вулицю, з зеленими віконницями. Верх був червоний, тисовий, з двома високими білими димарами, а на димарах півники.

Коли Ганна Хведорівна приїхала, вітерець був невеликий і півники ледве повертали ся, ледве скрипіли. Коло ганку сидів старий понурій москаль та шив смушеву шапку. Побачивши колясу, він підійшов спішно, одчинив дверці, висадив Ганну Хведорівну, — при тім він місто уклону кучерові моргнув, а кучер на його морганя підняв шапку, — потому він одчинив Ганні Хведорівні двері в покої.

Ганна Хведорівна швидко перейшла чотири перші покої. Всі покої були зовсім оден на одного похожі: просторі, високі, з білими стїнами; по-під стїнами стільці з тоненькими ніжками, щільно один коло одного; посеред покою стояв круглий стіл, на середині стелі висїла клітка з птичками. Скрізь сильно пахло смолою та міцним тютюном. Пятий покій був найбільший за всіх, обклеєний жовтими обивками. Тут стояли столи з вигнутими ніжками та канапка з високою спинкою, з круглими ручками, узявши ся в боки наче хвастливий вояк; на канапі вишиті подушки, на стелі висїла клітка із горлицею; на одному столі лежали жигія та псалтирь, а на другому стояли нові чоботи. Із сеї хати до другої двері були на пів зачинені і з відти виходив дим клубком. Ганна Хведорівна увійшла в жовту свїтлицю та гукнула:

— Куме! Куме, де ви? Куме, виходьте!

— А, кума завітала! — одказано дужим басом; — милости просимо!

Два десятських увели Мошка.

Мошко був молодий та гарний: очи темні, ях чорнослив, і чорне волося веть ся; ніс із горбиною, а лице біле. Коли його ввели, він побілів, як смерть, із ляку, і широкими очима дивив ся на городничого. Городничий собі дивив ся на Мошка та підсьміхував ся. Усьмішка була дуже люта.

— Милости просимо, добродію христопродавче! — мовив городничий. — Менї хотїлось би з тобою слово перемовити.

— Я нічого не винен, — промовив Мошко.

— Не винен! — покрикнула Ганна Хведорівна, — а ти бож...

Бас городничого усе заглушив...

— Ведїть його в поліцію!

Мошка повели. Мошко хотїв щось говорити, городничий звелїв десятським затулить йому рота...

Скоро вивели Мошка на ганок, до нього кинула ся молода, хвора з виду, жінка — його дружина. Десятські її одіпхнули та повели Мошка далї; вона, хитаючи ся, але швидко, пішла за ними слїдом, слюзи в неї дили ся річками, вона стогнала та ламала руки.

Городничий гукнув із вікна до Михайла:

— Нажени її!

Михайло її прогнав...

Городничий звелїв подавати самоварь та пославав запросити на чай приходського сьвященника та одставного ротмістра в жінкою.

— Задамо ми, кумасю, бенкет, — мовив він Ганні Хведорівні. — За частуванє вибачите: чим багаті, тим і раді, а в кінці не хлїбом одний жив буде чоловік.

Але Ганна Хведорівна не лишила ся на чай у кума; як він не благав її, вона поїхала до дому.

Через тиждень після того Ганна Хведорівна, ні з ким не попрощавши ся, вибрала ся в онучкою на прощу. Пригода в Мошком ровнесла ся; до Ганни Хведорівни приїзжало чимало посудити та потолкувати, але Ганна Хведорівна до самого од'їзду обявляла ся слабою, і нікого не приймала, — усім у неї одказували: „Ганна Хведорівна нездужають, отсе тільки що лягли спочивати“, і як не довго ждав який терплячий та невідступний гість, Ганна Хведорівна при ньому не прокидала ся.

Од'їзд Ганни Хведорівни здивував; про нього судили та радили. Глафірі Іванівні та Олексієви Петровичови сей од'їзд завдав іще більше турботи та вагання: була близько Ганна Хведорівна, — здавало ся зле, а поїхала Ганна Хведорівна, видало ся ніби ще гірше стало.

Рідко друзі так що хвилини памятають та що години говорять про неприсутнього, як памятали та говорили в Саківці про Ганну Хведорівну.

Другого дня після того як посадили Мошка в поліцію, лягла в ліжку його жінка (вона все хворіла та слабувала), через два дні вона привела не вчасну дитину, а ще через чотири дні і дитину і матір поховали. Мошків дім спустів, вікна забили дошками, на двері наложили печаті.

З того часу як узяли Мошка, Жиди стали ходити юрбою. Правда, се була не сьмілива юрба: заглядівши десятського вона розбігала ся, але через хвилину збирала ся знову; далі юрба перестала боять ся десятського, а ще далі прийшла рано на майдан та стала перед вікнами будинка

городничого. У кожного на обличчі була томливість і острах; здавало ся, кожен ладен утікти, а не втікав ніхто. Жаль брав за їх боясть і можна було дивувати ся їх твердості. Городничий одчинив вікно і загукав із вікна :

— Як вони сміли прийти і чого?

Голоси із юрби запитали: за що Мошко сидить у поліції? Інші голоси почали оповідати історію з мукою, та питали, де тут Мошкова провина? Із задніх лав почуло ся, що Бог бачить неправду і за неправду карає...

Городничий розпалив ся, побив шибки у вікні і звелів порозганяти Жидів. Їх гнали, але вони жалібно кричали і не йшли. Один молодий Жидок вибіг із юрби під саме вікно і обливаючись слезами закричав, що всі вони підуть просити оброну до самого губернатора.

До вечера одначе юрбу гарненько розігнали.

Але городничий подарувати сього не міг. Явно Мошка обвинити не було за що: городничий узяв ся за розвіди і найшов якусь контрабанду: захопив австрійські чаї; тут попав ся і Мошко, і багато інших Жидів.

Діло затягло ся і довго тягло ся. Через рік тільки випустили винуватих. Хто мав за що завести торгівлю, той узяв ся знову за неї, а кому не було за що, ті жили на світі, як Бог велів, і своя меткість помагала.

Мошко пішов із міста, і з того часу про нього не було й чути.

Глафіра Іванівна та Ганна Хведорівна перестали бувати одна у другої, і як перше одна другій жите трукать.

Либонь із кожним днем росте їхня ворожнеча. Стрінуть ся вони в церкві, — як Глафіра Іванівна почервоніє, як гнівно в неї очи забліска-

ють! Вона усміхається і дивиться на Ганну Хведорівну, як на шкідливого хробака, а Ганна Хведорівна од неї боює, як од отрутної змії. Безнастанно щось виходить між Журбівкою та Саківкою. То Глафіра Іванівна звелить розібрати місток, но якому переїзжають через ярок між Саківськими та Журбівськими землями; Глафіра Іванівна радіє, а Ганна Хведорівна журить ся, а иньші не причетні до діла люде неділь пять не можуть через рив перебрати ся, хоч там рідний батько нехай поширас; то Ганна Хведорівна звелить воду спустити і Саківський млин перестасе молоти. Глафіра Іванівна гніваєть ся та плаче, Ганна Хведорівна тїшить ся, але иньші млини на річці тож переставють молоти, і хазяї ні за-що, ні про-що в накладі.

Війна без просвітку йде. Глафіра Іванівна, не вважаючи на частий гнів та на часті сльози, у оїй війні закохала ся; Ганна Хведорівна, які-б не були поражки, усю свою душу в сю війну наложила. Олексій Петрович вітхас, і хоч часом і в нього закипає на душі, але він більше охочий на рядового саддата, як на вільного ополчення: вірно обороняє, але не охочий нападати. Не в його смирною вданою таке турботне життя; останніми часами він став більше книжки читати і більше спати.

Годи ідуть, і війна йде у Глафіри Іванівни в Ганною Хведорівною. Тільки із смертю, треба гадати, війна їх кінчатъ ся. А смерть, і сама най-дальша, не за Бог зна якими горами...

Глухий городок.

М. М. С.

I.

Жив собі, був собі в городку Н. городничий Ераст Антипович Малимонов, чоловік сивоусий, чорнобривий, що низько волосє стриг, — се, бачте, ніби молодить, — гарно убирав ся; говорив про себе, що він роду почесного і що серце в нього добре: називав гроші благом великим, просятелів — приносителями, вишнівку — потіхою, а жінку свою — поміхою; сливе завсіди був веселий, жартовливий, балакливий у гостях, і дома не буйний; любив у себе гостей вшанувати і сам у гостях бувати, гнівав ся він часто, та не на довго: „я в панотця небіжчика“, — говорив Ераст Антипович, — „у мене серце одходчиве, і ні крихти я не мстивий“.

Дружина Ераста Антиповича була дуже тілеста жінка і все оповідала, яка вона худа була тому два роки — навіть год. Вона читала книжки, а ще більш любила сидіти з книжкою в руках коло вікна та визирати на улицю; любила чепу-

риту ся, любила милих гостей і од них уважливість. „Певне, — говорила вона, — певне од усякого уважливість приємна, але од милої, широї людини у двох, — од милої, широї людини навіть краплина мене зворушує“. Вона була господиня привітна та любязна; вгощала, частувала, оповідала, що вона робить і чого не робить, що їй лучало ся і чого не лучало ся, що їй по душі і що не по душі; шурила очи і усміхала ся; спускала очи і вітхала. Скільки їй літ — вона ніколи не говорила, а як би захотіла сказати, то сказала-б; що їй а сорок. Бідним вона подавала, хоч і не все в охоту, а багатих неодмінно шанувала; засмучувала ся, коли річ заходила про острого батька або остру матір, про приневолену молоду, хоча її саму ні батько, ні мати не неволили, і заміж вона пішла за Ераста Антиповича по своїй бхоті, з високом. Засмучувала ся вона тож, коли знімали річ про лихого мужа, про нещасливу жінку, хоча її муж лий в роду не бував, а вона спочивала міцно, іла в смак — де-ж подоба нещасливої жінки? Але вона все-таки до нещасливої жінки себе прирівнювала. Ні, ні, тай мовить чоловікови:

— Чого я за тебе заміж ішла? Лучче-б я не виходила за тебе!

— Твоя воля була, Павло Андрійово, — одкаже Ераст Антипович.

— Лучче-б я за иньшого пішла! — нарікає Павла Андрійовна.

— Пора-б тобі вже се в голови викинути, Павло Андрійово.

— Що таке пора! Я, хвалити Бога, ще не столітня, либонь! Вам на злість не старію ся! Хто мене не побачить, усі мені дивують ся: як

ви молодієте, як ви молодієте, Павло Андріївно!
Так і охають усі!

— Ти не вір нікому.

— Вам, певно, ніколи не повірю, Ерасте Антиповичу, і все буду думати, до самої смерти, чому я не пішла за кого кращого од вас!

Коли Ераст Антипович спачне та одкаже на се: кращі то й побрали собі кращих, а я тебе! — то Павла Андріївна заплаче і почне голосити; у Ераста Антиповича од серця одляже — він почне вговорювати та упевняти, що пожартував і каєть ся, що жарт його безглуздий; але Павла Андріївна довго, довго плаче. А коли Ераст Антипович стерпить, нічого не одкаже, а почне ходити по гостині та висвистувати пісню, — ходить, ходить, висвистує, висвистує, стане коло дверей, оглядає двері та нараз вийде в залю; в залі походить, посвище, посвище, то-ж стане коло дверей, то-ж їх огляне і нараз увійде у свій кабінет, причинить та собою двері і там притаїть ся, — Павла Андріївна повітхає, повітхає й розважить себе чимось иньшим і все вийде на добре.

Будинок у Малимонових був власний („трудами рук своїх“, — говорив Ераст Антипович), просторий, ясный, з прегарним садком, де старий козак Яків чепурненько промітав доріжку, по якій врідка проходила ся Павла Андріївна. Що за утіха гулять, коли крім зелені та пташок нічого й нікого не бачиш і не чуєш? Як би музика, товариство... І дивувала ся, що Настя мало не живе у садових заулках, куди чимало стежечок проклали її жваві ніжки.

Настя була далека родичка. Її мати доводила ся Павлі Андріївні двоюрідною сестрою; колись-то вони довго жили в купі, були подружжя, потому роз'їхали ся в ріжні сторони і не бачили

ся. Павла Андріївна чула, що двоюродна сестра вийшла заміж за багату та хорошу людину, що живе в затороді, як нараз одержує од неї листа — передсмертного листа; вона писала, що роворилася в край, що чоловік умер, що сама вона на божій дорозі, і просила Павлу Андріївну, по старій приязні, узяти до себе її дочку Настю, а з Настею її своячку, чоловікову сестру, вірного та незмінного її друга. Вона просила взяти їх на час, поки скінчить ся позов у своячки за хутір. Виграють справу, писала вона, — Настя з своячкою переїдуть у сей хутір на життє.

Коли сей лист дійшов до Павли Андріївни, її двоюродна сестра вже вмерла і була похована. Павлу Андріївну тяжко засмутила її смерть; плачучи, вона почала ровповідати чоловікови про небіжку; звісно, скоро людина в землі, то всі її добродійства пригадають ся. — Чоловік слухав, жалкував, і потішав тиж, що се воля божа.

Зараз же послали коні за Настею та Єлисаветою Сергіївною — своячку Єлисаветою Сергіївною звали — і привітали їх дуже щиро.

Ераст Антипович ровситував про дорогу та старав ся ровважити тиж, що веяке горе келинебудь та минає. Павла Андріївна зітхала, частуючи чаєм, та втираючи слъози, згадувала небіжку та минулий час, брала Настю на коліна, питала ся її, що вона найбільше любить та чи не забула мамі:

Єлисавета Сергіївна в виду була плоха, але не люба, не весела і не балаклива дівчина. Очи її були чорні, великі, погаслі та тихі; обличче — без кровелинки крови — бліде та прозоре, неначе в воску; усъмїхата ся вона любо, ласкаво та добряче. Убирала ся вся в чорне і строго

постила, довго молила ся; доглядала Насті, учила її, та берегла як зіницю в оці.

Настя пам'ятала, що як живі були тато та мама, сестра та брати, то жили вони всі в селі, в великому мурованому будинку. Який се будинок був затишний та славний! Тато й мама були не острі; брати та сестри: пустуни, тіточка Єлисавета Сергіївна була тоді весела, гуляла з ними, дітьми, у піжмурки, у горю-дуба; учила їх, не терпляче тупотіла ніжками; тоді з неї малювали портрет у рожевій сукні, з рожею в косах; тоді вона носила на руці золотий перстінь, була рум'яна. Потому всі в домі померли; село продали. Все се лучило ся не разом, але помалу. Настя пам'ятала, як стояла в хаті перша невеличка труна, далі друга невеличка труна, як потому тихіше стало в будинку. Батько вже не грав на скрипці „горлиці“, але грав „чумака“; мати тихо розмовляла з тіткою; два брати не могли у двох підняти такого гомону, який піднімали вони в чотирьох. Потому в домі не величка труна ще; потому велика труна, за нею знову маленька, а за маленькою знову велика.

Усе замовкло в будинку; просторійш, порожнійш та холоднійш стало. Остала ся Настя одна з тіткою, і неначе другу людину побачила. Тітка її вчила лагідно і не сердила ся за нустощі, хіба спиняла; золотий свій перстінь або сховала, або згубила; вона укладала Настю на ліжку, цілувала її ручки та ніжки, але ні разу не полоскотала її, як бувало перше, не сьміяла ся, не представляла хохи*) і не оповідала казки про вовка, — вона стала рівна та тиха, терпелива та сумна.

Коли обжили ся в куці, огляділи ся, Павла Андріївна не вдоволена стала. Єлисавета Сергіївна

*) Боба, страх.

була занадто вже одлюдько, не щира, а Настя занадто норавлива, сьмілива та моторна.

— Що се таке? — говорила Павла Андрієвна чоловікови про Єлисавету Сергіївну — ніколи вона зо мною не поговорить по щирости; навіть погуляти в місті по саду ні разу не захотіла; навіть ні разу не прийшла, не посиділа зо мною хоч часинку — усе в своїй кімнаті або Богу молить ся, або вовтузиться в Настею. Що-ж се мені за життя з нею?

— Та жила-ж ти без її розмов і без неї, — ну й тепер...

— Ти усе з порадами! Я не можу терпіти...

— А Настя? — спитав Ераст Антипович.

— Се лихо, а не дівчина! Вона зовсім, зовсім мене не слухає! Насте, не диви ся в вікно! Вона дивить ся. Насте, побігай! Вона не бігає. Насте, їж! Не їсть. А скажеш: не їж! — вона так і проковтне. Учора, приміром, як вона мене розстроїла: чую я, щось пищить десь; невже в мене миши в гостинній? Я слухаю, слухаю... пищить. Я кітку веліла принести, — турбую ся, роздивляю ся... Нарешті я збагнула з якого боку писк — там Настя сидить; глянула я на неї — таке в неї лукавство на личку, очиці так і бігають. — „Чого ти тут сидиш усе, Насте? Іди, кітці не перешкожай“. Вона в другий куток перейшла і нараз авідти: писк, писк... Так се ти? Пустуха ти, кажу; як не стид тобі, не сором! Вона стулила ся, таке в себе мишенятко вдала, — знавш, яка вона гарненька, зубки які, оченята які — і сьміється, і щурить ся, і я як дурна розсьміяла ся... Однак підхожу до неї і поважно кажу: Насте! Вона лягла, притулила ся до канапки. Устань! Не встає. Я хотіла підвести — так вона і впяла ся в канапу — не можу підвести! Уставай, дурне

дівча, кажу тобі! Ще гірше впивають ся в каніпку. Уставай зараз!

— Не встану! — одкажує, а оченята, як уголле...

Я на неї дивлю ся, вона на мене дивить ся, — прямо, прямо на мене дивить ся, хоч би моргнула! Ух, яка груба дівчина.. І втікла!

Ераст Антипович мовчав, дивив ся в низ та крадькома усьміхнув ся разів зо два.

— Чого-ж ти мовчиш? — спитала Павла Андріївна, — як тобі се видасть ся?

— Дитина ще, — промовив Ераст Антипович:

— Так я й знала, так я й знала! Ти пристрастив ся до сього дівчати! Ти її пестив. Будь ласкав, не одмовляй ся! Ераст Антипович не одмовляв ся і сховав ся в своїому кабінеті.

Одного разу в ранці Павла Андріївна увійшла до Єлисавети Сергіївни, спитала: як ваше здоров'я? — сіла і поглянула навкруги.

Комната була чиста, ясна, але не весела: в кутку узеньке ліжко, над ліжком велике розп'яте, два стільці плетені, комода, великий стіл коло вікна, а на столі книжки в чорній оправі і почата робота — полотняна сорочка.

Павла Андріївна присунула ся ближче до вікна; вікно виходило в сад — там зеленіло, рібіло, шуміло, шелестіло, пахло зіллям та цвітами, ягодами; чути було цвірінькане і щебетання пташин і Настин голосок.

— А де-ж червоне крісло поділо ся? — спитала Павла Андріївна.

— Я його винесла, воно мені злишне було, — одкавала Єлисавета Сергіївна.

— А дзеркало у вас... розбило ся?

— Ні, мені його не треба.

Павла Андріївна видивила ся на неї.

— Не вже ви все так жили? — спитала вона, — і все ви так жить будете?

— Мені так добре, — одказала їй Єлисавета Сергіївна.

— Ви дуже одлюдок, Єлисавето Сергіївно, мовила Павла Андріївна. — Мене се вражає і смутить... В моїм домі... Ви мене за щось не любите. Така нещирість, така відлюдність! Весело хіба? Який ви нелюдько! Адже я правду кажу, нелюдько?

— Так, я нелюдько...

— Ви покиньте се, будьте ласкаві. Вам треба зовсім перемінити ся. Перемініть ся, люба Єлисавето Сергіївно!

— Я перемінитись не можу, — одказала Єлисавета Сергіївна тихо та лагідно, — так одказала, що і Павла Андріївна спустила голос і повторила: не можете!

— Не можу.

Павла Андріївна хотіла сказати їй: спробуйте! а сказала: ви не сумуйте!

— Не потурбувала я вас? — спитала Павла Андріївна.

— Ні.

— Чи подобаєть ся вам комната, Єлисавето Сергіївно?

— Подобаєть ся.

— А в Насті гарно?

— Гарно, погляньте.

Єлисавета Сергіївна встала і розчинила двері до другого покою в біленьким мягеньким ліжком, із рожевими запонами на вікнах, із ярким килимом на підлові. На столі складені були книжки, зшиті, стояла башта в картону, кітка із скляними очима та санчата; перед самісіньким вікном росла біла

акація, крізь її гнучке віття сонце так і било в кімнатку; залетіла бджілка і дзвигчала у вікні; на підлокотник те і знай влітала якась сіренька пташка з темними очима — злетить, цвирінькне і полетить, і знову злетить.

— Яка сьмілива пташка! — мовила Павла Андріївна.

— Настя її привчила, — одказала Єлисавета Сергіївна.

— Страх, яка пустуха Настя! — мовила Павла Андріївна.

— Правда, — одказала Єлисавета Сергіївна і зітхнула.

Павла Андріївна хотіла щось іще додати про Настю, але поглянула на Єлисавету Сергіївну, дуже смирно попросила ся й пішла.

— Ніколи більш я до неї не піду, — говорила Павла Андріївна чоловікови. — Уяви: крісло, килимок, дзеркало, малювання — усе із своєї хати вона повикидала, неначе келія тепер. Чорні книжки... Сидить, шие сорочку. Серце так у мене і занило. Так от і причуваєть ся — співають „со сьвятими упокой“. Страшно, страх! І жаль її. Жаль було навіть про настю побалакать: ще засмутить ся! Так я нічого й не сказала. То, правда, я й сама можу поорудувати з Настею... можу й сама покарати.

Але коли вона схотіла Настю скарати, поставити в кутку, в Насті покотили ся сльози і вона загукала, що її обидили, що її обижать ніхто не сьміє. Павла Андріївна не рада була, що зачепила — стала її пестити, обділяти конхветами. Настя усі пестощі одіпхнула і розкидала усі конхвети; її не могла нічим успокоїти і Єлисавета Сергіївна — вона й заснула в сльозах.

Думала Павла Андріївна, що другого дня Настя угамуєть ся і попросить у неї пробачення, але Настя пробачення в неї не просила і од неї втікала, і якомсь так вийшло, що Павла Андріївна перша її приголубила і купила їй ляльку.

— Хто се мене з пантелику збив? — говорила Павла Андріївна, на що, за що я їй ляльку купила?

— І добре зробила, — мовив Ераст Антипович, — дитина!

— Ох, будь ласкав! Ти отсе мабуть і з пантелику мене збив! Вічно гудеш, гудеш, гудеш над вухом... Вона нічого не відчуває... Проста, зла дівчина!

Павла Андріївна сподівала ся, що в часом Настя стане покірливійша, податливійша та розсудливійша; роки минали, — і як ні в чім не бувало, Настя лишила ся так само уперта та суперечниця. Правда, з Єлисаветою Сергіївною вона ніколи не спорила і слухала її тихо, — слухає, слухає все, а коли мові кінець: „А я таки буду“, каже, а то хоч і не скаже: а я таки буду! то личко за неї скаже. Але коли Єлисавета Сергіївна дуже смутила ся, Настя ставала перед нею навколідки, цілувала в неї руки, просила її наказів і всі накази проворно та покірливо сповняла.

Досадніш усього було Павлі Андріївні, що Настю всі любили, усі жалували, усе їй прощали; що Настя усіма крутила по своїй вподобі. Бувало, просять її заспівати що-небудь, яку пісню — голос у неї славний був, такий ніжний та дзвенячий — і як найде на Настю, то зараз вона послухаєть ся, заспіває, а то ні. „Не співаєть ся“, і неначе води в рот набрала, вже тоді нічим її не примусиш. Се було досадно. І скільки раз їй обіцають: „Не будемо тебе пресить ніколи“.

Тільки вона подасть голосок — і сліду не має досади і знову просять: Заспівай, Насте, заспівай!

У Ераста Антиповича була мазуха, а за що? Настя ні в чім йому не догажала, Настя з ним спорила та йому перечила.

— Мовчи, Насте! Я краще тебе се знаю! — говорив Ераст Антипович остро.

— Ви по своєму знаєте, я по своєму знаю! — одказує Настя.

— Мовчи, Насте! Скавано раз, мовчи, то й мовчи.

Оттут-то Настя й піде говорити... Ераст Антипович розгнівається дуже, — дивись, сам-же до Насті підходить і миру просить: „Помиримося, Насте!“

Садовник, із козаків, старий, поважний та понурий, не любив усього жіноцтва на світі, особливо не любив панночок: „Що воно таке? Пави — не пави, сороки — не сороки!“ говорив садовник; „мед їдять, квітки зривають та прибирають ся, на що вони? Палець об палець не вдарять!...“ Прибіжить Настя у садок — він не радий: „Улетіла, як московська бомба, рій сигналу, гилля поламала; — їй Богу, треба піти пожалітися!“ Він ішов і далі половини дороги не доходив; заприятить у стороні щось — ворону чи суху гілку і до них присікаєть ся — до ворони чи сухої гілки. А для кого він беріг яблука з своєї любимої яблуні? для кого беріг мед у кутечку нурія, у маленькій мисочці? — Для Насті.

Куховарка Марія все бурчала на Настю: „ото кара Господня! Ну, чого панночці на кухню заглядати? Се не панночка, а дика птиця — лихо загальне!“ А кому Марина пірижок пекла?

На кого Марина хотіла поглянути, коли лежала недужа та згадала свою сторону?

Покоївка Хима часто бідкала ся, що панночка непосидяча дуже, а коли в Хими умер брат, до кого першого вона прийшла і сказала: „В мене брат умер?“

А покоївка — дівчинка Ганна, для кого втирала слюви та починала веселу казку про дурну ворону оповідати?

А сама Павла Андріївна, яка-б там ні гнівна була, чому не приможе суворо Настиного ласкавого погляду стрінути? Як ні крешить ся, ні хмурить ся, а губи так і розхляють ся і серце теплійшає. Чарівниця ся Настя, істна чарівниця!

Годи минали за годами. Хуторцю Єлисавета Сергіївна не виграла, він перейшов в иньші руки; вони з Настею жили у Малимонових і вже збирати ся од Малимонових не було куди.

Насті вирівняло ся шіснайцять літ. Була вона жвава, моторна реготуха, темноока, струнка, сьвіжа дівчина.

В той час умерла Єлисавета Сергіївна. Вмерла вона од разу, несподівано; сиділа, робила, слухала, як Настя коло неї то співала, то говорила, слухала — нараз охнула і покотила ся із стільця на землю. Настя кинула ся до неї, закричала — усі збігли ся, а вона вже нежива. Нерозважна була Настя, і довго, довго нерозважна. Впадали коло неї, вмовляли, — нічим не можна було її вмовити і ніщо її не розважило, крім часу. І все як згадає любу тїтку, в великих темних її очах повним-повно сліз і яркий румянець спаде в лиця.

II.

У Малимонович часто гості бували. І самі різнородні гості: бідні, багаті, степовики, городяне, хуторяне — усякі.

Про Настю розходила ся слава... Молодь стала в'їзгатись поглянути на її красу. Приїхали раз — потягло в друге, і понадили ся часто їздити. До Насті вже чимало женихів сваталось. Вона подумає, подумає, похитає головою: ві, не їду. Женихи притихли, засумували; їздили, дивили ся на Настю, а говорить нічого вже не говорили — бояли ся гарбуза з'їсти.

Ераст Антипович не тільки не наглив Насті, а ще радий був, що вона не хоче заміж їти. „Скучно без Насті буде“, — говорив він.

Павла Андріївна з ним сперечала ся, але для того тільки, що-б йому довести, що вона більше його тямить; у самої неї серце замірало, як подумає, що з Настею розлучати ся.

Часто став їздити в гості до Малимонович Данило Самійлович Копита. Він був багатий чоловік; мастности в нього були такі, що хто із дичив мимо проїде, усякий зітхне. Одинокий був, уже не молодий, із себе не гарний: високий, немов жердина, сухорлявий, рот йому щучий, ніс як у шуліки, а очи як у сови.

Данило вперве приїхав до Ераста Антиповича по ділі, побачив Павлу Андріївну і Настю, познайомив ся і став бувати. Данило Самійлович усе Павлі Андріївні ручку цілував, привозив їй цвіти, присилав персики, сидів коло неї та говорив із нею по довгу. Павла Андріївна нахвалити ся не могла — що яка то мила, гарна людина.

Ераст Антипович тож був радий одвідинам багача, говорив із ним в шанобку, кланяв ся йому низенько. Тільки Настя не дуже мала ласку до Данила Самійловича — уклонить ся тай шукав okazji, щоб від нього утікти. Данило Самійлович говорив із Настею дуже мало і рідко, якимось нерівним, немов не своїм голосом і обличчя в нього тоді якось темнішало й хмурило ся.

Раз Данило Самійлович дуже довго сидів, розмовляв із Павлою Андріївною і дуже її розворушив. Він їй говорив, що самотньому жити нудно, що хотів би він женити ся, та не підуть за нього — він і старий і поганий, — гірка його доля! Умре він — очей не буде кому закрити!

— Ах, що се ви! що ви, — покрикувала Павла Андріївна. Ах, не тратьте надії! Ах, женіть ся!

— Де вже мені, бесталанному! Де мені! Я сам собі молоді не знайду і ні в чийх рук не прийму, — от хіба із ваших.

— Невже?

— Нехай мене Бог скарає! Я вас шаную, Павло Андріївно!

— Ох, далєбі мені соромно, Данило Самійловичу? За що-ж?

— За все, за все, Павло Андріївно. Ви у нас найрозумніша, — а хто добріш за вас?

Павла Андріївна зітхнула і мабуть нікого добріш вона не найшла, бо не одказала.

— Де-ж мені вам молоду знайти?

— Як найближче пошукайте, Павло Андріївно, ближче, — одказав їй Данило Самійлович; він спустив голос.

Павла Андріївна поглянула на нього, немов ще спитала: де-ж?

— Ближче пошуйте, — повторив Данило Самійлович.

Вона замислилась, а він на неї дивився своїми совиними очима і губи в нього трошки тремтіли. Павла Андріївна подумала, подумала, одкашлялась і голосно в протягом гукнула на Настю.

Настя вбігла.

— Насте, подивись, які прегарні цвіти привіз мені Данило Самійлович. Ох, як пахнуть! Які хороші! Та і все в природі прегарне! Сядь, Насте, посидь із нами. Куди-ж ви, Данило Самійловичу? — спитала вона здивована.

Данило Самійлович стояв із шапкою в руках та низенько їй кланявся, він увесь на виду одразу одмінився, як недужий.

— Що з вами? Ви нездужаєте? — питала ся Павла Андріївна.

Він одказав, що нездужає, поцілував у неї руку, уклонився і пішов.

— Який добрий чоловік! — промовила Павла Андріївна.

— Не добрий він чоловік! — сказала Настя.

— Як можна гудити людей, Настенько! Ти все гудиш! По чім ти знаєш, що він недобрий?

— А ви по чім знаєте, що він добрий?

— Я по чім знаю? та по всьому.

— І я по всьому.

— Ох, годі Насте, годі! Я-б хотіла, щоб він женив ся, Настенько.

— А я-б не хотіла.

— Чому, Настенько?

— Він заморить жінку.

— Які вигадки! Розумна дівчина...

— Розумна дівчина за нього не піде.

— Чому не піде, мій друже?

— Настя заспівала:

А у тебе, старий діду,
Колючая борода,
Совинії очі,
Погані до ночі.

— Ах, стидно Насте, стидно!

А Настя сьміяла ся, співала та говорила, що овсім не стидно.

— Бідний чоловік! Такий добрий чоловік!

А Настя сьміяла ся і змагала ся, що не бідний і не добрий.

— Стидно, Насте, кажу тобі, він добрий і нещасний, одинокий чоловік.

— Ні, ні, він недобрий, поганий! — покрикнула Настя. До нього рідна сестра приходила — плакала, ішла од нього — плакала, він їй ніколи не поміг... так і померла... на нього сусіди всі жадіють ся. Скільки людей він засудив! Скільки людей він обидив! У нього серед зимн леду не випросиш... скупий, жаденний, злий... я його знати не хочу! Я йому і кланяти ся не буду!

Настя віддихнула, поблискала очима, вигукнула ще раз: злий, поганий, знати його не хочу, і вибігла на двір не слухаючи, як Павла Андріївна їй гукала: годі, годі, зажди! тривай!

Минуло три дні і за три дні ні разу не довело ся Павлі Андріївні в Настею поговорити знову про Данила Самійловича. Скоро вона згадає про нього — Настя починає співати ту негарну пісню, або хутко щезає. Не вспе Павла Андріївна протягнути: прехороший чоловік! — уже Насті і немає в хаті.

— Що се ти все хвалиш його? — спитав Ераст Антипович. — Немов у перше побачила.

— Ну, не вчи мене, будь ласкав! Я його завжди буду хвалити! Завжди!

— Хвали, хвали, Павло Андріївно!

Цілих три дні Данило Самійлович не був у них. Четвертого дня у вечері він прийшов, спитав ся про здоровя і ні про що більше. Він був дуже блідий і дивив ся все в низ. Павла Андріївна віткала, обмахувала ся хусточкою та дивила ся все в гору. Вони сиділи в двох за чайним столом. Ераста Антиповича не було дома. Настя не показувала ся. Сиділи і мовчали.

Данило Самійлович достав із кешені коробку, подержав, і ще більше побілїв; подав сю коробочку Павлі Андріївні, і просив прийняти від нього подарунок. Павла Андріївна почервоніла і просіяла.

— Ох, нащо ви! нащо! Ох, Данило Самійловичу! Вона відкрила коробочку і покрикнула: ох, точнісінько мої! мої згублені!

— Я знав, що ви за ними скучаєте... я став ся — промовив Данило Самійлович.

В коробочці були сережки з дорогим камінням.

— Як же се ви? Де купили? Де достали?

— Я виписав із Варшави, Павло Андріївно.

Павла Андріївна стала йому дякувати, — у неї навіть — сльози блищали в очах. Потому вона почала любити ся сережками та говорила:

— Вже як я за ними жаліла! Скільки плакала, як згубила! Се була мені памятка од матери, і нагло я їх згубила! Я просто лиха ждала якого-будь по тому. Точнісінькі вони! Немов їх бачу!

Налюбувавшись, Павла Андріївна стала чай наливати та стала оповідати, як вона свої сережки згубила.

— Були ми в Ганни Григорівни в гостях і пішли купатись. Я сережки зняла і сховала в карман, тай забула ся. Як я забути ся могла — досі не збагну! І згубила... Ніяк не примогли знайти опісля. Двісті душ шукало — не знайшли!

Павла Андріївна знов уяла коробочку в руки і знову полюбувала ся сережками.

Данило Самійлович усміхав ся; усміхаючись, побілів іще більш і спитав ся Павли Андріївни, чи вона не забула, що обіцяла? Невісту йому знайти!...

— Ні, Данило Самійловичу, ні! Не забула! Я знайду вам. Хвалити Бога, невіст у нас і не перелічиш.

Обое змовкли і посиділи мовчки.

Раптом Данило Самійлович присунув ся близько до Павли Андріївни. Очи йому палали, і худі його пальці так і впили ся в мягкі ручки Павли Андріївни та боляче їх стиснули. Данило Самійлович признав ся, що любить Настю і благав Павлу Андріївну допомогти йому.

— Я раднійша, раднійша, — одказала Павла Андріївна, — але Настя уперта така.. Чи справляю ся я з нею, Данило Самійловичу?

— Розумна жінка зможе, — Павло Андріївно! — промовив Данило Самійлович.

— Розуміть ся, Данило Самійловичу. Але чому ви Настю як раз обібрали? Знаєте, я б бажала для вас жінку...

— Її одну мені треба! — промовив Данило Самійлович, — а як не вона.. він перевів дух та доказав: — иньшої не треба ніякої!

— Та ж вона уперта, дуже свавільна, Данило Самійловичу. — Я вам усе скажу — вона запальна і брусовата!

— Так, я знаю!... Так, я знаю! Мені її треба! Свавільної, брусоватої мені треба!

— Ох, я далєбі вас не пізнаю, Данило Самійловичу!

— Її одну мені треба! Її одну!

— Ох, далєбі, як чудно! — говорила Павла Андріївна.

Данило Самійлович одійшов, постояв коло вікна і вернув ся за чайний стіл зі спокійним обличчям, із звичайною своєю медяною усьмішкою. Вони стали мило розмовляти з Павлою Андріївною і знати, що розмовляли про важні справи; Данило Самійлович озирав ся, прислухав, Павла Андріївна розводила руками, васмучувала ся, зітхала, усьміхала ся, і хитала, і кивала головою.

III.

З того часу у Павли Андріївни тільки й мови в Настею, що про женихів, про невіст та про весілля.

— Ти, Насте, не засидиш ся в дівках, — говорила Павла Андріївна. — Скільки он у тебе женихів! І буде ще більше, і будуть женихи ще кращі — не такі як тепер!

— А чим же теперішні не гарні?

— Як, Насте, хіба тобі подобають ся? Невже? Хто ж?

— Усі — одні більш, другі менш.

— Чому ж ти заміж не йдеш? Тобі жалко нас, Настечко? А от я тобі знайду такого жениха...

— Ні, ні! За кого я захочу піти заміж, для того я нікого не пожалю — розлучу ся.

— І нас не пожалієш? Невже, Насте?

— Не пожалію.

— Спасибі, Насте, спасибі! Се за нашу любов до тебе... За мою любов... Ох, ох!

Павла Андріївна засмутила ся і не могла далі речей вести. Як ні почне — усе одна й та сама думка в голові, одні й ті самі слова з явика уривають ся: і нас не пожалієш? Невже?

— Не вір їй, — успокоював Брест Антипович, — вона нас пожаліє.

— Ох, од неї усього станеть ся! — одважала йому Павла Андріївна стогнучи.

Одначе діло треба було провадити наперед.

— Насте, любиш ти багацтво? — спитала Павла Андріївна.

— Яке багацтво?

— Усяке. Щоб мастности, ліси, поля, дзеркала, оксамітові сукні, перли, алмази, смарагди, берлини, кучері, кухарі, золото, срібло... усе було, усе на світі! Любиш, Насте?

— Ой-ой! промовила Настя і хвилинку замислила ся. — Хотіла б я на все се поглянути! — мовила вона.

— А як би тобі все се дали? Усе тобі?

— Хто ж би мені дав?

— Жених найшов ся би такий... багач, добрий, чудесний... Ти б враз надягла сукню роскїшну, дороге каміння, будинок би в тебе такий, цвіті такі, гості, веселощі... усе, що ти забажавш! Тобі б завидувалиць, кланялись би усі тобі... га? Насте? За такого жениха можна піти заміж заплющивши очи! Правда?

— Ні; заплющивши очі не можна.

— Далєбі, що можна! Чому ж?

— Який вің, треба побачити попереду. — Яке-то в ним життє буде.

— Що ж, жите прегарне! Вільна, багата, хочеш — добро роби, хочеш — зло, усе можеш! А він... він тож хороший чоловігя! От, приміром, як би такий, як Данило Самійлович... Ох, Данило Самійлович, на мене, луччий і дорощий за всіх на світі! Він би тебе, Насте, пестив він би тебе, Насте, у всьому слухав, потішав би тебе; усякими б роскошами тебе обсилав...

— Хто се роскошами обсилав кого? — спитав Ераст Антипович, увіходячи та прикрашаючи себе перед дзеркалом.

— Хто б ні був! — одказала з досадою Павла Андріївна. — Хиба се не добре в роскоші жить?

— Бог із тобою! як не добре? Дуже, дуже, добре.

Ераст Антипович сів у крісло, позіхнув, зітхнув, спер ся на руку, подумав; потому поглянув округ себе і мовив:

— Насте, заспівай пісеньки! Що ти все у вікно дивиш ся?

— Ах, годі, тепер не до співів — всім! мовила Павла Андріївна. Ти перебив... ти вічно...

Настя заспівала:

Не хочу я хатки,
Ані сіножатки,
Ні ставка, ні млинка,
Ні вишневого садка!
Ой ти старий дідуга,
Ізгнуй ся, як дуга...

Ераст Антипович засьміяв ся.

— Як вона се вимавляє: „Ой, ти старий дідуга!“

— Напевне, не гірш вас, Ерасте Антиповичу!

— Та що се ти, Павло Андріївно? За що? Чи ти до себе прикладаєш що-небудь? Далєбі..

Настя з своєю пісенькою випурхнула з хати...

— Ну, що далєбі? Що далєбі? — з гнівом питала ся Павла Андріївна. — Ви все не в своє діло мішаєте ся! Усе!

Ераст Антипович устав і пішов до дверей.

— Нема чого втікати! Усе втікаєте, як заяць!

— Та що таке, Павло Андріївно?

— Нічого!

Ераст Антипович став похожати по хаті. Павла Андріївна сиділа та хмурила ся.

— Насті пора заміж, — сказала вона остро.

Ераст Антипович помінив ся на виду і став.

— За кого? — спитав він.

— За кого б там ні було! На що вам знати? Їй пора заміж!

— Молоденька, — промовив Ераст Антипович.

— Що се ви все учите, Ераст Антипович! Я знаю сама, що молоденька!

— Згодна вона? — спитав Ераст Антипович.

— Що ж ви думаете, її не треба ніколи заміж видавати? — спитала в серцем Павла Андріївна.

— Ні, я не думаю... най йде. Але жаль із нею розставати ся... Хати без неї спустіють. — Він поглянув по стінах, по всіх кутках, пройшов ся ще раз по хаті і сів.

Павла Андріївна перестала гнівати ся і зажурилася. Розмова на сьому й стала. Посиділи вони мовчки і ровійшли ся.

Одначе діло треба вести!

— Насте, і сказала Павла Андріївна, — тобі пора заміж!

— Ні, ще не пора, — одказала їй Настя.

- А що, як би до тебе посватав ся Луша?
— Не пішла б.
— А як Косовський.
— І за нього не піду.
— А уяви, як би до тебе посватав ся Данило Самійлович?
— Не піду!
— А як би неодмінно, неодмінно треба було, ну — смерть, або за нього?
— Не піду!
— Дивно, Насте, чому ти не шануєш такого прехорошого чоловіка! Неначе він тобі не до сподоби....
— Він мені не до сподоби. Годі про нього говорити.

І Настя пішла.

Павла Андріївна була така невдоволена, що Ераст Антипович спитав її:

- Що се ти надула ся, Павло Андріївно?
Він прийшов був до дому веселий, забалакував — не одказують, він і сам розсердив ся.
— Які ти чудні речі говориш! Далєбі, я дивую ся, — мовила Павла Андріївна.
— Чого ж ти дивуєш ся, Павло Андріївно? Ти не дивуєш ся, а дурієш. Ох, жінки, жінки!... Он купець Милов сеї ночі жінку задушив.
— Ох, Боже мій! Хто тебе про се питає!
— Ніхто. Сам собі кажу.
Сіли обідати, Насті не було.
— А деж Настя? — Спитав Ераст Антипович.

- Не знаю. Ви ж її розпестили так, що ні на що не похоже!
— Чим я її пестив, Павло Андріївно?
— Усім! усім! Будьте ласкаві, не змагайтесь! Не змагайтесь! Я й так невдужаю!

— Ех, Павло Андріївно, мучить тебе лиха недуга! — За тобою, пані-матко, усі березки плачуть!

Павла Андріївна так і стрепенула ся, як опечена.

— Ну, ну, годі, — промовив Ераст Антипович. Обідай спирно і я буду спирно обідать.

— Мені жите не миле з вами! Раньше часу я в домовину ляжу! — сказала Павла Андріївна.

— Хто з нас ранійше, хто пізнійше. — Богові одному відомо. А от я хворіти починаю.

— Що ж у тебе болить? — спитала налякана Павла Андріївна.

— Та так, нездужаєть ся.

Ераст Антипович склав руки на грудях і вітхнув, і охнув.

— Ти полічись, будь ласкав! — говорила Павла Андріївна.

— Полічусь, полічусь, — одказав Ераст Антипович.

І засоремив ся, що трошки прикинув ся хворим.

— Не подобаєть ся мені, що Настя раз-у-раз буває у Крашівки, — сказала Павла Андріївна. Що за прязнь із Крашівкою?

Ся Крашівка дуже хитра баба.

— Відна, — промовив Ераст Антипович. Особливих хитрощів, виходить, немає!

IV.

Город N. був город тихий. Дві вулиці там буркованих, городницька та соборна: на нінших вулицях мягко ходити було по пісочку, а по хід-

никах росла травиця, і навіть подекуди цвіли квіточки; конюшина рожева цвіла, ромашка; весною тут городяне рвали молоду кропиву та лободу на борщ; збирали полин для настою і цікорій для кофію та на лікарство. У городі було чимало садів, чимало пусто-порожніх місць; особливо густе, пусто-порожнє місце було на Ляховій вулиці, коло Ляхових воріт: величезний зарослий двір, а в тім дворі руїни будинку, обросли мохом та бурянами, за руїнами сад густий, великий. Скільки там спілих яблук, груш, ягід, скільки квіток цвіло, яка чудесна трава висока!

Туди ходили по гриби, по печериці, по ягоди, по садовину, по кирпич. Там усе діти збирали ся на гулянку; хазяї заганяли туди пасти свої корови та воли.

Недалечко від того місця стояв біленький будиночок у три віконця на вулицю; ворота були новісїнькі, дворик муріжком поріс. Посеред двору розкинула ся стара дрібнолиста груша; коло будинку зеленїв та цвів садок. Тут жила бабуся Крашівка, Марта Петрівна.

Батько її був із козаків, ходив на Дін, розбогатїв, оженив ся на красунї, на донській козачці; вийшов у купці, та купець із нього був не моторний. Не то що б самому закликати у крамницю, а прийде хто, так він ледве гляне. Заправляти він ніколи не заправляв, тай не поступав ся ніколи. Що коштує? — Карбованець. Покупник радий, що дешево, хоче ще дешевше: бери пів карбованця. — І се гроші, та не мої.

Бери 75 к.! — І се гроші, та не мої. А після трьох раз і балакать більше не стане. Часто-густо, покупник обидить ся і піде: „Менї й дурно такого купця не треба!“

Став він убожити. Тут у нього жінка вмерла, дочку йому лишила, Марту Петрівну.

Він ватужив тяжко, зовсім зубожів і вмер; умираючи, кажуть, він дав дочці заповіт піти на Тамань. Хто його знає, чи справді такий був заповіт, тільки Марта Петрівна на Тамань ходила. Ще живі люди, що пам'ятають, як вона вийшла із города. В осени се було. Ясного время вийшла вона в своїй чорній кожушаночці, із червоною стрічкою на голові, і пам'ятають, як через півтора року вона вернула ся така ж привітна, спокійна та добра, як і пішла. „Ходила“, каже, на Тамань, побачилась із дядьком; дядько гарно там живе, сімю має“.

Марта Петрівна притулила ся до своєї далекої рідні, — жила тихо, працювала багато, а через два роки потому заміж вийшла.

Чоловік її був полковничого роду, не бідний, молодий і гарний з себе. Страхали Марту Петрівну, що він вдачі лихої, та вона, чи не повірила, чи не побояла ся — пішла за нього, і жили вони дуже добре. У них народив ся син; ще сьому синові года не вийшло — скоїло ся лихо.

Крашівка посварив ся з сусідом на охоті, — а й сусід був із того ж поля ягода, — не довго думавши націлились один на другого і вистрелили. Крашівка живий і цілий остав ся, а сусід од разу вбитий був. Крашівку довго судили; на решті засудили і заслали. Разом із ним пішла і Марта Петрівна з синком на руках. Вже як, кажуть, умовляв, благав Крашівка: „верни ся!“ — не вернула ся. І йшли вони разом дружно і хлопчика свого несли; то те понесе, то друге. І тужив тільки один Крашівка.

Бог їх сьвятий знає, як там на заслання проживали. Через пять літ Марта Петрівна повер-

чула ся вдовою, з сином. Рідня її перемерла вся, і одна тітка перед смертю одишала: її домик та всяку мізерію. Марта Петрівна увійшла в сей будинок, стала жить, і пошалу звела кінці а кінцями. Синок її Гриць славний був хлопчик, козак справжній. Учитись він був охочий. Спершу учив ся в дяка, потому став просити ся в губернію на науку. Марта Петрівна його туди одвезла і цілий рік не бачила; літом тільки він приїзжав. За те літо бувало краще.

Син вивчив ся, виріс; говорили бабусі, старожительки, що так і вийшов він у сього ірадїда, полковника.

Син пішов до якогось дідича дітей вчити. Марта Петрівна жила в своїому будинку.

Марта Петрівна була бабуса ласкава, тиха, спокійна. Сьвітлиці ясенькі в неї, в них пахло усякими запашинами травами, а в вікна пахло сьвіжими квітками із саду. Крім плетених із комишу стільців та столів, застеляних мережаними скатерками, в одній сьвітлиці стояла шкуратяна канапка, в другій стінні дзигари, зозулею, в третій — ліжка та маленька постілька. Усього три сьвітлиці й було. Над постількою висіла шапочка сива, шмушева і в куточку стояла повозочка на трьох колісцях: на столі кошик із нитками, в клубочками з вовни, і там таки лежав червоненький мячик немов треба було його тож усе на похваті мати. Біля узголов'я на столику лежали листи од Гриця.

Про минуле Марта Петрівна ніколи не говорила, на минуле ніколи: не нарікала. Нераз її питали, чи тяжко їй було, жалїли, що так гірко молоді її літа проминули, — Марта Петрівна слухає, слухає і вимовить: „Еге, минуло ся усе!“ немов минув любий час, немов їй жаль проминулого.

З Мартою Петрівною жила молода дівчина Мелася, — дівчина дуже гарненька і в виду тишко, та зражували її очі: лукаві, цікаві, бистрі очі. Вона, знати, й сама про се відала, бо те й знай вітхала, усе засмучувала ся, дивила ся в гору, або в нив, або в бік, ніколи не дивила ся просто. Стоїть, бувало, оттак, иньший подумає — молитви читає на память, але стукни, гуркни що на вулиці — стріла не вилітала б хутчій Меласі за ворота, моторнійш не пробила ся б в юрбі.

Сюди-от Настя часто ходила і просиживала тут дні і вечері. Такі тихі дні та вечері!

Марта Петрівна робить; Настя і Мелася тож роблять. Балакають мало, за те думками де ні літають! Нараз Настя мовить: „Які в мене братіки були милі, Марто Петрівно! як би вони пожили на сьвітї!“

— Розкажи-но ти мені про них щонебудь, Насте! — просить Марта Петрівна.

Настя почне згадувати, оповідати. Мелася питаєть ся, котрого вона брата більш любила; згадує свого меньшого — горланя, і старшого — молодця, і як за її брата попівна хотіла вийти заміж, та яка була ся попівна, та яка мати в неї, та рідня, та яке-то те село, де вона жила, і які там звичаї. На Різдво, приміром, які вигадки! А до речі, Мелася чула, кажуть, що буде зима тепла сього року.

— Наша зима — ще слава Богу, — олкає Марта Петрівна, — а от есть краї, де зима дуже люта.

— Де ж? — питаєть ся Мелася.

— Багато там людей замерзає?

Марта Петрівна оповідає, які високі кучугури снігу, яка крига буває там, у холодних краях, і як любо в лютий холод розтопити піч.

Вже пізно. Настя прощаєть ся. Пора до дому, а йти не хочеть ся.

Марта Петрівна кличе її: приходь знову скорійш, та побудь знову як найдовше. Мелася іде її провести. Що-разу Мелася говорить, що вона усього в вечері в тьмі боїть ся: і собак, і людей, і мерців, а все-таки, йдучи вулицею, вона в кожную щілину в віконниці зазирає, забігає в сади за квітками для вінка, доганяє кожного стрічного — довідати ся, хто такий та куди йде. І Настя зазирає у щілинку в віконниці, і Настя забігає в сад за квітками, од стрічних тільки одходить у бік.

— Прощайте — Насе Михайлівно, — добра ніч!

— Прощай, Меласю, — добраніч!

— Приходьте до нас мерцій! Глядіть, не баріть ся довго.

— Прийду, прийду.

Настя стукає у хвіртку, хвіртка одчинаєть ся, її стрічають. Хто вимовляє, що запізнила ся так, хто питає, чи не треба їй чого, хто оповідає, що без неї гість такий і такий був, а хто говорить, що скучив за нею.

Розходять ся спати. Настя одна в своїй кімнаті. Вона Богу молить ся, стоїть на колінах. Потому вона заплітає на ніч свої довгі коси. Часом вона сідає, подумає, а після дум часом усміхнеть ся, часом зітхне і загасить сьвічку. Часом погасивши сьвічку, сяде біля вікна і довго сидить тихо, неначе прислухає до чого, потому тихо встане і тихо покладеть ся в ліжку.

А Мелася, провівши Настю, біжить до дому і все стріне Василя, сусіднього наймита. Василь красивий такий, чорновусий, чорнобривий, ходить

у вишитій мережаній сорочці, в синіх шараварах, свитку накидає на праве плече, і либонь він і не ворожбит, а все знає, де Меласю стрінати. Стрінуть ся і стануть. Уже Василь говорить, говорить! уже Мелася щебече, щебече!

— Меласю, чого так півно? — питаєть ся Марта Петрівна.

— А ви думаете близький сьвіт! — говорить Мелася.

Ідеш, ідеш, ідеш... та ще острах тебе такий овьме! злякаєш ся.

— Чого ж лякати ся, Меласю?

— Чого? ох, Боже мій єдиний! А відьми? А мерці? лихі люде? А скажені собаки? А вовкулаки? А упирі? А...

— Що се ти, Меласю, що ти, голубко! Наше місце сьвяте! — говорить Марта Петрівна і хрестить ся.

— Ну, пора спати, Меласю. Город уже давним-давно втих, усі поснули. Ніде огонь не сьвітить ся.

— А як же не поснуть? Давно, давно пора. Ми тільки полуношники, — одказує Мелася, ніби хоче сказати: що ж діяти, така наша доля!

Гасять огонь, і все в будинку темніє та стихає.

— Що ти невесела, Насте? — спитала ся Марта Петрівна одного дня.

А Настя того вечора була хмурна.

— Яке в тебе горе, Насте?

— Та все мені гудуть у вуха, що пора заміж, пора заміж, пора заміж! Не хочу я заміж!

— Чи новий жених винайшов ся?

— Знаєте Данила Самійловича Копиту?

— Знаю, Насте, бачила.

— Таке опудало! Ото він прийде, сяде в Павлюю Андріївною — шу-шу-шу-шу, а потому вона мені й співає: Насте, тобі пора заміж! До тебе аксаміт пристане, Насте! Тобі усі завидувать будуть, Насте! Ти над усіма сяятимеш, як сонце, Насте! А що, як Данило Самійлович до тебе посватаєть ся? Який прехороший чоловік, Насте!

— А Данило Самійлович?

— Почав рідче ходить до нас. Зо мною стрінеть ся, тільки уклонить ся та погляне — він негарно дивить ся. Негарні в нього очи. Тепер іще гірший він став, неначе кого убить збираєть ся.

— А Ераст Антипович що?

— Він нічого. Раз спитав мене: Насте, ти заміж зібрала ся? Ні, ні, кажу. Він засьміяв ся тільки. А я за Копиту не піду. Хоч би він гори золоті обіщав, — не піду за нього, не піду!

— Та на щож тобі гори золоті, Насте? — питаєть ся Марта Петрівна.

— Не треба мені! не треба мені його багцтва!

— Не треба, Насте. Награєш ся золотом, моя дитино, оглянеш ся і моторошно стане.

Мелася нараз немов виросла з під землі.

— Як же можна за нелюба йти? — заговорила вона! Та лучче в землю піти! Сей Копита старий як сьвіт, а страшний, як дідько, а скупий як Жид... Хиба в вас иньших женихів немає? Єсть молоді, хороші...

— Я ні за кого не хочу, — сказала Настя.

— Ото біда, як подождати? Дівчина — не малина, не опаде. Иньші ждуть, ждуть... Бог знає скільки! — говорила Мелася.

— А якого ти собі жениха жадала-б, Насте? — спитала Марта Петрівна.

— Не знаю.

— Та ти-ж думала, небійсь, про се?

— Думала. Я б хотіла хорошого...

— Очевидно хорошого, — підхопила Мелася, хорошого, молодого.

— А чим тобі сподобати ся? — спитала Марта Петрівна.

— Та я не знаю, одказала їй Настя. — Щоб гарний був...

— А вже ж гарний, — сказала Мелася. — Гарний сподобаєть ся і полюбить ся.

Одного вечера Настя постукала до Марти Петрівни; їй двері одчинив високий, молодий, вродливий чоловік і присьвітив їй сьвічкою. Настя спинила ся, поглянула на нього, а він на неї. Подумав він, що ніколи ще йому не доводилось бачити такої любої дівчини, а вона подумала, що ще ніколи на неї не дивили ся такі прегарні очи.

— А хто там прийшов? — питала Марта Петрівна, виходячи навустріч.

Її не впізнати, така була оживлена.

— Настя прийшла? Іди, Насте, йди! У нас гість, син Гриць... Не ждали його не сподівали ся, а він приїхав. Приїхав мій козак!

Усі увійшли в сьвітлицю і сіли.

Настя коло Марти Петрівни, а приїзжий проти Насті.

Марта Петрівна сиділа без роботи. Обличчє її вблідло трошки, губи усміхали ся, а на очах блищали сльози. Син приїхав, ось він тут; вона його бачить і чує.

Настя взялась було до роботи.

— Годі, Насте, сьогодні не роби, — сказала Марта Петрівна, сьогодні у нас сьвято.

Настя покірливо склала роботу. Прийшла Мелася з білим хлібом і з вином. Усі стали клопотати ся; стали стіл застеляти, більш сьвічок сьвітити, чашки розставляти. Усім було дуже добре, усім було якось сьвяточно на душі. Мелася наділа на голову вінок із червоного маку, перестала дивити ся у низ та в гору, а просто дивила ся на молодого хазяїна. На нього дивила ся й Настя. А Марта Петрівна з нього й очей не спускала. Чи йому не добре було? Ось знайома кімнатка, де хлопцем він засипляв під тихі пісні; ось миле материне обличчя — хвалити Бога, вона ще сьвіжа та бадьора; а ось незнайоме обличчя — таке молоде та прехороше! А от друге — не можна повдержати усьмішки, як поглянеш на нього, таке веселе та лукаве!

Вечір теплий, темний, місяця не має, тільки зорі миготять. Як розріс ся сад! Кущі рож живі, запах їх чути, хоч їх самих і не видно за черешковими вітами, що лізуть у вікно; черешка виросла без молодого хазяїна — він тепер дивить ся на неї і думає: се нова, се без мене, і йому спало на думку, як і всякому спадає, хто повернеть ся на рідне місце: а чи давно?

Марта Петрівна оповідала синові про старих знайомих, про нові доми, що вибудовано без нього, про чутки, що ходять.

Він слухав, зрідка про те, про иньше сам питав ся. Мелася виходила, приходила, і на ходу новини оповідала, поради давала, остерігала.

— Ви побувайте в пана Луски, — говорила вона, — в нього навіть ведмідь на ланці єсть. Він свою дочку васватав на чужій стороні десь; такий немилосерний сей Луска! А от прибіжить до вас панич Шора — ви з ним не приятелюйте...

Настя говорила не багато, вона більше слухала. Якось до речі вона спитала:

— Ви надовго приїхали, Григорію Гавриловичу?

Марта Петрівна легко зітхнула, їй вже одлягло од серця — вона вже знала, що Гриць останеться довго.

— На довго, — одказав Григорій Гаврилович.

— У нас страх як весело! — сказала Мелася.

— Дуже весело в вас? — спитав Григорій Гаврилович Настю, і дивна річ! У Насті на серці нераз стало якось тихо, тоскно, сумирно — і вона йому одказала: не дуже!

— І не скучали ми, — сказала Марта Петрівна, нема чого Бога гнівити — даремне. Я то тепер сливе нікуди не вихожу з дому, рідко, рідко... і до мене часто ходить тільки одна Настя... прийде і пощебече в мене.

Григорій Гаврилович поглянув на Настю.

Пізно кончився сей вечір. Пора Насті до дому, вона прощається.

— Я вас до дому проведу, — каже їй Григорій Гаврилович.

— Проведи, Грицю, проведи, — каже Марта Петрівна, — а то Мелася все боїть ся одна вертати ся.

— А вже ж страшно, — говорить Мелася.

Григорій Гаврилович іде проважати Настю. Він вийшов із нею за ворота і озирнувся на всі боки.

— Ви не знаєте дороги? — сказала Настя.

— Без мене усе перестроєно, переплутано, — чого доброго й не найду.

— Байдуже, я знаю. Недалечко.

Правда, що було недалечко, але йшли вони довго таки. Ставали, дивили ся на залишений Хорошаївський двір, і пройшли Хорошаївським садом до будинку Малимонових.

— Що се ви так запізнали ся, панночко? — спитала ся Хима. — Усі вже сплять у дома. Пані гнівалась. Данило Самійлович цілий вечір у нас сидів. Весело там вам було у старенької? Ви, либонь, втомили ся. Спочивайте. Добраніч вам!

— Голубонько моя! Чи не треба вам чого? — спитала ся Хима.

Настя усміхнула ся і похитала головою. Хима пішла. Настя лягла спати. Вона справді втомила ся, тим то її й сон хилив; але не міцно їй спало ся. Скоро вона засипляла — її немов будив хто, нараз прокидала ся. Над ранком однак вона міцнійше заснула.

— А ти мабуть заблудив ся у городі? — спитала Марта Петрівна сина.

Він увзяв її руки і поцілував, і сів коло неї.

— Чи сон не бере? — спитала ся Марта Петрівна.

— Ні. Яка ніч тиха та тепла!

— Ночі у дітку славні.

Вони перейшли ближче до одчиняного вікна.

— Ти писав мені про своє життє-буттє, а все лучче в живих твоїх уст почути, як тобі жило ся, Грицю?

— Жило ся.

— І горе лучало ся?

— Лучало ся.

— Не велике?

— Ні, великого не було.

— Що ж ти тепер думаєш? Спочинути?

— Спочину. А тим часом — місце винай-
деть ся.

— Спочинь, дитино моя, спочинь.

Другого дня чорновусий Василь оповідав людям, що до сусіди Крашівки син приїхав на поживання. Був він у значного пана в учителях, учив дітей. Нараз значний пан узяв тай умер нагло — пані зараз до своєї рідні у столицю з дітьми, а Григорій Гаврилович сюди, до нас. І дуже хороша та добра людина Григорій Гаврилович.

V.

— Як ви з Настею Михайлівною зазнайо-
мили ся? — питав Григорій Гаврилович у матери.

— По переду на улиці стрічали ся, я питаю ся: чия се гарненька така? Довідую ся — Малимонівська сирітка. Раз на всеношній бачу, вона в куточку молить ся, молить ся... Виходять люде з церкви — вона послі всіх, і важна така йде, тиха; на дверях мене штовхнула, підвела очи і просить вибачення. Слово по слову, слово по слову, розсалакали ся. Дойшли разом до дому. „Я до вас зайду“, мовить вона. Я дуже рада. Зайшла до мене. Вона ще дорогою усміхати ся почала, а прийшла до мене, як защебече, як розпустуєть ся! І співала вона, і танцювала вона. З того часу й стала ходить до мене часто.

— А ви до неї часто ходили?

— Ні, дуже рідко. Малимонова мені не землячка і не рівня.

— Що ж, горда дуже?

— Не так горда, як вередлива. Одного разу прийдеш до неї — не знає, де тебе посадовити,

чим тебе приймати, жалув, без устанку балакає; а иньшого разу прийдеш — ні питання тобі, ні одвіту, хіба тільки промовить: а! Проте, жінка не лиха, і милосерна до бідних.

— А Малимонів?

Він рівнійший од неї. Усе спитає про здорове.

— А яке життя у них Насті Михайлівні?

— Вони обов її люблять.

— Добре їй у них?

— Добре, не обижають.

— Вона ніколи не нарікала?

— Ні, не нарікала. Оповідає, те й те та те й те вийшло, те й те та те й те було, та оповідає без нарікання, так. На неї розсердять ся — вона сама на них розсердить ся; знаєш, рівна лічба.

— А тебе як приймали вони?

— Добре приймали.

У них бувають вечериці; гостей багато наїзжає, — сказала Марта Петрівна помовчавши.

— Часті гості?

— Часті. М'олоді багато — Настині женихи.

— Хто ж такі?

— Не перелічиш їх усіх. Шосточка, Чаровський... почала була лічити Марта Петрівна.

— А Настя Михайлівна що?

— Ні за кого не хоче. Не хочу, — каже, ні за кого з них не піду. Иньшим разом Григорій Григорович спитає ся матери:

— Ви все говорите про Копиту, що то за Копита?

— Тутешній дідич, багатирь. Малимонова за нього Настю призначає, от ми з Настею й говоримо про нього.

— Що ж він за людина?

— Не добра, кажуть, старий, скупий, немилосерний.

— Трудно умовляти Настю Михайлівну за нього йти?

— Де там умовляти! Вона дарма що молоденька, а своїм розумом живе і своєю волею; ніжна, що квіточка, а міцна, що криця.

Григорій Григорович стояв біля вікна; перед вікном, перед його очима цвіли квітки; він довго дивився на них, про щось думав; не раз він трохи усміхався; не раз він трохи нахмурювався.

— Знаєте, кого я бачила? — сказала Мелася, — вона убігла поспішаючи в сьвітлиці, — я бачила Копиту!

— Де ж ти його бачила, Меласю? — спиталася Марта Петрівна.

Настя тоді сиділа тут таки, шила; вона тільки підвела очи на вістунку байдужо, не спитала її ні про що.

Григорій Гаврилович тож тут сидів оддалеки; він читав якусь книжку і слухав, що говорить Мелася.

— Я стріла його на вулиці, — говорила Мелася. Захожу в крамницю за сахаром, і він за мною слідом заходить. Купці зараз до нього, немов кулі, летять, кланяються, питаються, крам вихваляють; він купував щось у коробочці, м'ясоці якісь, а я стою, жду та дивлюся. Дають йому здачі. Господи мій милий! так він і кидається на кожну копійку, як півень на яшне зернятко... Одну срібну сороківку узяв, оглянув і не питався, а в руді стиснув, стиснув аж залицало. І поглянув на мене — такі в нього очи не добрі! Я купила сахарю, іду, а він мене наздогоняє, питається: ти, дівчино, у пані Крашівки служиш?

А вжеж у пані Крашівки, кажу. — Здорова вона? — А вже ж, здорова, кажу. — Така вона добра! — А вжеж добра, кажу. — Тобі мабуть живеть ся у неї добре? — А вже ж добре, кажу. — Чутно, до неї син приїхав? — А вже ж, приїхав, кажу. — Чутно, що син у неї красивий такий? — А вже ж, красивий, кажу, та додаю: і мо-ло-дий. Молодий, що барвінок! — Ох, мое лишенько! Я думала, він мене так і розірве на шматочки за се слово! Так його й зкорчило, й зкорчило. Я од нього мерщій. Тривай, тривай, говорить, ти славна дівчина така, а бідна, на ось тобі! Дає мені срібну сороківку. Сховайте для иньших, кажу я йому, я не бідна, се бідний той, бо в нього душі немає... та хутчій побігла од нього.

Марта Петрівна одна її, либоць, слухала; бодай вона одна поглядала на неї та усміхала ся.

— А знаєте, куди він куплені ласоці поніс? — спитала ся Мелася. — Просто до вас, Насте Михайлівно, я сама бачила.

— Насте, ти щось сумувати стала, га? — спитала Марта Петрівна.

Настя підвела на неї очи і наче не чуючи примовленого до неї, усміхнула ся. І погляд, і усмішка в неї були неухажливі.

— Чи тобі стали дуже надокучати сим сватанням? — спитала ще Марта Петрівна.

— Докучають, — одказала Настя.

Вона сперла ся на ліктик і хотіла була замислити ся, та зненацька стріла ся очима в Григорієм Гавриловичом і спалахнула румянцем.

— Він уже посватав ся? — питала ся Марта Петрівна. — З тобою він балакає?

— Ні, — одказала Настя.

— Ти не жури ся, Насте, — одказала їй Марта Петрівна.

А Настя од разу тяжко важурила ся. Смутна посидїла ще трошечки тай пішла до дому. Як вже ні благала її Марта Петрівна: остань ся, Насте, остань ся! вона не остала ся, — пішла.

Настя в кожному днєм примовкала та притихала; нікого вона не піднімала на глум, не сьміяла ся сливе, блиск пропав в її очей, пропала її жвавість; голос її став такий тихий, немов із роду не дзвенів у суперечках та не виспівув веселих пісень.

А Григорій Гаврилович із кожному днєм став турботнійший. Він залишив книжки читати, понадив ся ходити далеко за город на охоту.

Марта Петрівна часом про щось роздумувати стала самотою, неначе вона чула, що недалечко смуток та скорбота; вона неначе в ними в мислях знайомила ся.

Мелася, либонь, нічого не думала. А от чорновусий Василь говорив, що коли б молодий Крашівка та женив ся на Малимонівській сирітці, то лучче б сього нічого на білому сьвітї не було.

Григорій Гаврилович та Настя рідко й мало в собою говорили; здавало ся, що вони збирають ся щось сказати одно другому і тоді вже в волю наговорять ся. На одинці вони бували тільки вечорами, коли Григорій Гаврилович провозжав Настю до дому. Щасливий се був час! Ночі зорешливі, теплі, українські; город заснув — вони йдуть поруч тихими вулицями; ніякого гомону, тільки соловії щебечуть, та сади шорошать. І коли потому вони самі в собою роздумують, у тугу вдають ся, вгадка про такий вечір думи їх розвеселить, їх тугу вгамує.

— В неї багаті женихи будуть, а я бідний. Я її люблю... А вона?... Чи брать мені її за себе на тяжке, вбоге життя? — думав Григорій Гаврилович.

— Чи любить він мене? Чи возьме за себе? Чи любить він мене, як я його? — думала Настя.

І смутно, і тяжко на серці, а пригадають ся вечірні проводи, тепла нічка, соловіїне щебетання, шестестячі сади, два-три тихих слова, і на серденьку легче, легче...

VI.

У Малимонових були вечерниці. Увесь двір їх був заставлений колясами, бричками, дорожками. Біля воріт сьвітили ся два ліхтарі. Будинек ясно сьвітив ся усіма вікнами серед темних вулиць. Гостей наз'їздило ся чимало. Виряжені поважні пані поважно склали руки, поважно сиділи та поважно розмовляли; виряжені та моторні панночки ходила парами, перешіптували ся та усьміхали ся; старші сіли за картані столи; молоді стояли купками коло дверей, коло вікон, дивили ся на всі боки, а иньші дивили ся лише в один бік. Павла Андріївна замітала за собою своєю пишною сукнею, обмахувала ся хусточкою і всім жаліла ся на спеку. Єраст Антипович сидів серед картівників. Настя було поміж панночками. Вечерниці йшли своєю чергою — що далі, то живійш. Пані загомоніли жвавійш; за картами сперечали ся голоснійш; панночки помішали ся в павичах, сьміяли ся, покотіли, бавили ся в усякі грища. Серед сього шуму, гомону, сьміху та веселощів Настя сядовила ся де-небудь і тихо сиділа. Моторошно й солодко їй було стрінутися очима в Григорієм

Гавриловичом. Яке їй стало усе нудне та немило округи, коли він їй сказав: „Вам, либонь, дуже весело!“ І все поясніло та покращало округи, коли він їй сказав: „Ви чогось смутні?“ Як вони потому поглянули одно на другого — і обоє зблідли, і обоє були щасливі!

Григорій Гаврилович стояв і розмовляв зі своїм давнім знайомим і шкільним товаришем, з Іваном Савичом Лепехою.

— Нема краще, як дитинні літа! — говорив Іван Савич, — нема краще! Жадного горя і в заводі тоді не було!

— А тепер у тебе єсть горе? — спитав Григорій Гаврилович.

— А ти думаєш не має? Єсть горе, Грицю, єсть!

— Яке? звідки?

— Звісно, яке і звісно, звідки. Од кого ж усе горе на світі? Од дівчат! І моє горе од дівчини.

— А! — мовив Григорій Гаврилович і обернув ся, і поглянув приятелеви в лице. Горе, знати, його сушило! щоби йому були рум'яні та округлі, очи не померкли — живо визирали з-під широких, чорних брів.

— Так, так! — говорив Іван Савич, — із думки не виходить у мене ся дівчина! Їсти й пити мені заважає, спокійно мені спати не дає, Грицю. Дихо, то й тільки мені з нею!

Як раз тоді Настя повз їх переходила.

— Чи пройде вона мимо, а моє серце за нею слідком; моє серце так і вмирає! — говорив Іван Савич.

Переходячи Настя поглянула на Григорія Гавриловича, а Івана Савича й не бачила.

— На всякого иньшого погляне, а на мене ні! — говорив Іван Савич. — Вона мене не любить зовсім, а перейде тільки вона мимо — серце моє за нею слідком, Грицю!

— Ти дуже її любиш? — спитав Григорій Гаврилович. — Хто ж вона така? Дуже любиш? Без жартів?

— Які там жарти! Се лихо, а не жарти!

— Покажи мені її. Вона тут?

Іван Савич вітхнув, але далі мовити не вспів: надійшли три панночки і спитали ся, про що у них мова?

— Про все потрошку, — одказав Іван Савич.

— Скажіть нам про що!

— Усього не можна говорити, — у нас єсть тайни.

— Скажіть! Скажіть! — приставали панночки.

Надійшли ще иньші. Підняли гомін, сьміх, пішла про всячину розмова.

Коли розносили варенне та конхекти по покоях, ласуни припали до підносів, а кому бажало ся слівцем перемовити ся, влучили тоді годину і перемовили ся.

Тоді Григорій Гаврилович і Настя опинили ся разом коло вікна. Вони стояли близенько одно коло одного та тихо розмовляли. Нараз Настя здригнула ся і одвернула ся. Григорій Гаврилович оглянув ся і побачив у кутку чиясь бліде обличчя, як у мерця, перекошене, — і недобрі очи просто дивили ся на них.

— Хто се так дивить ся на нас? — спитав Григорій Гаврилович Насті.

— Копита, — одказала йому Настя.

Коли вони ні зійдуть ся до купи — бліде, перекошене лице із злими очима дивить ся на них і стежить за ними з якогобудь кутка.

Павла Андріївна, холячи та замітаючи своєю пишною сукнею, нараз стала — побачила Копиту.

— А я вас давно шукаю, Данило Самійловичу, — мовила вона. — Що се ви сидите у куточку? Та що з вами? — нараз спитала ся вона. — Ох, Боже мій!

— Тихше, тихше! — одказав їй Данило Самійлович. — Хто сей чорнявий, молодий — он там стоїть, у вікно дивить ся... Се Крашівка?

— Так, Крашівка, Данило Самійловичу, — а ви його не знаєте ще?

— Тихше... Тихше... Я завтра прийду до вас. Треба рішити хутчій... Завтра я до вас прийду... Так, завтра...

— Ох, Боже мій... Та куди ж ви?... Що се, куди він побіг?...

Данило Самійлович не далеко побіг. Він ходив коло Малимонівського будинку та заглядав у вікна. Очі його зірко шукали Насті та Григорія Гавриловича. Він із мукою та журбою стежив, як вони і нарізно були, та бачили одно друге, як вони радісно сходили ся разом, як розмовляли. Він усе бачив: і усмішки, і погляди їх, і щастє, і молодість її, і красу. Бачити се було йому не стерпуче, а коли вони з його очей ховали ся, — немов іще більш не стерпуче; він біг од вікон у темну вулицю, — а любощі його знову приводили, він знову її шукав, знову находив, знову дивив ся на них.

Була ще одна душа, що стежила крадькома за Настєю та за Григорієм Гавриловичом: Іван Савич Лепеха. Не раз серце в нього стиснуло ся, стиснуло ся... Одначе він розмовляв, сьміяв ся; за сьміхом, за розмовою ніхто не зауважив, що він трохи на виду поминив ся.

Данило Самійлович усе під вікнами.

Гості почали роз'їзжатись. Торохтять колеса, виїжаючи в двору; в покоях хутко рідчає людей. Крашівка тут іще. От уже в одному, а от в двох покоях погасили свічки. Павла Андріївна переходить і повіхає; Ераст Антипович розчисляєть ся в двома останніми гостями коло веленого столика — Крашівка все тут.

Він ходить по хаті, озираєть ся — він жде її. В хаті все темніє; свічки все гаснуть. От вона увійшла. Яке в неї ніжне обличчє! І як вона дивить ся на нього! Як вона його кохає!

Не памятаючи себе, Данило Самійлович кинув ся од вікна, як ужалений; потому він кинув ся до вікна і вдарив у ряму — шибки задзвеніли. Він чув, як Настя скрикнула, бачив, як вбігли Малимонові, спізнїлі гості та челядь, і на-пів темна кімната ясно освітила ся; як товпались коло вікна, висилали на вулицю в ліхтарями. Він притаїв ся. Коли все втихло, він знову підкрав ся до вікна, — вони знову разом, і знову розмовляють і дивлять ся одно на одного!

Нарешті всі пішли, — пішов Крашівка. Будинок зовсім потемнів і втих.

Данило Самійлович приплїв ся до своїх дверей. Йому одчинила худа бабуся, в тоненькою свічкою в руці. Він одіпхнув її із свічкою, пройшов у свою кімнату і сїв коло стола.

Вже світати стало. Осінній холодний досвітток; сонце сходить, світить, а не гріє, не живить; усе кругом повяло, усе тихо кругом.

Данило Самійлович сидів знеможений; кожна зморшка поглубшала в нього на виду. І нараз із влих його очей слюзи так і линули, линули. Він схилив ся сивою головою на стіл — вихопилось глухе, недуже риданнє. Він довго ридав, — коли підвів голову, сонце вже неясно виблискувало ізза

сірих туч. Він почав ходити по хаті. Се була велика сьвітлиця, де стояли комоди і шафи з важкими, міцними замками. На великому столі нічого не лежало; нічого не було ні на вікнах, ні на двох столиках — усе сховано під замками.

Він обійшов увесь будинок. Будинок у нього багатий, великий, але який понурий сей будинок! Який понурий! Все в ньому збережено і схоронено: од єдвабного пологу до хрусткого кришталевого стакана — усе під замком і в порядку. Берегли усе і всього пильнували в сьому будинку з остраху; господар був усе людина одинока та сувора; він вібрав чимало грошей, він любив свої гроші... Тепер він любив дівчину більше їх. Невже се правда? Так, се правда!

Він знову прийшов до своєї хати, знову сів коло стола. Посидів. Потому гукнув Ганку.

Увійшла бабуся, боса, квела і похмура, по самі брови повязана чорною, проношеною хусткою; її синя юпка побіліла від довгого ношення; спідниця в латках. Вона була єдина слуга в домі і в дворі Данила Самійловича.

Данило Самійлович велів подати собі води; умив ся, прибрав ся і пішов до Малимонових, але там усі віконниці були ще зачинені; після вечерниць спали довше, як звичайно. Він став вештати ся із вулиці в вулицю. Люде йшли на базар і що хвилини йому стрічали ся. То два старші чоловіки ступали важкими чобітьми по промерзлій землі і розмовляли про господарство; то бігли молоденькі, стрункі дівчата з кошиками і змагали ся між собою: — От не продам! — А от продам! — Не продам! — Продам! — То бабусі плентали ся, охаючи та кречучи; то швидко проходили молоді жінки і дівчата; чули ся уривчаті слова, то сьміх, то нарікання; на всіх і на все Данило

Самійлович дивився неприємно та сумно. Коло дому Крашівки він спіткав Меласю; показалося йому, що її лукаве лице лукаво усміхалося; гнів вмить опанував ним, він ладен був, либонь, задушити її; кинувся був за нею слідом, та скаменувся і пішов своєю дорогою. Знову був коло Малимонівського будинку — усе ще віконниці зачинені!

VII.

Павла Андріївна сиділа за чаєм та повіхала, коли Данило Самійлович до неї увійшов. Він, знати, збирався говорити спокійно, хоч обличчя його мінилося і посмикувалося.

— Ох, здорові, Данило Самійловичу! — мовила Павла Андріївна, — а я от чай пю; чи не хочете чашечку чаю? Що з вами було таке учора? Ви мене налякали. Що ви мені обіцяли сказати? Кажіть, кажіть. Ніхто не почує. Єраста Антиповича дома не має, Настя ще спить. Чого ви учора так рано пішли? Що вас таке непокоїло? А вчора в нас дуже весело було, — усі такі задоволені, пізно роз'їхалися. Що ви мені хотіли сьогодні сказати, Данило Самійловичу?

— Оддайте ви за мене Настю Михайлівну?
— промовив Данило Самійлович.

— Що з вами, Данило Самійловичу, що з вами?

— Оддайте ви її за мене?

— Та я раднійша б, я дуже рада, та вона не хоче, Данило Самійловичу, вона опинається.

— Заставте її!

— Та як же заставити, коли вона не хоче слухати? Я заставляю, а вона говорить: не хочу!

— Заставте!

— Як, Данило Самійловичу? Силою її віддати не можна?

— Чому не можна?

— Як же силою? Зв'язать її, чи що?

— Чому-ж не зв'язать?

— Ох, що се ви, Данило Самійловичу! Лучче ви заждіть. Не турбуйтеся, молю вас, пождіть, — я її таки умовлю.

— Я не можу більше ждати! Не можу... Її в мене однімають... одняли... Вона Крашівку любить. Мені кожна година дорожча золота! Перевінчайте її зо мною!

— Що се ви, Данило Самійловичу! — покрикнула Павла Андріївна. — Любить Крашівку? Як же я нічого не запримітила! Не може сього бути!

— Перевінчайте її зо мною хутчі!

— Що-ж ви запримітили? Що? Ви чули, як вона з Крашівкою розмовляла? Учора чули?

— Вона любить його, — промовив Данило Самійлович, — і так промовив, що Павла Андріївна змішалася і влякалася.

— Ну, добре, добре, — вимовила вона, — не сердьтесь, Данило Самійловичу. Я ніколи сього од Насті не сподівалася!

Обоє мовчали. Потому Данило Самійлович став тихо оповідати, а Павла Андріївна слухала його, дивувалася, хвилювалася та зітхала.

— Я сьогодні таки, Данило Самійловичу, сьогодні неодмінно умовлятиму її і скажу їй все... Прохатиму її...

— Звеліть!

— Звелю, Данило Самійловичу. Коли-б нам Господь поміг!

— А я все споряджу та все зготовлю.

— Добре, Данило Самійловичу, добре.

Данило Самійлович пішов був, та вернув ся.

— За неї я вам оддам усе, що маю — життє мое тоді беріть! — промовив він.

— Покірно дякую, Данило Самійловичу... Я й так для вас...

— А як ви мене обманите?

Він поглянув просто їй у вічі своїми недобрими очима, — не добре поглянув.

— Як можна, Данило Самійловичу, як можна! Вірте...

— Заприсягніть мені! — мовив Данило Самійлович.

— Богом божу ся, Данило Самійловичу, присягаю ся вам!

— Хутчій, хутчій лише! — вимовив Данило Самійлович, — хутчій!

І пішов.

— Ох, Боже ти мій! — промовила Павла Андріївна, — я-ж його бою ся! Йй Богу, я бою ся його!

Вона подумала, похитала головою і вітхнула. Прийшов Ераст Антипович.

— А що-ж обід? — мовив він. — Вже скоро вечір на дворі.

— Ох, годі! Не до того... Успієш ще побідати! — одказала йому Павла Андріївна.

— Що-ж таке, Павло Андріївно?

Павла Андріївна мовчала.

— Та що таке? Чим ти турбуєш ся?

— За Настю сватають ся, — сказала Павла Андріївна.

— А! Хто-ж такий сватаєть ся?

— Сватаєть ся Данило Самійлович.

— Копита! Бути не може!

— Чому-ж се бути не може! Чому, Ерасте Антиповичу?

— Се-б то я не сподівав ся од нього сватання. Настя його дуже не злюбила — вона за нього не піде.

— Хто-ж буде слухати Насті? Хто її буде слухати, хотіла-б я знати?

— А як же ти її присилуєш?

— Ох, Боже мій! Я їй щастя бажаю! Я їй хочу багацтва, Ерасте Антиповичу; вона потому сама мені дякуватиме. Ви знаєте, що вона закохала ся в Крашівку? Що-ж її по вашому за Крашівку відлати? га?

— Так се вигадки!

— Ні, се не вигадки! Ви живете, нічого не бачите, що у вас перед очима дієть ся, а иньші, хвалити Бога, не сліпі ще!

— Ну, за Крашівку не слід їй йти! — сказав Ераст Антипович. — Сей Крашівка мені не до вподоби: гордій якийсь! А з чого-б йому власть ся, гордіти? Не вклонить ся до ладу, не усміхнеть ся, немов у нього спина дубова, а губи печатю припечатані. Та ну його! Ти справді думаєш оддавати Настю?

— Справді, тай як найскорійше.

— Дай, Боже, їй щастя. Жаль її одпускати з дому, Павло Андріївно.

— Вона часто ходитиме до нас. Данило Самійлович обіцяв будинок купити напроти нашого, щоб не розлучати нас із нею.

— То-то, вір йому!

— А певно, вірю. Будинок проти нас продаєть ся — він його купить, прегарно оздобить.

— Се буде гарно, коли буде.

Обоє замовкли, потому Павла Андріївна знову почала:

— Настя буде у нас перша багатирка.

— Дай їй Боже! — одказав Ераст Антипович.

— Знавш, Данило Самійлович мені кавав: ви, каже, будете тоді мені рідня; вам, каже, я тоді оддам Більчики. Я йому: На що! На що! Ні, каже, Більчики ваші. І оддав нам Більчики. Страх, яке в нього добре серце!

— А ти й повірила, що оддасть обіцяне? Ох, Павло Андріївно!

— Певно, оддасть, Ерасте Антиповичу. Се певнійш смерти!

— Ти-б тільки подумала, що в Більчиках либонь півтораєста душ, панї-матко!

— Та хоч би мільон душ, Ерасте Антиповичу! Данило Самійлович обіцяв.

— Обіцяв пан — кожух дам, тай слово його тепле!

Павла Андріївна розгнівала ся.

— З тобою говорити не можна! — покрикнула вона.

— Ну, вибач, винен. Вибач і говори.

— Бачиш-но, сказала Павла Андріївна, — треба-ж колись Настю заміж оддати, треба-ж коли-небудь із нею розлучити ся? То лучче її оддати за багатого, за хорошого чоловіка, га?

— Що й кавати, Павло Андріївно, — що й кавати!

— От бачиш! А де ми найдемо багаччого за Данила Самійловича та добрійшого за нього? Одно слово, я обіцяла йому, що Настя буде його жінкою і тепер не можна одмовити ся. Він так Настю любить, що я навіть бою ся його. Коли, каже мені, не оддаєте за мене Насті, коли мене обманите — лихо вам! І дійсне, я чую, що лихо буде, коли Насті за нього не віддамо.

— А що-ж ти поробиш, коли Настя за нього йти не захоче, Павло Андріївно?

— Вона піде.

— Навряд чи вона піде. Заварила ти кашу, Павло Андріївно! Чого доброго — біду собі наживемо!

— Ох, Боже мій, чим би успокоїти мене, ти ще лякаєш! Тобі все любо мене розтривожити! А я знаю, що все кінчить ся гаразд та щасливо!

— Ну, годі, Павло Андріївно! Я сам думаю, що кінець щасливий буде, а поки що — що діяти: потерпіти прийдець ся.

Обоє знову змовкли.

— Боюсь я тільки одного, — сказала Павла Андріївна, — боюсь я, що Данило Самійлович дуже ревнивий буде.

— Чого доброго, й буде. Старі люде сливе завжди ревниві.

— Та-ж Настя така, що її не обидиш, як иньшу плохеньку.

— Се правда, а все таки і її допекти можна, Павло Андріївно.

— Він її дуже любить; каже: життя за неї оддам!

— Може бути, може бути! А коли ревнивий, то тим дужче ревнувати її буде.

— Ох, багато дечого мене турбує, й сама не знаю чому! Луччого жениха не знайти, а все жаль отдавати Настю!

І Павла Андріївна заплакала.

— Перестань, Павло Андріївно, перестань. Ну, не плач. Ти подумай... Я тобі скажу ще от що: Копита вже старий чоловік, проживе він, треба гадати, не два віки... А по ньому — Настя і багата, і вільна, як птиця.

— Ох, так! — мовила Павла Андріївна і підвела голову, — се правда! Напевно він не довговічний... худий такий... Настю він дуже кохає і все їй лишить...

За обідом усі мовчали. Павла Андріївна збирала ся з чоловіком; Настя дивила ся в за-топлену грубу та тихо сиділа. На дворі йшов дощ і ліпив у шибки.

По обіді Настя пішла в свою кімнату, а Павла Андріївна з Ерастом Антиповичом у свій кабінет, де довго між собою про щось розмовляли пошепки.

В домі ще нічого не знали, але всі нашорошили вуха, усі чогось ждали.

VIII.

Павла Андріївна прийшла до Насті. Не увіходячи до покою, вона стала на дверях і поглянула. Настя сиділа коло вікна. Її білі плечі стулили ся, підборіддя лежало на долоні; пальчиками вона притискувала собі губки, а локіток сперла об підлокотник; очі її дивили ся замишено на вечірне, осіннє небо. Зоря жевріла червоним світлом, і хмари були в червоним відбляском, і дощові краплі на зівялій траві; на будинках, на деревах, на парканах, — всюди червоний відбляск.

— Об чім замислила ся, Насте? — спитала ся Павла Андріївна.

Настя вдрігнула ся і встала.

— Чого-ж ти всташ, Насте? Я от до тебе прийшла, хочу побалакати з тобою.

-- Про що? — швидко спитала Настя.

Так питають ся люде, коли на душі в них живе щось нікому невідоме та їм дороге.

— Про жениха, Насте.

Павла Андріївна усьміхнула ся яко мога веселійш.

— Сядь же, Насте, сядь. Ну, сядь, я буду говорити.

Настя сіла.

— Треба тобі неодмінно пристроїти ся, Насте, — зачала Павла Андріївна. — Ти сама знаеш... Не вередуй, мій друже. Ти розумна дівчина. Данило Самійлович така прегарна людина. Він говорив мені сьогодні і я... я говорила тож, мій друже.

На імя Данила Самійловича Настя нахмурила ся і одказала уривчасто:

— Ні! ні! ні!

— Як ні, Насте? Подумай!

— Ні!

— Чому-ж ти не хочеш? А я знаю, чому ти не хочеш! Тобі впав в око Крашівка.

Настя стала червонійш червоної квітки, змішала ся і немов оторопіла.

— Але за Крашівкою тобі не бути, Насте! Я скорійш умру, ніж ти за ним будеш! Якийсь харпак, якийсь дурисьвіт... якийсь...

— Не кажіть таких слів! — покрикнула Настя.

Замішання її минуло і боявкості вже не було; сльози блиснули у неї в очах, вона встала і головку високо підвела.

— Ні, я говоритиму! Хто-ж мені заборонить? Крашівка...

— Не говоріть! — вимовила Настя.

— Я для тебе-ж говорю, що Крашівка найстрашнійша людина! Що...

Настя пішла з хати.

— Насте! Насте!

— Ох, Боже мій, яка дівчина! — сказала Павла Андріївна, прокликавши даремне в пів години по всіх хатах.

— Та де-ж Настя? — спитала Павла Андріївна Химу.

— Кудись пішла, — одказала Хима.

— Куди-ж вона пішла?

— Не знаю.

— Як тобі се покажуть ся, Ерасте Антиповичу? — жаліла ся йому Павла Андріївна. — Настя й слухати мене не стала, пішла! Як тобі се покажуть ся?

— Не добре, не добре, — одказав Ераст Антипович. — Куди-ж вона пішла?

— Як се мені зносити? Як мені зносити се, га?

— Одначе, куди-ж Настя пішла, Павло Андріївно?

Чиясь хода почула ся. Се був Данило Самійлович.

— Де вона? Де Настя Михайлівна? — було його перше слово. Очи його перебігали хутір, трівожно та понуро в обличя Павла Андріївни на обличе Ераста Антиповича.

— Вона зараз буде тут. Данило Самійловичу, зараз. Сідайте, будьте ласкаві, — сказала Павла Андріївна.

— Вона у Крашівки? Вона там! — промовив Данило Самійлович.

— Ох, ні, ні, далєбі ні! — вспокоювала його Павла Андріївна.

— Посилайте за нею! Вона там! — сказав Копита.

Ераст Антипович одійшов був на бік, але тут присунув ся ближче і спитав:

— А по чім ви, Данило Самійловичу, думаєте, що Настя у Крашівки?

— Я бачив, я бачив... як хтось убіг до них у хату — се була вона! Посилайте-ж за нею!

— Ох Боже мій! — вимовила Павла Андріївна.

— А може й не вона вбігла у хату? — сказав Ераст Антипович.

— Вона, вона! Посилайте за нею, вона там! Він так голосно і гнівно промовив останні слова, що Павла Андріївна злякала ся, вибігла із хати словами: „зараз, зараз посылаю!“ І послала Химу за Настею до Крашівки.

Данило Самійлович тим часом кидав ся по хаті, як часом кидають ся зв'їрі в клітках. Ераст Антипович споглядав на нього, щось сам про себе думав. Павла Андріївна смиренсенько усїла в куточку, і помовчавши спитала:

— Що ви, Данило Самійловичу, все уряджувати почали? Будинок оздоблюєть ся?!

Данило Самійлович либонь й не чув; він кидав ся од вікна до вікна, виглядав то в те, то в друге. Обличчє в нього і темніло і блїдло.

Павла Андріївна не дождала ся одвіту, і поглянула на чоловіка — він їй подав знак помовчати. Павла Андріївна була стурбована і послухала. Настала мовчанка.

IX.

Настя швидко дійшла до Крашівчиного дому — постояла коло дверей немов вагаючись, але наважилась і увійшла.

Швидка хода, змішання, любов — такого блиску надали її очам, такий румянець її обличчю!

Марта Петрівна давно вже з Настею поводи́ла ся обережно, як із підбитою пташкою; вона її не спитала, що з нею, хоч бачила, що з нею щось особливе, а почала її розпитувати про вечерниці.

Григорій Гаврилович був тут. Настя стріла його очі; очі сі повні любови, питали ся, що з нею. Насті нараз стало так на душі гарно і повно... І вона усміхаючись одповідала Марті Петрівні.

Мелася знала сама де-що про вечерниці і про гостей і встрявала тож у розмову.

— Славно осьвітили будинок — говорила вона. Ясно було так, що хоч голки збирай. Купець Мироненко скаржив ся, що всі сьвічки із своєї крамниці туди пожертвував. А пані одна там була така товста, що голови не може нахилити, подвійна борода така, що не пускає — лихо тай годі! Так та пані тільки сидить та дیشه, дیشه... Паничі були. Дивлять ся як голубенята з гнізда... Панночки розумнійші здають ся — виражені такі...

Почув ся стук у вікно.

— Хто-б се? — мовила Марта Петрівна.

Мелася побігла одчиняти.

— Прийшла Хима до дому Настю звати. Павла Андріївна веліли Насті, що-б вона зараз же йшла.

Настя було спалахнула, хотіла заговорити, але втихла і поглянула на Григорія Гавриловича, що він скаже. Він нічого не говорив, але на виду помінив ся. Марта Петрівна спитала Химу, що таке в них лучило ся?

— Нічого, хвалити Бога, — одказала Хима.

— У них старий Копита сидить — сказала Мелася. Правда, Химо?

— Правда, — одказала Хима.

— Я не піду, — промовила Настя. Скажи Павлі Андріївні, Химо, що я ще посижу тут.

Настя говорила і за кожним словом споглядала на Григорія Гавриловича.

Хима пішла. По її відході розмова урвала ся; всі були абентежені і замовкли. Настя скоро попрощала ся. Григорій Гаврилович пішов, як усе, її провозжати.

До залишеного Хорошаївського саду вони мовчки дійшли, а тут Григорій Гаврилович став і спитав:

— Вас заміж іти силують?

— Я не піду за нього, — одказала Настя.

— А за мене? — спитав Григорій Гаврилович тихіше.

— Піду, — був одвіт, тихий та ревний одвіт.

— Люба моя! Не боїш ся убожества?

— Нічого! Нічого на світі!

Він питав, чи давно вона його полюбила, вона питала чи давно він її — обоє першого вечора, першого побачення; згадали се перше побачення, згадали і вечірні проводи, і всі свої думи, і все своє горе, і кожну свою радість. А час минав. У вечірній тьмі кругом усе блищало від білого морозу, — місяць вибив ся з за хмар і сяяв на небі мов срібний.

— А рученьки зовсім похололи, — говорив Григорій Гаврилович.

І в теплу свою шапку ховав холодні ручки і цілував їх. Настя сьміялась. Її всю повяло якесь щастє, осьвіжало і кріпило її.

— Тобі будуть жениха сватать, Насте, — сказав Григорій Гаврилович.

— А в мене вже єсть! Я скажу: в мене єсть жених!

-- Прощай, мое серце! Любиш мене вірно?

— Люблю вірно, Грицю!

Не хотїло ся їм розлучати ся, хоч плач! Обіцяли завтра побачитись рано-раненько...

Настя застала дома всіх у замішаню. Уже за нею послано було знову Химу, і Ераст Антипович сам збирав ся йти за нею. Він був дуже стурбований; ще більше стурбована була Павла Андріївна.

На дверях стрів Настю Данило Самійлович.

— Чого ви такі веселі? — спитав він вдержуючи голос.

Настя увійшла ясна і весела — вона й на нього споглянула ясно і весело.

— Сядь, Насте, — сказала Павла Андріївна.

Настя сіла. Усі стояли круг неї.

— Насте, — сказала Павла Андріївна і взяла Данила Самійловича за руку, — Насте, от твій жених!

— Ні, — одказала Настя, у мене вже єсть жених.

Вона одказала мягко, тихо; червона краска так і розливалась по її ніжному обличчю.

Данило Самійлович увесь затрептів; Павла Андріївна ахнула; Ераст Антипович насупив ся.

— Хто-ж твій жених, Насте? — спитав Ераст Антипович.

Настя назвала.

— Ніколи! — закричала Павла Андріївна, ніколи сього не буде!

— Та постій, Павло Андріївно, мовив Ераст Антипович, а ти, Насте, не сердь ся, вислухай...

Та Настя не сердилась, а тільки сказала, що ні за кого не піде крім Григорія Гавриловича.

— От тобі жених! — говорила Павла Андріївна і показала на Данила Самійловича.

— Я ні за кого не піду крім Григорія Гавриловича, — одказала Настя.

— А як ви його ніколи більше не побачите? — спитав Данило Самійлович якимось диким голосом.

Настя звернула на нього очи, як на страховище.

— Я побачу його, — промовила вона.

— Краще її не дратувати, не сердити, — шепнув Ераст Антипович Павлі Андріївні.

— Я вже не знаю, що й робити! — сказала Павла Андріївна в горю.

— Ви його не побачите! — говорив Насті Данило Самійлович.

— Так, Насте, краще забудь його! — підхопила Павла Андріївна. Ти його не побачиш, я не допущу!

— Як ви не допустите? — спитала Настя.

— Я не допущу! — прошептав Данило Самійлович.

— Ви? Що се таке? Я не хочу тут оставатись! Я піду до нього...

Настя швидко підійшла до дверей, але Данило Самійлович кинув ся в перед і загородив їй дорогу; Павла Андріївна схонила її за сукню; Ераст Антипович тож надійшов.

— Ви посьмієте? — крикнула Настя.

В очах у неї заблищав гнів, а губи побілїли і тремтіли в ляку.

— Так, я посьмію! — шептав Данило Самійлович. Я все посьмію... Я все...

— Пустіть мене! — кричала Настя. Ведіть йому мене пустити, Павло Андрійовно!

— Ах, Насте! Ах, Насте! — ахала Павла Андрійовна.

— Годі, Насте, заспокійсь: сядь, ми поговоримо — говорив Ераст Антипович.

— Я не хочу ні про що говорити! Пустіть мене! Ви обижаєте мене! Ох, гріх, гріх! Не добрі ви люде! Ви не сьмієте мене заперати!

— Ні, сьмію! ні, сьмію! — лепетала збентежена Павла Андрійовна.

— Дозвольте, Данило Самійловичу, сказав Ераст Антипович, дозвольте, я поговорю з Настею.

Але Данило Самійлович і кроку од дверей не одступав.

— Ви зрадники! — покрикнула Настя. Що ви хочете во мною робити?

Вона затулила лице руками і заридала.

— Не плач, Насте, не плач! — стала просити Павла Андрійовна і сама стала плакати.

— Рано буде видніще, — рішив Ераст Антипович, а тепер пора спати. Іди-но спать, Насте!

— Так, так, Насте, іди спати, йди! — хлипала Павла Андрійовна.

Ераст Антипович узяв Настю за руку і повів її, а Павла Андрійовна схопила її за другу.

Данило Самійлович увійшов за ними у Настин покій і оглянув вікно — вікна були подвійні.

— Ну ходім, вона засне, — сказав Ераст Антипович.

— Насте! — сказала Павла Андріївна. Насте!

Настя не одповідала.

— Насте! — повторила Павла Андріївна.

Знову не було одвіту.

— Ходім, ходім, — сказав Ераст Антипович.

Данило Самійлович хотів щось іще сказати Насті і підійшов до неї ближче — Настя одбігла од нього, як од змії.

Нарешті Настю лишили саму.

Гостро-прегостро наказано заперти ворота, нікого чужого не впускати не спитавши, а Насті не випускати.

Данило Самійлович намагався, щоб Настю перевінчати з ним силою. Ераст Антипович умовляв, що краще помалу її намовляти; Павла Андріївна то з тим згожувалась, то з другим, охала і призивала поміч божу. Усі вмовляння пропадали дармо — Данило Самійлович твердив одно: хутчій оддайте її мені! Беріть за неї що хочете в мене — тільки хутчій оддайте її мені.

Стали на тому, що Данило Самійлович поведе Павлу Андріївну з Настею у село і там з Настею повінчається. Через три дні покладали їхати — ранійш не можна було: у городі він не мав коней і ніде було достати екіпажа — треба було послати за ними в село, а до села од города цілих сто верств, та ще верств не міряних.

Х.

Другого дня Григорій Гаврилович дуже здивувався, що сонце нарешті вже вийшло і спішив на зустріч Насті.

— Ти йдеш, Грицю? — спитала Марта Петрівна.

— Йду, мамо.

Він швидко пішов вулицею.

Марта Петрівна дивилася на нього у віконце, поки їй видно було. Скільки життя і радості, скільки нетерпіння і веселости в нього на лиці йграло! „Дитино моя!“ промовила вона. Сим словом багато, багато добра прохалося на його голову.

Григорій Гаврилович дійшов до самісінького Малимоновського дому — Настя не стрічала. Він постояв у проулку, перейшов його з краю в край і знов вернув ся — все нема ще Насті. Він зайшов в Хорошаївський сад, де вчора стояв і розмовляв із нею — може вона там дожидає його; сад увесь наскрізь було видно, листя з дерев опало; світло й сонце пронизували ся всюди — не має Насті. Та поки він тут, то може вона йде тепер просто до них; він поспішає до дому, а її нема. В нетерпінню він знову виходить уже з дому і стрів Меласю.

— Слава Богу! — мовила Мелася, а я вас шукаю. Ох, бідна панночка, нещаслива панночка!

— Вона жива? — спитав Григорій Гаврилович.

У нього в очах потемніло і серце упало.

— Що таке лучило ся, Меласю? — спитала Марта Петрівна.

— Жива вона? — скрикнув Григорій Гаврилович.

— Жива, жива, бідненька, — одказала Мелася, та що то за життя, коли її заперли на замок, стережуть як злочинницю, хочуть віддати силою заміж за старого Копита.

— Що ти, що ти, Меласю! — сказала Марта Петрівна. Се неправда.

— Се неправда, — мовив Григорій Гаврилович. Скорій говори.

— Ох їй-Богу, їй-Богу щира правда! Хима вихопилась на хвилинку, бігла нас сповістить; я її стріла і од неї все довідалась: говорить, панночка як зівяла квітка, і на сьвіт божий не ливить ся, нікого до неї не пускають.

Потому Настя все докладно розповіла, що було у Малимонових.

— Пожди, Грицю, пожди, — скрикнула Марта Петрівна.

Вона вдержала сина за руку і сумно на нього поглянула. Він в той мент схожий став на свого небіжчика батька, як дві краплі води — той самий гнів і відвага в очах, та сама краса і сміливість.

— Зажди, Грицю, поміркуй... Тихше, Грицю, а то все діло поспеєш і Насті не допоможеш... Копита багатир, він грішми закупить, Малимонів у городі начальник і рідня Насті, — як нам проти них йти силою? Будь тихше, Грицю, а то лихо буде... Може вони самі будуть тебе викликати на суперечку; будь на сторожі, Грицю, вдержй себе, переможи себе! Грицю, чи чуєш?

— Усе чую, — одказав Григорій Гаврилович.

Марта Петрівна держала його за руку і чула як рука ся тремтіла; бачила, що лице в нього білійш полотна...

— Як-же, Грицю, ти думаєш? Чи правду я кажу?

— Правду.

— Як можна тихше, Грицю; коли стануть зачіпати тебе, дражнити — перетерпи, знеси все. Адже вони можуть і тебе заперти, а поки ти оправдаєш ся...

— Правда, можуть мене заперти! Поки оправдаюсь...

— Сам бачиш, що силою не можна...

— Яка сила в нас? — мовив Григорій Гаврилович у гніві та смутку — де вона сила?

— Куди-ж ти, Грицю?

— Іду до Малимонових.

— Грицю, для Насті... памятай.

— Я все памятаю.

Він прийшов до Малимонових, але його не пустили. Коло воріт стояв сам квартальний і сказав, що Ераста Антиповича ні в яким разі не можна турбувати, так само і Павлу Андріївну.

Пішов сильний сніг; за кілька годин вулиці завалило м'якими білими заметами. Смерком Григорій Гаврилович ледве пробірав ся по вузьких заулочках. Небо все затягло хмарами, сніг усе ще йшов; не видно було низеньких біленьких будинків, тільки огники ясними точками блискали по боках.

Григорій Гаврилович добрав ся до одного будинку, до низенького ганку і постукав. В сьому будинку жив Іван Савич Лепеха з товаришом Василем Миколаевичем Солодким. Іван Савич одчинив двері і дуже зрадів, а нараз неначе стрівожив ся.

— Ох, се ти, Грицю! Ох, друже!

Він новів його у світлицю і гукнув Солодкому, що Гриць прийшов.

— Е, е! Милости просимо, — сказав Солодкий. Чи здорові, Григорій Гаврилович?

У Солодкого очи і волос були чорніш чорного ворона; піднімав він пуди як перця; видавав важнійший од паші турецького; голос голосящий, як у соборного диякона; а норову був тихого, услужливий, лагідний, любив синиць, поважав дідів і бабусь; товариш був вірний і прихильний.

Іван Савич коли краще поглянув на Григорія Гавриловича, так і скрикнув:

— Ох, братіку мій, що з тобою? На тобі лица живого не має.

— Правда, правда, ви змінились, — мовив стурбований Солодкий.

— Поможіть мені! — промовив Григорій Гаврилович.

— Що таке, друже? Що, Грицю? Веди в огонь і воду! — одказав Іван Савич.

— І я вам туди товариш, — сказав Солодкий.

— Настю Михайлівну хочуть силою заміж віддати, — допоможіть її визволити!

— У Івана Савича пополотніло лице, голос упав і він уже тихенько спитав: по чім ти знаєш? А се питання зараз-же покрити иньшим: се дійсне правда?

Солодкий спитав, за кого її неволять?

Григорій Гаврилович усе розповів.

Солодкий учасливо його слухав, учасливо слухав і Іван Савич... і дивив ся на Григорія Гавриловича, немов щось нове в йому бачив; ясні

його очі затуманили ся; добре і сьміливе лице засмутило ся.

Почали радитись, що діяти.

— Силою нічого не вдієш, а поки будем жаліти ся та позивати ся — її десять раз перевінчають. Часу гаяти не можна, говорив Солодкий, треба Настю Михайлівну у них викрасти.

— Я знаю Якова, їх садовника, і всі їх люде вам помагатимуть — її люблять, — сказав Іван Савич.

— Коли-ж? — спитав Григорій Гаврилович.

— Треба перш усього звісточку Насті Михайлівні передати, а вам, Григорію Гавриловичу, треба сховатись. Ми чутку пустимо, що ви поїхали в губернію; вони безпечнійші будуть.

— Коли-ж? Я коней достану...

— Ні, вже ви сидіть смирно; станете ви коней доставать — дійде, що ви в городі, одне, а друге — ясно їм, як день буде, на що ви коней доставте. Ні, ви вже дома посидьте, а ми з Іваном все з'орудуємо. Правда, Іване?

— Так, так, ми все уладнаємо, — одказав Іван Савич.

— А тепер ходім, подивимось, як то там Настю Михайлівну бережуть та стережуть; ніч непогожа, можна од всякого ока укрити ся.

Вони пішли до Малимонівського дому. З вулиці віконниці були зачинені, — нічого не видно було. Вони зайшли з другого боку, з заулка, од саду; крізь падаючий сніг, крізь дерева мигтіло освітлене віконце.

— Се її вікно сьвітить ся, — сказав Григорій Гаврилович.

Іван Савич знав, що се вікно її.

Оглянули садову огорожу — невмока, легко можна перелізти.

Григорій Гаврилович перескочив у сад, за ним товариші і почали підкрадати ся до вікна.

Забрехали з двору собаки.

— Вернись, вернись, а то все пропаде, мовив Солодкий. Чуйте гоїні! Нас переловлять.

Вони вернулись із саду.

— Григорію Гавриловичу, сидіть-же ви дома; а ми будем усе уладжувати і вас будем повідомляти, — сказав Солодкий.

— Так Грицю, сиди дома, а ми все уладнаємо. Завтра я підмовлю Якова, завтра коні достану, завтра подамо Насті Михайлівні вістку; ти не турбує ся — все зроблю.

Іван Савич схожий був на того козака, що в перше проти Татарів вийшов: із початку серце стиснуло ся, розум стуманів, а оглядів ся молодий козак — став відважнійший старих.

Товариші розпрощались і розійшлись.

Григорій Гаврилович сеї ночі не лягав. Марта Петрівна не нагадувала йому, що час спати, вона сама не лягала — робила щось. І мати й син сиділи так тихо, що їх зовсім не було чути. Син на сей час забув про матір, він мучив ся своїм сердечним горем, своїми тривогами, думав про кохану дівчину; мати трівожилась і журилась за нього.

XI.

Другого дня Іван Савич Лепеха ще в досьвіта прохажував ся заулком, де стояв будинок із темною крамничкою. Чого не продавало ся в сій крамниці! Тютюн і табака, смушеві шапки, червоні пояси, бублики, дьоготь, ковбаса, нитки, лопати, мед — і не перелічиш! Все се продавала жінка

літ трийцяти, така сьвіжа, здорова й весела, що любо було й поглянути. Час од часу показував ся в крамниці її чоловік і дивив ся на всіх, що переходили мимо, з якоюсь лукавою усьмішкою — ся усьмішка немов говорила: а ну, хто розумніший! Ви чи я? Крамничку держала Малимонівського Якова кума, і він усе ходив сюди то за тютюном, то щоб йому стару шапку поправили, то поторгувати иньші шапки, то спитати, чи скоро буде сьвіжий тютюн, — або просто Яків ні за чим прийде і скаже, що зовсім він і не збіривсь, а от прийшов хто його знає за якою радістю. І дня не минало, щоб Яків не одвідав куми в крамниці.

Тут проходжуючись не далечко від крамнички Іван Савич дожидав Якова.

У Івана Савича очи хоч трохи запали, а дивили ся і блищали жваво і бадьорно; може де які мисли й пекли йому голову — він часто знімав шапку і тряс чубом — але холод ясного соняшного дня дуже добре осьвіжав.

Годин може зо дві ждав Іван Савич, поки Яків указав ся. Яків ішов тихо, з люлькою в зубах; на голові в нього висока сива шапка, на плечі накинута чорна свита, руки засунуті в кишені широких синіх шараварів. Ще здалека ясно визначали ся довгі сиві вуса, великі чорні брови і між бровами глибока хмура зморшка.

Іван Савич пішов йому на зустріч.

— Здоров, Якове, — сказав Іван Савич. Якове, друже! Мені треба з тобою слівце перемовити.

Яків зняв шапку, спинив ся і слухав. Ні учасливости, ні цікавости не видно було на його лиці. Він мабуть тільки з поштивости дививсь на Івана Савича своїми понурими очима.

-- Ти не видаси мене, Якове?

— А як се видають людей?

Іван Савич розповів йому всю справу і просив його допомогти.

— Я тобі, Якове, сам в якій хочеш пригоді стану.

— Спасибі вам за вашу добрість неопкупну.

— Поможі-ж, Якове, помози, голубе!

— У чім помагати?

— Не перешкажай доброму ділу, Якове!

— Якому ділу?

— Ех, Якове, не муч, друже! Я-ж тобі усе до путя розповів, чого-ж ти ще питаєш? Ти лишніх людей вишли куди, собак запри, дай мені звістку, в яку пору лучче можна підкрасти ся до панночки під віконце... Ти як думаєш, із вечора чи в досвіта, чи у ночі?

— Про що се ви питаєте? Коли красти зручнійш? Чув я, люде говорили, що лучче красти з вечора, а я не знаю — нічого на віку не крав.

— З вечора? То ми з вечора й підберемо ся через сад під вікно.

— Яке вікно, питаєте? Звісно, вікно міцне, добряче, подвійне.

— Ох, а от мені було і в голови вилетіло, що вікно подвійне! Спасибі, Якове, що напутив.

— Панночка? Звісно, всі панночки нерозважні і полохливі. Що воно таке, панночка? Круть-верть! Ах-ах! Ні розважити, ні розміркувати. Що треба — забула, чого не треба — згадала...

— Так, треба завчасу повідомити панночку, умовитись. Ти скажи Химі — адже Хима хороша дівчина?

— Дівчина як дівчина, а чи хороша, я по чім знаю? Я на ній не був жонатий.

— Вона не видасть панночки? Ти перебалакай з нею як небудь...

— З ким перебалакають?

— Та з Химою.

— Об чім мені з Химою говорить?

— Ох, Боже мій, Якове, серце ти моє! Вишли Химу до мене — як смеркне, я її дождатиму під вашим садом.

Яків курив люльку й мовчав.

Іван Савич повторив. Яків слухав як пташиний спів.

— Де-ж мені побачити Химу, Якове?

— Я не знаю, де-б її побачити. Кого треба бачити, того пристерегають.

— Добре, я пристережу, ти поможи. Якове голубе, поможи будь ласка! Собак запри.

Яків уклонився і пішов.

— Ну прощай, Якове друже! Спасибі тобі, спасибі! — мовив йому у-слід Іван Савич.

Яків зайшов до куми в крамничку.

— Об чім се ви толкували з паничем Лепехою? — спитала кума.

— А тютюн у вас добрий? — спитав її Яків.

Кума більше не допитувала і завірила, що тютюн у неї добрий.

Кума давно знала кумів норів: коли вразу не одповів на питання, то й не жди одвіту. Як би її не пекло так непобориме бажання — усе знати — ні про що не варт було-б і питати старого хріна!

Ох, як се бажанє пекло! Адже кума, хвалити Бога, не безкляпка: в ту-ж мить здогадалася, що тут щось єсть.

- І в куми проти її волі вихоплюєть ся :
- Дуже він щось чудний сьогодні!
 - А хто се чудний сьогодні? — питає кум.
 - Та панич Лепеха! Про нього-ж мова!
 - А! Так чудний, кажете, панич Лепеха?
 - Кажу, кажу... А ви, куме, й не запримітили?
 - Я дійсно трошки запримітив і отсе хотів вас спитати, чого він такий, — кума, думаю, знає, а хоч не знає, то догадаєть ся... Ого-го! Кума догадлива...
- Ну скажіть, будьте ласкаві, не гаспид?

ХІІ.

Панич Лепеха обійшов Малимонівський сад, намітив, що треба і повернув до дому.

Досі, на превелику його втіху, усе йде до ладу. На Якова можна покластись. Значить сьогодні... Як не довго ждати вечора... І не помітиш, як промелькне час.. І успішно буде вкрадена вона... Грицева молода... От тільки не похвально, що серце все щемить та щемить... Ну, нема що діяти, пощемить та коли-небудь і перестане...

А воно тим часом усе не переставало — де там! Ще гірше розходилося, так що він чимало постояв під дверми.. бо що за охота показувати приятелю Солодкому свою пику, коли на ній, як чорним на білому, написана туга та мука!

— Будуть коні і сані, і чудові! — стрів його Солодкий.

— Де достав?

— У Робоча на хуторі. Робоч славний чоловіяга, товаришови готовий і душу одати. Зараз же усе справив, і сам за кучера напрошував ся.

Ну, за кучера то я сам буду — він не вмів правити. А в тебе йде на лад?

— По троху йде.

— От і чудово!

— Чудово, друже!

— А знаєш, Іване, сказав Солодкий, я заздрю на таку молоду, як Настя Михайлівна. Мила дівчина! Один час я думав, що ти...

— Було — минуло, — спокійно одказав Іван Савич.

— Не буде Галя — буде другая, — сказав Солодкий. А вашим молодим дай Боже щастя та долі, нехай живуть довго здорові та в гаразді!

— Дай Боже довгого щастя і здоров'я!

— А ми поки що і самі поживемо на світі, Іване!

— Поживемо, Василю!

Іван Савич поглянув навкруги.

Невеличка убога кімнатка, маленьке сліпе віконечко на вулицю; улица пуста, будинки тихі. Серце ще дужче в нього занило.

— А знаєш, Василю, поганий наш город! — мовив Іван Савич.

— А чим же він гірший інших? — спитав Солодкий.

— І жите наше погане.

Іван Савич зачав ходити по хаті із кутка в куток. А чим се жита прикрасити? Як вибратись із цього городка?

— Не дай, Боже, нікому злидарем бути! — промовив.

— При вбожестві коли ще здоров'я лихе та сімя велика — то біда! — сказав Солодкий.

— Колишніх часів війни часто бували, ішли люде на війну, бились, рубались, а тепер дїтись нема куди; нема де, нема чим туги розважити.

— А на війну то й я-б пішов, — сказав Солодкий.

— Увесь вік свій звікуй оттак: служи в тутешнім суді, веселись у тутешнім городку! Ач яка кімнатка тісна! Йй Богу, вона на домовину схожа!

Іван Савич сів кінець стола і схилив голову на руки.

— Що се ти, Іване, затужив так? — промовив Солодкий.

— Затужив? Ні... Чого тужити, — не поможет ся. Так найшло...

Та адже правда, друже, непоказна наша кімнатка, — Бо-зна' яке житє... Одначе пора... піду...

— Та куди-ж, Іване?

— Химу пристерегати.

— А не рано?

— Ранійш лучче... Ще де-що розгляну добренько...

Солодкий провів товариша і похитав головою: вле з Іваном! Зовсім із сердегою вле...

Нічого тут не поробиш! Нема на кого нарікати, нема кого винуватити, — така видно доля. „Ще де-що розгляну добренько“, — не розглядаєш ти, а блукаєш де-ненудь по пустирю, щоб нічиї очи тебе не бачили. Бродиш, друже, а туга з тобою, — разом смерку дождетесь!

Де і з ким ні бродив Іван Савич до смерку, а смерком він стояв коло дому Малимонових, притаївши ся за їх палісадником. Почали сувати ся хмари, і місяць тільки зрідка указував ся, тай то не ввесь; а кінчиком.

От і Хима випорхнула із воріт.

— Химо! Химо!

— Господи! Панич Лепеха! А я думала: Хто то мене дожидає! Бо сей старий Яків як почне тобі усе на здогад плести, то без попа й не розбереш!

— Химо, любиш ти панночку?

— То що що люблю?

Довідавши ся в чім річ, Хима так і затремтіла з радощів.

— Спасибі, спасибі, що заступились за сироту! Я їй звісточку перекажу... Уже я ухитрю ся.. До неї тепер трудно й увійти, не то що в нею поговорити... Та вже я ухитрюсь! Покладіть ся на мене, як на камяну гору! Я не то що Мелася, що в неї тільки один Василь на думці, — найшла цяцю! Тільки й того, що вуса чорні, — в тих вусах і вся його слава... Уже покладіть ся на мене! Уже я...

— А що, Настя Михайлівна здорова? — спитав Іван Савич.

— Не жалість ся.

— Дуже скучає?

— Дуже — дуже — дуже!

Іван Савич вітхнув і було притих, — але нараз немов опам'ятав ся, стрепенув ся і промовив:

— То ждiть же нас... У вечері, пізенько ждiть.

— Та вже знаю, знаю, — одказала Хима, — уже покладіть ся на мене! Побіжу: мене напевне вже огляділи ся... Пані посилала за бубликами і твердила: мерщій, мерщій! Визволяйте панночку, визволяйте! Ох, Господи Боже милостивий, поможи нам!

З сею молитвою Хима побігла за бубликами, а Іван Савич попрямував до будинку Крашівки.

А серце, серце... Ох, се серце! Занило, зашепіло так, що мусів Іван Савич спинитись і постояти коло сеї хвіртки довше, як під дверми у приятеля Солодкого...

Одначе всьому повинна бути міра... Іван Савич озирнувся, чи нема кого на вулиці — на вулиці було пусто. Він стукнув у хвіртку.

Його стріла Мелася.

— А, мовила вона, так се вас ждуть! Ідїть, ідїть мерщій, милости вашої просимо. Ми вже очі перегляділи, вас дожидаючи!

Григорій Гаврилович і Марта Петрівна стрічали вже самі. У Івана Савича не знайшлося зразу голосу і хата закрутилася у нього в очах. Потім він сказав:

— Усе готове, Грицю. Сьогодні.

— У ночі? — промовив Григорій Гаврилович.

— Ні, в вечора, тільки пізнійше.

— У якій годині?

— Через дві години будь у нас.

Іван Савич вернувся до дому веселий і потішив свого клопотливого товариша веселим лицем і жартами.

Солодкий був такий задоволений, що навіть у нього трошки звичайної величності пропало.

— Ми козацького роду, говорив Солодкий: у нас туга не загостюєть ся, ми її проженемо скоро; по козацьки, лихом об землю!

— А знаєш, що я ще придумав? — сказав Іван Савич.

Він спустив голос і розповів, що придумав. Солодкий засьміявся.

— А що, добре буде? — спитав Іван Савич.

— Добре, Іване, дуже добре! тільки бережись!

XIII.

У Малимонових було не весело. До Ераста Антиповича дійшло, що Крашівка поїхав у губернію. Ераста Антиповича се занепокоїло: в нього в губернії був давній ворог, і сей ворог тільки ждав нагоди, — навіть не нагоди, а тільки приводу, — щоб причепити ся.

Павла Андріївна ходила смутна і збентежена: їй було моторошно заглянути до Насті. Настя тужливо у неї все питала:

— Що я вам зробила? Чи ви не знаєте, як мені тяжко? Чи вам весело мучити бідну дівчину? За що ви хочете мене занাপастити?

— Ох, як вона вбиваєть ся! Як вона, бідна, побиваєть ся! — говорила Павла Андріївна Копиті.

Копита їй нічого не одказував, тільки все хмурнійш та хмурнійш споглядав на неї, а коли вона говорила Ерасту Антиповичу, Ераст Антипович одказував, що стявши голову за чубом не плачуть, що тепер пізно жалувати.

— Та жаль мені її! — говорила Павла Андріївна.

— Що ж робити, що жаль! Жаль — не жаль, а за Копиту оддавай, коли не хочеш, щоб він нас із лица землі стер!

— Ох, Ерасте Антиповичу, вже він мені раз погрозив!

— Мені не грозив, та я і без погрози наскривь бачу, що він за птах. Хто його знає, як приймуть Крашівчину скаргу. Причеплять ся до того, що сироту утісняю, тай підуть Бог зна чого дошукуватись...

І коли Копита не заступить ся... Тепер річ у тім, щоб він заступивсь.

— Він заступить ся, — сказала Павла Андріївна. Я ручусь!

— Не ручись і за себе, не то що за старого скниру!

— Він усе обіцяв...

— Ну, ну! Що ж діяти? будемо уцувати на добре!

— Ох, я Насті щастя бажала! Я бажаю їй щастя!

— Чого ж пишеш, Павло Андріївно? Я вірю тобі! Ех!

— Слухай... неначе шум у Настиній кімнаті?.. Ні... Ох!... Піду я знов до неї...

А в Настину кімнату тихенько відчинились двері, тихенько увійшла Хима, обняла Настю, міцно поцілувала:

— Не журить ся...

— Химо, біжи туди... біжи до нього... скажи йому... перебила Настя і гнала Химу із хати.

— Не тужить, не плачте, — шептала Хима, — та пождіть...

— Ох, Химо! Я не бачила його давно! Іди, скажи йому! Ти не знаєш, яка я нещасна... Іди, йди до нього...

— Тихо, тихо! Він прийде... Ох, тихше, тихше! Почують, усе тоді пропало.

— Де він? Коли прийде?

— Сядьте смирно, слухайте смирно, смирно!

— Кажі... скажі!...

— Сьогодні у вечері прийде він під ваше вікно... Та тихше, тихше! Прийде з товаришами і вас украде... Тихше! Скажіть, що голова болить і йдіть раніш спати... Памятайте, все треба тихо! тихо! Та дайте-ж розповісти до ладу!...

— Так — так — так — розкажи. . Тремтіла вона уся, як листок.

— Слухайте-ж... та слухайте хорошенько... не тремтять... чуєте... Біда з вами!

— Чую...

Хима розказала, — і як толком, докладно розказала! Нічого не спустила з ока — неначе увесь свій вік тільки те й робила, що помагала панночок викрадати.

— Ну, не бійтесь-же, моє серце, закінчила вона: всі будемо помагати вам; навіть Мелася визвала ся з своїм чорновусим... Хоч ми їх і не дуже потребуємо... Памятайте-ж, спокійнійш дивіть ся, щоб не підозрили... Ідуть пані...

Почула ся хода. Хима взяла в руки стакан із водою. Увійшла Павла Андріївна.

— Ти, Насте, воду п'єш? — спитала вона наче винувата. — Хочеш сиропу?

— Я не дуже жаю, — промовила Настя.

— Ох, Боже! що в тебе болить?

— Голова болить.

— Ох, Боже мій! Ох, Боже мій!

Ти, Насте, лязь; ти, Насте, засни.

— Так, так, ідіть я ляжу, — одказала Настя, ідіть я ляжу.

Павла Андріївна і Хима пішли.

— Настя не дуже жає, — сказала Павла Андріївна, увіходячи в гостинну.

Там уже був Копита, — і він і Ераст Антипович, обидва сиділи мовчки. Копита схопив ся зі свого місця.

— Слаба? — промовив він.

— Що таке з нею? — спитав Ераст Антипович.

— Ох, у неї голова болить. Ох!... вона спати лягла.

— Виспить ся, і мене — голова се не небезпечно, — сказав Ераст Антипович. Не турбуйтесь, Данило Самійловичу.

Данило Самійлович посидів іще трошки, не кажучи ні слова, і пішов до дому в свій непривітний куток. Він був дуже похмурий, сумний і гнівний. Кожний прожитий день, лягав на нього, як гора: йому було все душнійш, все нуднійш. Його пекла турбота, нетерпіння; його мучила ревність.

XIV.

Десята година вечера була вже при кінці. Павла Андріївна сиділа з Ерастом Антиповичом у двох.

Обоє були дуже нудні.

— Господи, як у мене важко чогось на серці! — мовила Павла Андріївна.

На се Ераст Антипович тільки крякнув.

— І тобі тяжко? — спитала вона, — га?

— Ех, Павло Андріївно! — промовив Ераст Антипович.

Хтось застукав у двері з вулиці.

— Хтось стукає, чуєш? — сказала Павла Андріївна.

— Кого се принесло!

— Хто б се? Чи не Данило Самійлович? — сказала Павла Андріївна.

Ераст Антипович узяв свічку і пішов одчиняти. Павла Андріївна виглядала за дверей.

Увійшов дебелий, чорнобривий чоловік, високий на зріст, у синьому довгополому каптані, в виду — купець. Він взяв із голови оксамитовий

картуз і уклонив ся низенько Ерастови Антиповичови.

— Чи начальника города сподобив Бог мене побачити перед собою? — мовив сей чоловік.

(Він говорив немов не своїм голосом, якомсь глухо, в горла).

— Хто ви такі? — спитав Ераст Антипович.

— Купець Решетов із П., добродію, сахаром там торгую.

— Що вам завгодно?

— Вибачте, що насьмілив ся до вас явити ся пізно; опізнив ся, добродію, опізнив ся. Тим опізнив ся, що кінь у мене корінний, почав шкутьльгати.

— Чого ж вам од мене треба?

— Та обидив мене ваш купець Жолтуха. Я приїхав на нього суда просити.

У нас купець Жолтуха хороша людина, — сказав Ераст Антипович.

— Як вам завгодно, добродію, тільки він мене обидив. Явіть над нами правий суд, — я за правий суд тисячі не пожалію!

— Та зайдіть до хати, в гостинну, чого ж ми тут стоїмо?

Ераст Антипович увів купця в гостинну, показав на Павлу Андріївну і сказав: жінка моя. Купець уклонив ся їй в пояс.

— Сідайте, милости прошу, — сказав Ераст Антипович купцеві, — як вас звати, як по батьощі?

— Бремґей Бремґейч Решетов, добродію.

— А! З великої Росії?

— Дійсно так.

— Я сам із великої Росії.

— Давно, добродію?

— Де там не давно... літ уже трицять живу тут.

— І добре, добродію, живете?

— Живемо помаленьку.

— А подруга не скучують?

— Байдуже.

— Скучаю! — промовила Павла Андріївна.
У нас городок невеселий.

— Ярмарків, видно, не буває, добродійко? — спитав купець.

— Нікчемні ярмарки, — сказав Ераст Антипович. Ну, розкажіть своє діло. Іди-но, Павло Андріївно, не заважай нам.

— Крий Боже, від вашої подруги яка ж завада? Лишіть ся, добродійко, лишіть ся! — просив купець.

Павла Андріївна лишилась.

— Ну, розповідайте, намагав ся, Ераст Антипович. Купець почав розказувати і розказував повільно надзвичайно, — як то кажуть — зімував на кожному слові, приплітав всюди свою рідню і знайомих, пожарі торішні, ціни теперішні, будучий кінець світа...

Ераста Антиповича вже нетерплячка брала, як нараз купець встав, уклонив ся і сказав:

— Я привіз вам, добродію, двацять голов сахару, не погордуйте моєю щирістю.

— Дякую щиро, Еремій Еремєїч, — одказав Ераст Антипович. Дуже дякую!

— У мене тут під ворітьми парубок стоїть — дозвольте, я на нього гукну.

— Добре, Єремей Єремєїч, гукніть.

Купець вийшов моторно і гукнув голосно : зараз-же указав ся парубок із головою на плечах.

— Який азіят у вас парубок! — сказав Ераст Антипович.

— Правда, дійсно азіят. Дозвольте тут у передній сахар скласти ?

— Добре, добре, я вам посьвічу.

Ераст Антипович сьвітив, парубок носив і складав сахарні голови, а купець лічив — налічив двадцять і знову Ерасту Антиповичу уклонив ся, потім Павли Андріївни,— вона з усмішкою стояла тут таки, — а на парубка махнув рукою, велів йому йти на заїзд. Парубок пішов.

Ераст Антипович і Павла Андріївна обоє подякували купцеві.

— А діла все-таки до ладу не розказали! — сказав Ераст Антипович.

Купець знову почав своє діло розказувати...

Павла Андріївна була дуже задоволена купцевими приносами: раз — увага, а друге — дуже приємний вид мала ся купа сахарних голов — просто любо дивити ся, усі як одна! — Навіть турбота за Настю одступила.

А Настя, тим часом, уся вамираючи, поспішно збіралась...

— Одягайтесь тепліше, на дворі мороз такий, що зорі танцюють, — шептала Хима Насті.

— Та чи прийдуть вони? чи прийдуть?

— Ждіть, будьте на — поготові. Прощайте! Щасливої дороги, гарного, веселого життя!

Дівчата обняли ся і довго цілували одна другу.

Хима пішла.

Настя стала прислухатись, ждати. Який шум, який згук чи відгук ні долетить до неї в холодному вечірньому повітрі — од усього вона здригаєть ся, і жде, жде... Йї то жарко, то холодно. Нараз хода... швидка, швидка хода... Се він!

— Насте! Насте!

— Я жду, я жду!

Він підрізує ряму... Господи, як страшно! Ряму виїнято.

-- Насте, одчиняй, одчиняй!

Настя тремтячими руками одчиняє вікно... одчинила! Григорій Гаврилович хапає її на руки і, вона в саду. Вони біжать, рука з рукою посаду до огорожі. За огорожею сані у трикось. Григорій Гаврилович переносить Настю через огорожу. Вони садовлять ся в сані і сані летять, як стріла; сніг вищить під полозками; зорі ясно миготять на небі; серце ще тріпочеть ся од недавніх страхів і вже повне радощів... В купі! Уже ніхто не ровлучить! Адже не доженуть? Ні?

А в гостинній у Малимонових купець своє діло розказав, — по його оповіданю, купець Жолтуха у нього підманою сахар перекупив.

— Заступіть ся, добродію, за мене! — благав купець.

— Гм! — одказав Ераст Антипович.

— Я не пожалію і тисячі, аби тільки мені своїому напасникови віддячити.

— Не журіть ся, Єрмеї Єрмеїч, — одказав Ераст Антипович. Покладіть ся на мене!

— На вас уся моя надія, добродію, — сказав купець.

— А знаєте, мені ваше обличчя дуже знайоме — я десь вас мабуть стрічав, — сказав Ераст Антипович.

— Багато чести, — одказав купець із уклоном.

— І мені знайоме, — сказала Павла Андріївна.

— Багато чести, добродійко, — одказав їй купець тож із уклоном.

— Тільки от голос у вас... голос якийсь незнайомий... — сказав Ераст Антипович.

— Простуда може? — спитала Павла Андріївна.

— Так, простуда, — одказав купець.

На вулиці чуто стало веселу пісню. Хтось співав дуже весело: „Ой був, та нема“. Купець став одклонювати ся і прощатись.

— Приходьте завтра, — запросив його Ераст Антипович.

— Приходьте, — сказала Павла Андріївна.

— Неодмінно, — одказав купець, — неодмінно.

Купець пішов, а Павла Андріївна — сказала :

— Так скучно тепер, що усякому я рада. Поки був купець, усе лучче, а тепер знову нудьга. І спати не хочеть ся.

— Уже пізно, пора спати, — одказав Ераст Антипович. Диви-но, скоро північ.

XV.

Ніч минула, настав ранок.

— Ох, що се таке! — скрикнула Павла Андріївна.

— Де? що? — спитав Ераст Антипович.

— Ох, ось... сахар... ох, Боже мій!

В передній вода текла струмками. Ясне сонце весело світило в вікна; весело палахкотіла затоплена груба, а од учерашніх приносин купця Бремся Бремвіча Решетова, од голов сахару, лишилася одна мокра синя бумага, та шматки обтаялого снігу.

Ераст Антипович очам своїм не вірив; він стояв, як громом прибитий. Павла Андріївна ахала, охала, дивувалася, губилася в здогадах.

— Що Настя? — запитав нараз Ераст Антипович.

— Вона мабуть спить, я її ще не бачила сьогодні.

— Піди до неї... піди, поглянь зараз.

— На що?

— Піди, піди...

І Ераст Антипович сам поспішно пішов за нею до Насті.

Кімната Насті порожня. Вікно навстіж.

— Ах, ах, ах, ах! — заахала Павла Андріївна.

— Сама біда не йде — за собою другу веде! — сказав Ераст Антипович.

Скликали людей. Ніхто нічого не знає, не відає; ніхто нічого не чув, не бачив.

Прийшов Данило Самійлович.

— Ох, Данило Самійловичу! — промовила Павла Андріївна. Ох, Данило Самійловичу!

— Що лучилося? — погукнув Данило Самійлович і побілів як шрець.

— Насті немає! Настю вкрали!

— Ох, Боже мій! він умирає, — закричала Павла Андріївна.

Ераст Антипович було кинув ся його піддержати, але Данило Самійлович одіпхнув його і побіг до дому з криком: „коней, коней!“

— Коні ще не прийшли з села, — одказала йому Гапка.

Він геть збожеволів, кидав гроші жменями і кричав: коней! Гапка ізлякала ся і заховала ся од нього.

Він побіг знов до Малимонових із тим самим криком: коней!

Там зо страху зараз йому дали коня і санки — він кинув ся в них і, немилосерно поганяючи коня, помчав першою дорогою, яка попала.

А втікачі тим часом приїхали в село Гуньки, просто до молодого попа, кума Робоча, на широке подвіря. Наймит покинув дрова рубати, наймичка кинула коромисло; молодий піп із попадею вибігли на зустріч.

— Все у вас готово? — спитав Солодкий.

— Усе готово, — одказав молодий піп.

— Ну, то з Богом! ходім до церкви.

І пішли до церкви.

В маленькій, старенькій церкві і перевінчали ся.

Настю по безсонних ночах і тривогах хилив міцний сон; жваві її ніжки підкошувались, не то довів, не то доніс її молодий до саней і посадив втомлену, змерзлу і щасливу. Вона чула, немов у пів-дрімоті, у пів-сні, як молодий піп присмним, тонким голосом бажає многа літа, а за ним підхоплює дякон і дячок басами — вона чула, але сама ні слова не могла вимовити. Очи їй заплю-

щували ся від блиску синього неба, від ясного білого снігу, від сяючого сонця.

— Сердешна, як змучила ся — чула Настя милий голос і хотіла сказати: мені добре, — устеньки її не промовили, хотіла поглянути — очіці не одкрили ся. Солодно і міцно вона заснула.

Молоді були на втіках дві неділі. Вони крили ся на хуторі у Робоча, у приятеля Солодкого, в теплому і світлому будинку.

Робоч був привітна, добра і весела людина; до того-ж він страшенно любив усякі незвичайні оказії і невимовно тішив ся їми. Він був радий гостям; Дуже клопотав ся що-дня про обід, сперечав ся довго зі своєю бабусею — куховаркою і що-разу під кінець суперечки обіцяв їй купити хорошу хустку на голову, або чоботи нові, або ще що-небудь. Куховарка не терпіла, коли з нею сперечали ся, але вона мала велику пристрасть до нових хусток із крайкою, до нових чобіт, до всього нового, а найголовніше вона була жінка добра, нікому печалі не бажала; молодість, любов і краса тож дуже порушали її серце — через се все обіди були прегарні і гостей частували на славу. Робоч навіть накупив співучих пташок, щоб у домі було веселіще; червоних скатерок і кришталевих стаканів, щоб було празниковійш; він найшов якогось старого скрипника, щоб грав усякі веселі речі і навіть сам часом танцював, закрутивши в гору вуса. Він із великим смутком розпрощав ся з молодими... А молоді приїхали в город, оселили ся у матері, і всі разом тихенько зажили. Чорновусий Василь оповідав, що там

у домі гаразд із ранку й до вечора, і говорив тож чорновусий Василь, що й йому пора женитись, і що він поклав: як вийде йому год у хазяїна, то він оженить ся.

Мелася стала ще веселіща, — літає, немов би крила мала.

Мелася не говорила що загадує, тільки вишиває вона безподобні рукави до нової сорочки, — такі, що хоч і до вінця...

— Нехай бере свого чорноусого, — говорить Хима: крім Меласі кому він потрібен...

Хима крадькома прибігала до молодих і звідти вертала ся така задоволена; і куховарка побувала там, і дівчина Ганна — а потім про молодих були у них довгі і приємні розмови. Навіть Яків пова будинок пройшов і коли вклоняв ся молодим, то осьміхнув ся.

Павла Андріївна скоро перестала гніватись і захотіла бачити Настю, але Ераст Антипович сього не допустив; він говорив, що боїть ся Копити, що жде його з дня на день, що Копита буде мститись над ним, коли довідасть ся, що вони дружать із молодими. Павла Андріївна слухала із страху, але плакала і жаліла ся:

— Копита пропав, чого-ж його боятись? — говорила вона.

Треба сказати, що Копита як поїхав на здогін за молодими, то з того часу неначе в воду впав. Не було чути ні про Малимонівського коня, ні про санки.

Крім того що бояв ся Ераст Антипович Копити, він не міг ні забути, ні подарувати над собою посьміху, хоч на иньше серце в нього було одходчиве.

— Не сором тобі гніватись так довго? — питала його Павла Андріївна.

— Я їх не займаю, нехай же Богові за се дякують; а от Лепесі і Солодкому я про себе коли-небудь та нагадаю. За сахар хоч медом їм оддячу!

Та не вдало ся пічим оддячити.

Після сьміху, жартів та переодягання, на Лепеху знову туга напосіла, та ще дужче, ще більш нестерпимо... Він поміркував, порадив ся з Солодким і поклав пошукати щастя де-небудь далій. Зібрав ся він іти в Одесу. Солодкий не одстав од товариша і наказав собі однакові чоботи на дорогу.

— Що-ж ви думаєте? — питали в них молоді прощаючись.

О, в них, було дум багато: може стануть матросами, поїдуть морем у чужі краї; може проберуть ся в Крим; може в полк підуть...

— Дай Боже щастя у всім, говорили їм на прощання. Дай Боже всього доброго!

І довго лунало їм у слід: щастя, щастя! Доброго, усього доброго!

І щастя і всього доброго од усеї душі бажали молодожони. Вони навіть засумували, прощаючись із Лепехою, і їм стало якось ніяково, — немов вони щось одняли дороге у вірного друга, чого не могли вернути, за що не могли віддячити...

— Щастя нам, усього доброго бажать, — сказав Лепеха до товариша, коли вони йшли шляхом під весіннім сонцем, — неначе щастє і все добре стоїть тільки підняти на дорозі та в кишеню покласти!

— Певно, не кожному щастє і все добре

дасть ся, — одказав йому Солодкий, — а за добре бажанне спасибі їм; бачиш-но, вони нам побажали; що самим їм Бог дав — вони щасливі і нам того ж забажали.

Іван Савич вгадав, які вони щасливі: дивлять ся так сьміливо та ясно, говорять так тихо та ніжно. Думалось йому: піде то буде легче, а от пішов — стало ніби важче і усього стало жаль: жаль молодих, щасливих їх облич не видно; жаль господині — бабусі, спокійної, твердої і доброї; жаль веселих тамошніх розмов і лужавої Меласі жаль, і білого будиночка їх, і зеленого садочка.

Про Копиту зразу чутка йшла, що його чорт заніс, що все його золото спалахнуло і перетліло на вугілля, що в нього в домі виє хтось у ночі; дивували ся, як стара Гапка в такому домі живе і стали на неї споглядати не тільки з жалем, як бувало, а споглядали і во страхом.

А на справді в домі було тихо, як у могилі, одинока стара Гапка латала та перелатувала свою старезну одежину, хверіла бєз помочи і на самоті дожидала, коли її Бог прибере, коли земля прийме.

Нараз літом несподівано приїхав Копита, ще худіший, ще похмурійший він став. Увійшов у дім, одпер замки, перелічив гроші, переглянув усе добро; він пробув два дні дома — нікого не бачив, нікуди не пішов.

За сі два дні стара Гапка чула, як він стогнав і од сього стогону у неї мороз перебігав по за шкурою — страшно було, жаль було. Через два дні Копита поїхав на далекий свій хутір. З тої

пори він оселив ся там, усе один, усе лютий та немилостивий. Спершу він продав будинок у городі, потім усі свої маєтності повернув у гроші; живе, усіх лякає, сам усього боїть ся, лічить і стереже свій золотий скарб, підзорює стару Гапку в лихих замірах, грозить їй і обіцяє страшну погшту.

Гапка все ще служить у нього; її ще земля не прийняла, ще Бог не прибрав.

З М І С Т.

	Стор.
Маруся	3—124
Пройдисвіт	125—182
Лимерівна	183—200
Тюлева баба	201—241
Глухий городок	242—333

О п о в і с т к а

„Українсько-руська Видавнича Спілка“ видала доси отсі книжки :

В першій серії „Белетристичній Бібліотеці“ вийшли :

Ціна в коронівій вал.

1. С. Ковалів. Девертир і иньші оповідання	1 60	К.
2. Іван Франко. Поєми.	1 60	„
3. О. Кобилянська. Покора і иньші оповідання	1 40	„
4. Гю де Мопасан. Дика пані і иньші оповідання	1 30	„
5. І. Франко. Полуйка і ин. борисл. оповідання	1 40	„
6. Н. Кобринська. Дух часу і иньші оповідання	1 60	„
7. Кнут Гамсун. Голод, роман	2 20	„
8. Леся Українка. Думи і мрії. Поєзії	1 60	„
9. С. Ковалів. Громадські промисловці, опов.	1 60	„
10. Уїлліям Шекспір. Гамлет, принц данський	1 80	„
11. Генрик Понтоннідан. Із хат. Оповідання	1 40	„
12. Богдан Ленкий. З життя. Оповідання	1 20	„
13. Гергарт Гауптман. Візник Геншель	1 60	„
14. М. Коцюбинський. В путях шайтана. Оповід.	1 60	„
15. У. Шекспір. Приборкана гоструха	1 40	„
16. Панає Мирний. Лихі люди	1 40	„
17. В. Короленко. Судний день	1 20	„
18. У. Шекспір. Макбет	1 60	„
19. К. Гуцков. Урієль Аноста	1 40	„
20. У. Шекспір. Коріолан	1 80	„
21. М. Яцків. В царстві сатани	1 60	„
22. Панає Мирний. Морозенко	0 90	„
23. Леся Мартович. Нечитальник	1 60	„
24. М. Коцюбинський. По людському,	2 00	„
25. В. Оркан. Снапаний сьвіт, драма	1 00	„
26. Василь Стефаник. Дорога, новелі	1 60	„
27. У. Шекспір. Юлій Цезар	1 60	„
28. Л. Толстой. Відроджене, (3 томи)	3 60	„
29. К. Гавлічек-Боровский. Вибір поєзій	1 60	„
30. Ф. Заревич. Хлопська дитина	1 80	„
31. І. Франко. Коваль Бассім	1 60	„
32. У. Шекспір. Антоній і Клеопатра	1 80	„
33. Е. Тимченко. Калевала	3 00	„
34. О. Катренко. Пан Природа і ин. оповідання	1 40	„
35. У. Шекспір. Багато галасу з нечевлі	1 60	„
36. Іван Франко. Сім казок, новелі	1 40	„
37. Сидір Воробкевич. Над Прутом, поєзії	1 60	„

38. Уїлліам Шекспір. Ромео і Джульєта . . .	1·80	К.
39. К. Сроковський. Оповідання	1·40	"
40. А. Кримський. Пальмове гілля, (3·00) . . .	2·00	"
41. О. Кониський. Молодий вік Макс. Одинця . . .	2·00	"
42. Гю де Мопсан. Горлі і інші оповідання . . .	1·30	"
43. В. Бравченко. Буденне життя. Оповідання . . .	2·00	"
44. Уїлліам Шекспір. Король Лір	1·80	"
45. Д. Лукіянович. За Кадильну, повість	3·00	"
46. Г. Гайне. Подорож на Гарц	1·20	"
47. І. Франко. Захар Беркут (брош. 1·20) К. опр.	1·60	"
48. У. Шекспір. Міра за міру	1·40	"
49. М. Коцюбинський. Поєдинок і ин. опов. . . .	2·00	"
50. О. Стороженко. Марко проклятий, поема . . .	1·40	"
51. С. Ковалів Риболови	2·00	"
52. Марко Вовчок. Народні оповідання. т. I. (1·60)	2·00	"
53. П. Мирний. Серед степів. Оповідання	3·00	"
54. Е. Ярошинська. Перекиньчики	2·60	"
55. В. Винниченко. Повісти й оповід.	3·00	"
56. Л. Мартович. Хитрий Панько	1·50	"
57. В. Вересаєв. Записки ліваря	3·00	"
58. М. Вовчок. Народні оповідання. Т. II. (1·60)	2·00	"
59. М. Горький. Мальва і інші опов.	2·50	"
60. М. Дерлиця, Композитор і інші опов.	2·00	"
61. Ю. Заєр. Легенди	2·40	"
62. А. Чехов. Змора і инь опов.	2·40	"
63. Н. Кобринська. Ядвія і Катруся та инь. опов.	1·80	"
64. Д. Лукіянович. Від кривди, повість	2·00	"
65. А. Чайковський. Оповідання	2·00	"
66. Марко Вовчок Народні оповідання, т. III	3·80	"

Друкують ся і вийдуть цього року: Е. Золя, Жерміналь; І. Франко, Воа Constrictor; Ів. Левицький, Хмари.

Ціни подані за оправні примірники

У другій серії „Науковій Бібліотеці“ вийшли:

1. Кароль Кавцкі. Народність і її початки . . .	0·60	К.
2. Фр. Енгельс. Людвіг Фаврбах	0·50	"
3. Фр. Енгельс. Початки родини,	1·50	"
4. Ш. Сеньобб. Австрія в XIX століттю	0·80	"
5. В Вудзиновський. Хлопська посілість (2·40) і . . .	2·00	"
6. Б. Флямаріон. Про небо	2·00	"
7. М. Драгоманів. Переписка (вичерпано)	1·80	"
8. С. Стенняк. Підземна Росія	3·00	"
9. Адріан. Аграрний процес у Добростанах	1·00	"
10. Г. Тен. Фільософія штуки	1·00	"
11. Дж. Інгрем. Історія політ. економії	4·00	"
12. Е. Феррієр. Дарвінізм. Брош. 1·30 К., в опр.	1·70	"

Приготовляють ся до друку: Конрад, Основи національної економії; Вайсмаєр, Про туберкульозу.

У третій серії „Літературно-Науковій Бібліотеці“ вийшли :

1. М. Грушевський. Б. Хмельницький	0.20	К.
2. Курцій Руф. Фільотас	0.20	„
3. В. Наумович. Величина звідиного сьвіта.	0.15	„
4. Панас Мирний. Лови	0.06	„
5. І. Пулюй. Непропаща сила	0.20	„
6. М. Грушевський. Бех-Аль-Джугур.	0.10	„
7. І. Раковський. Вік нашої землі.	0.10	„
8. А. Чехов. Каптанка	0.15	„
9. М. Драгоманів. Мик. Ів. Костомарів	0.15	„
10. Е. Золя. Напад на млян	0.20	„
11. І. Пулюй. Нові і перемінні звізди	0.15	„
12. Г. Квітка. Маруся	0.50	„
13. М. Левицький. Умова для селян. спілок	0.20	„
14. П. Кудіш. Орися.	0.06	„
15. М. Бистяковська. Іван Гус	0.20	„
16. О. Стороженко. Оповідання. I.	0.20	„
17. В. Барвінський. Досліди в поля статистики	0.20	„
18. В. Короленко. Ліс шумить	0.20	„
19. І. Франко. Шевченко в польській рев. легенді	0.40	„
20. В. Рібо. Кльод Іе	0.25	„
21. Е. Еґан. Руські селяни на Угорщині	0.25	„
22. П. Мирний. Лихий попутав	0.40	„
23. А. Д. Уайт. Розвій географічних поглядів.	0.30	„
24. Ів. Франко. Украдене щастє	0.50	„
25. С. Ффремов. Національне питанє в Норвегії	0.30	„
26. П. Ніщинський. Гомерова Іліяда (1 пісня)	0.30	„
27. М. Драгоманів. Два учителі	0.40	„
28. Е. Золя. Повінь	0.30	„
29. С. Томашівський. Київська козащина 1855 р.	0.10	„
30. П. Ніщинський. Гомерова Іліяда (2 пісня)	0.35	„
31. Т. Масарик. Ідеали гуманности	0.35	„
32. Люклян. Юпітер у клопотах	0.30	„
33. М. Костомарів. Письмо до ред. „Колокола“	0.20	„
34. М. Гоголь. Вій...	0.40	„
35. І. Раковський. Вулькани	0.20	„
36. Г. Фльобер. Іродіяда	0.30	„
37. О. Терлецький. Москвофіли й народовці	0.30	„
38—39. І. Тургенєв. Ася	0.40	„
40. Л. Боровиковський. Маруся.	0.25	„
41—42. Данте Алґері. Пекло, пісні I—X	0.40	„
43—45. В. Олехнович. Раси Європи	0.70	„
46—48. Л. Толстой. Крайцерова соната	0.90	„
49—50. О. Бодянский. Українські казки	0.50	„
51. Е. Золя. Смерть Олівіє Бекайля	0.25	„
52. А. Уайт. Розвій астроном. поглядів	0.45	„
53. П. Ніщинський. Гомерова Іліяда (3 пісня)	0.25	„

54. А. Міцкевич. Лист до гал. приятелів	0·45	К.
55—56. Л. Толстой. Смерть Івана Ілїча	0·55	„
57. В. Врайтенбах. Біольогія в ХІХ в	0·25	„
58—59. М. Горький. На дні житя.	0·70	„
60—61. М. Верн. Біблія.	0·40	„
62—63. Г. Елїет. Маргіза О.	0·40	„
64. М. Карсєв. Фільософія історії	0·25	„
65—67. Ф. Достоевський. Грач	1·50	„
68. Ш. Сеньобб. Міжнародні революційні партії	0·40	„
69—71. І. Тургєнєв. Весняні води.	1·30	„
72. А. Д. Уайт. Розвій поглядів на лихву	0·30	„
73—74. П. Куліш. Українські оповіданя.	0·90	„
75. Ф. Ляссаль. Про суть конституції	0·30	„
76—77. А. Шаміссо. Петро Шлеміль.	0·70	„
78. М. Драгоманов. Літ.-сусп. партії в Галичині	0·40	„
79. Д. Мордовець. Оповіданя	0·60	„
80. О. Кониський. Листи про Ірландію	0·45	„
81—82. І. Левицький. Гуморески	0·75	„
83. Ю. Візнер. Житє рослин у морі.	0·15	„
84—85. П. Ніщинський. Гомерова Ілїяда, IV—VI	0·80	„
86. В. Антонович. Поль.-українські відносини		
. XVII ст. (друкуєть ся).		

Друкують ся і незабаром вийдуть: П. Вінтерніц, Що знаємо про Індотерманів; А. Кримський, Мусулманство; Ф. Купер, Звїробийник.

Можна набувати теж повість М. Яцкова: Огні горять — по 2·50 кор.

Хто купує за готівку параз усі книжки видані доси, дістає 25⁰ рабату.

АБОРДИ, антольогія української поезії від смерті Шевченка до найновіших часів під ред. д-ра Ів. Франка, з ілюстраціями Ю. Панкевича, люксове виданє, по ціні 6, 7·50, 8, 8·50 і 10 кор.

Адреса: Львів, ул. Чарнецького ч. 26.

PG 3948
V 66- N 2
1903
v. 3

